
K. ÕUNAPUU
MATKATEID
EESTIS

EX LIBRIS
GARIK
KUMARI

E.Kunnas
29.9.1966

K. ÕUNAPUU

MATKATEID EESTIS

„EESTI RAAMAT"
TALLINN 1966

91(E)
Õ85

Kirjanduslikult töödelnud K. LAIGNA
Kujundanud U. KÜLV
Fotod: A. KIISLA, K. ÕUNAPUU, B. MÄEMETS, A. VAIK, G. LOSS, E. KÖSTER jt.

Kmr
Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
1079

SAATEKS

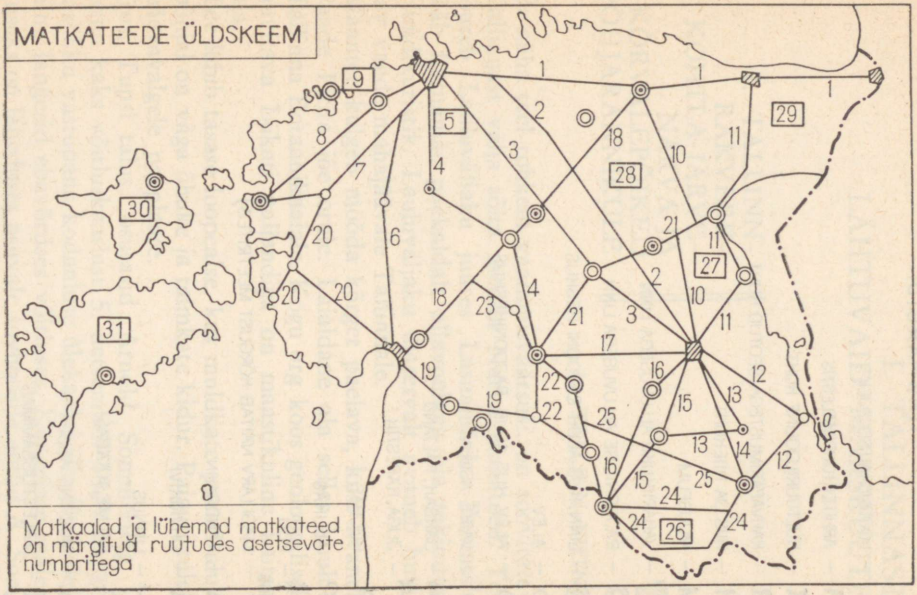
Järjest rohkem liigub vabariigi teedel matkajaid. Hoogustunud on ka turismikirjanduse väljaandmine. Kuid seni puudus veel raamat, milles lugeja leiaks ülevaate üsna mitmetest meie vabariiki läbivatest matkateedest. Just seda lünka püüabki täita käesolev raamat.

Käsikirja koostamisel on kasutatud niihästi matkadel tehtud tähelepanekuid kui ka andmeid varem ilmunud turismikirjandusest ning geograafilistest, ajaloolistest ja loodusteaduslikest üldteostest. Autor püüdis tutvustada ka neid objekte, mis sageli matkateel silmapaari vahele jäävad, nagu ajalooliste sündmuste või kultuuritegelaste elu ja tööga seotud kohad, kalmed, ohvrikivid, hiied ja looduslikud haruldused. Iseloomustamata on jäetud vabariigi kolm tähtsamat linna – Tallinn, Tartu ja Pärnu, sest nende kohta leidub kirjandust suhteliselt rohkem.

Vajaduse tõttu esitada võimalikult paljusid matkamarsruute ei saanud ainekäsitlus olla kuigi põhjalik. Et abistada lugejaid, kes soovivad üksikasjalisemaid andmeid mõnede matkaobjektide kohta, on kõigi marsruutide puhul mainitud nende kohta leiduv uuem täiendav kirjandus. Üldkäsitlusi on esitatud ka Tallinna, Tartu ja Pärnu kohta (vastavalt seoses marsruutidega 1, 2 ja 6). Kogu Eesti ala iseloomustavate tööde nimestiku, mis võiksid tänapäeval turistidele huvi pakkuda, leiab lugeja raamatu lõpust.

Raamatu „Matkateid Eestis" käsikirja kohta tehtud märkuste ja täienduste eest pälvivad siirast tänu seltsimehed A. Allik, R. Joost, H. Jõgisalu, K. Kirt, L. Kosenkranius, A. Krull, V. Mandel, A. Marksoo, A. Muinaste, S. Nõmmik, L. Odres, L. Pajos, L. Randre, L. Tiik ja E. Varep, eriti aga käsikirja hoolas retsensent, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Kodu-uurimise Komisjoni sekretär E. Maaring.

AUTOR

MATKATEEDE ÜLDSKEEM
Matkaalad ja lühemad matkateed on märgituä ruutudes asetsevate numbritega

TINGMÄRGID:

L – LOODUSKAITSEOBJEKT

A – ARHITEKTUURIMÄLESTIS

K – KULTUURILOOLINE KOHT

R – RAHVAPÄRIMUSTEGA SEOTUD KOHT

H – HIIS JA HIIEKOHT

M – MUUSEUM

 – VABARIIKLIKU ALLUVUSEGA LINN

 – RAJOONILISE ALLUVUSEGA LINN

 – LINN, KUS ASUB RAJOONI KESKUS

 – ALEV

 – ALEV, KUS ASUB RAJOONIKESKUS

 – VÄIKE ASULA

 – JÄRSAK, PALJAND

 – JUGA, KÄRESTIK

 – KOOBAS

 – ALLIKAS

 – PUU

– MÄGI (ARV NÄITAB KÕRGUST MEETRITES)

 – RÄNDRAHN

 – OHVRIKIVI

 – LINNUS

 – KALME, KÄÄBAS

 – MUISTNE ASULA

 – MÄLESTUSSAMMAS

 = MITU OBJEKTI

I. TALLINNAST LÄHTUVAID MARSRUUTE

1. TALLINN–RAKVERE–KOHTLA-JÄRVE–NARVA JA KÕRVALEPÕIKED PÕHJARANNIKULE

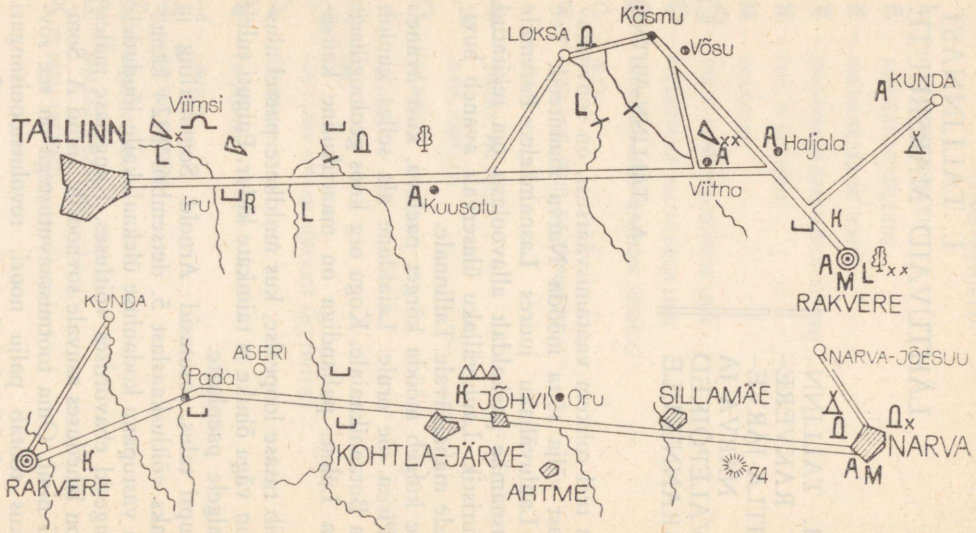
A. TALLINN–VIITNA

Et näha teel rohkem vaatamisväärsusi, on soovitatav Tallinnast välja sõita mööda Narva maanteed. Tee tõuseb Lauluväljaku juures Lasnamäele. Paremale jääb Lasnamäe paekaldalt allavoolava oja tekitatud Hundikuristik. Lauluväljaku ülaservalt avaneb huvitav vaade mahajäävale Tallinnale.

Maantee kulgeb mööda kõrget paelava, kust avaneb vaade Pirita jõe orule. Laialdane ala selles kuulub Tallinna Botaanikaaiale. Kogu org koos geoloogiliselt huvitava Lükati paljandiga on maastikuline kaitseala.

Tee läbib tasase loopealse, kus muldkate paesel aluspõhjal on väga õhuke ja taimkate kidur. Paiguti tuleb päevavalgele paeplaate.

Irus, Tupsi talus, osutasid Arnold Sommerling ja tema kaks võitluskaaslast 5. detsembril 1924 kangelaslikku vastupanu kodanluse ülekaalukaile jõududele ning langesid ebavõrdses võitluses. Kangelase mälestuseks on läheduses asuvale sovhoosile antud A. Sommerlingi nimi. Oma tootmissaavutustega on see sovhoos, kus töötab palju noori, revolutsioonisangari nime au sees hoidnud. Lähemalt vt. marsruut 3.

TALLINN
Viimsi
Iru
Kuusalu
LOKSA
Käsmu
Võsu
Viitna
Haljala
KUNDA
RAKVERE
KUNDA
ASERI
Pada
JÕHVI
Oru
SILLAMÄE
NARVA-JÕESUU
NARVA
KOHTLA-JÄRVE
AHTME
74
RAKVERE

Ületame Pirita jõe. Teisel pool silda, kõrgel seljakul jõekäärus teest paremal asub muistne Iru linnus, mis rajati kindlustatud asulana esimesel aastatuhandel e. m. a. Koht on valitud kaitsevajadusi silmas pidades, kuid kaitsechitised on olnud siiski nii nõrgad, et neist ei ole säilinud selgeid jälgi. Arheoloogilistel kaevamistel saadud andmed kinnitavad, et linnus on kolm korda hävinud, kuid ikka uuesti üles ehitatud. Lõplikult jäeti linnus maha esimese ja teise aastatuhande vahetusel. Põhjusteks olid nähtavasti kaitseehituste nõrkus ning ebasoodus asend liiklusteede võrgus.

Tõusul Irumäele, 250–300 meetri kaugusel sillast seisis veel kolmveerand sajandit tagasi suur piklik kivi. „Kalevipoja" värsside kohaselt oli see soome tuuslari küüsist pääsemisel kiviks muutunud Linda kuju.

„Lindat, Kalevite leske
Võite täna tunnistada,
Selgelt oma silmil näha...
Rahvas kutsub kivipakku
Enamasti Iru ämmaks."

„Iru ämm" purustati uue silla rajamisel möödunud sajandi lõpul. Kujutluse sellest kivist võib saada Kristjan Raua illustratsioonidest „Kalevipojale". „Iru ämma" endist asukohta tähistavad kaks noort saarepuud kivitara taga maanteest paremal.

Narva maanteelt Leningradi maanteele jõuame Maardu lähedal. Sealne keemiakombinaat on suurimaid mineraalväetisetehaseid Nõukogude Liidu loodeosas. Sõjajärgseil aastail on toodang paljukordistunud. Kombinaadi juurde kuulub mitmeid karjääre. Paekihtide all olevast oobolus-liivakivist eraldatakse ooboluskarbid, mis on tooraineks fosforiidi tootmisel.

Suuri saavutusi on Maardu keemiakombinaadil ka väävelhappe tootmisel. Selle kemikaali toodangult ühe elaniku kohta on Nõukogude Eesti maailma riikide seas Austraalia järel teisel kohal.
Kombinaadi hoonete lähedale, maanteest paremale, jääb Maardu järv, mis on Tallinna õngesportlaste armastatud kalastamiskohaks. Järve ajalugu on huvitav. 1893. aastal lasti põline veekogu merre voolata ning kuivendatud järvepõhja kasutati seejärel heinamaana. 1941. aastal paisutati aga järv fosforiiditehase huvides uuesti üles ning praegu on see suuremgi kui enne 1893. aastat.
Maardu lähedalt viib parempoolne tee Saha asundusse. Sealne, endise Maardu mõisa pargi naabruses olev metsasalu oli muistne hiiemets. Metsa ääres seisab ohvrikivi. Sahal on vaatamisväärsusteks ka arhitektuurimälestisena kaitse all olevad vana kabeli varemed koos selle juures asuvate XV sajandist pärinevate kiviristidega. Saha kabeli vööndkaared ja raiddetailid meenutavad samaaegseid Tallinna ehitisi.
Maanteed mööda edasi liikudes jääb paremale Kostivere sovhoos, mis on saanud tuntuks saavutustega piimakarjakasvatuse alal.
Kostivere sovhoosi keskuse lähedal kaob Jõelähtme jõgi maa alla ning väljub sealt uuesti alles kahe kilomeetri kaugusel, umbes 100 meetrit Tallinn–Leningradi maanteest põhja pool, otse Narva maantee ääres. Jõe tungimine maa alla on saanud võimalikuks seetõttu, et vesi, pääsenud paeses jõesängis leiduvate vertikaalsete lõhede kaudu paekihtide vahele, on lahustanud poorsemat kivimit (merglit) ning uuristanud endale avara käigu. Maa all voolava jõe endine voolusäng on kohati sisse langenud, selles leidub mitmeid urkeid. Jõesängi aset tähistavad sillad teedel.

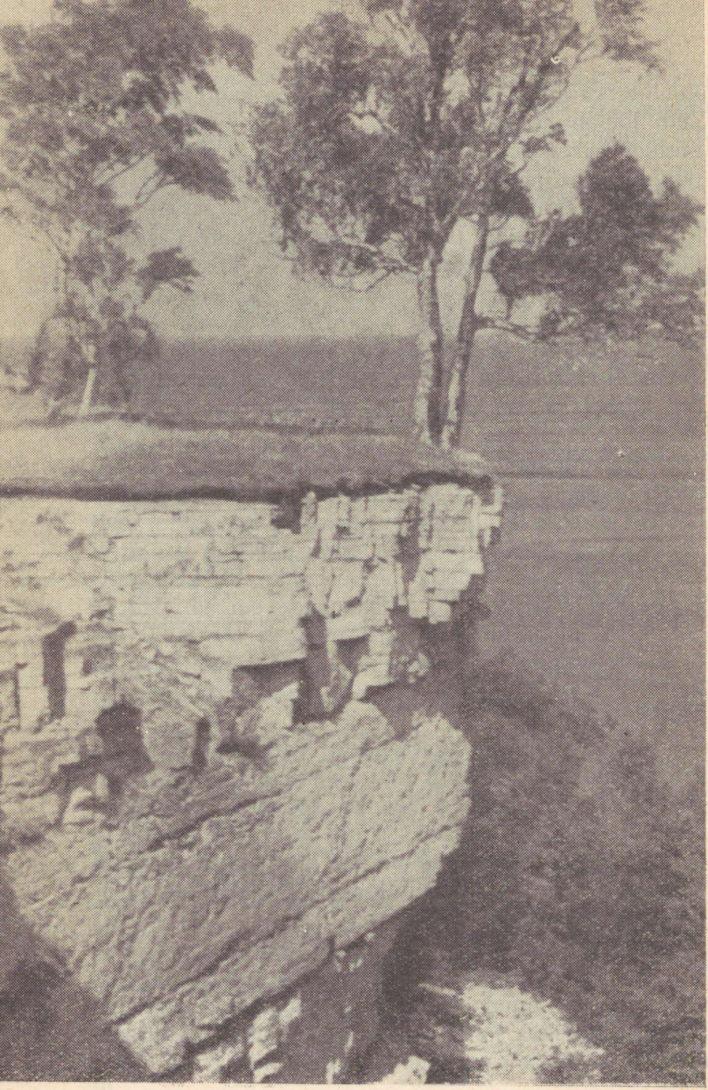
Leningradi maanteest vasakule, Narva maantee äärde jääb Jõelähtme asula, mille ümbruses leidub palju mitmesuguses suuruses rändrahne. Ebareeglipärase põhiplaaniga Jõelähtme kirik on rajatud XIV saj. teisel poolel. Praeguse kuju sai kirik 1878. aastal.

Kui maantee jõuab Jägala jõeni, pöördume vasakule ning läheme piki jõekallast Eesti NSV kõrgeima joa juurde. Suvise madalvee ajal on aga jõgi üsna kuiv, sest vesi juhitakse kanali kaudu elektrijaama turbiinidele. Kuival jõepõhjal on paekivis näha ordoviitsiumi-ajastu loomade kivistisi. Joast allpool, jõe kõrgel parempoolsel kaldal asub Jägala linnamägi.

Jägala joa juurest pöördume Joa küla kaudu maanteele, ületame jõe ja jätkame sõitu itta. Paar kilomeetrit jõest jääb maanteest paremale Ruu küla, sealt veel kaks ja pool kilomeetrit edasi pöördub tee vasakule. Seda teed mööda pääseb läbi Kaberla küla Kalevi-Liivale, fašistide õudustegude paigale. Siin ja lähedases Jägala surmalaagris mõrvati üle 5000 inimese, kelle seas oli Nõukogude Liidu, Tšehhoslovakkia, Prantsusmaa, Austria, Poola ja mitmete teiste riikide kodanikke.

Rahvarõhujate vägivallategudest varasematel sajanditel annab tunnistust Kiiu tornelamu Kuusalu lähedal. Sealsed mõisnikud vennad Soyenid mõisastasid juba XIV sajandil põliseid talumaid, ajades talupoegi mujale elama. Kartes talurahva kättemaksu, lasksid vennad endale ehitada kindlustatud tornikujulise eluhoone.

Järgmine suurem keskus on maanteest paremal asuv Kuusalu. Vabariigi majandite vahelises sotsialistlikus võistluses põllumajandussaaduste tootmisel saavutas Kuusalu kolhoos 1965. a. kolmanda koha. Kuusalus on aga palju ka kaugetest aegadest pajatavaid turis-

miobjekte. Autobussipeatusest mõnikümmend sammu kirdes seisab vana piirikivi, mille kagupoolsel otsal on resti ja loodepoolsel kahe ristiasetatud piiskopisaua kujutus. See kivi eraldas kunagi Kuusalu kiriku ja Kuusalu küla maid. Rahvas nimetab kivi Lauritsa kiviks.

Lauritsakivist ida pool asetseb Silmaallikas, mille vesi on rahvapärimuse järgi tervistava toimega. Et aga veel oleks õige mõju, on toodud ka ohvriande. Otse allika juures asetsebki põline lohkudega ohvrikivi. Ohvrikivisid on ümbruskonnas arvukalt, nende hulka kuulub ka eespool märgitud Lauritsakivi.

Kuusalu alevikust umbes pool kilomeetrit põhja pool asetseb Kuusalu Pajulinn, mis kuulub meie ajaarvamise II aastatuhandesse. Linnuselt saadud leiumaterjal ning samuti rahaleid linnuse lähedalt XI–XII sajandi müntidega tunnistavad, et Kuusalu piirkonnal oli laialdasi majanduslikke sidemeid juba ammu enne saksa röövrüütlite agressiooni.

Kuusalust ida pool muutub maastik metsaseks. Kui soovitakse külastada Nõmmeveski kanjonit Valgejõe orus, tuleks Loksale viivat teed mööda maanteest vasakule suunduda. Valgejõe org on maastikuline kaitseala. Looduslik maastik kuulub säilitamisele ka Nõmmeveskilt kilomeeter mere pool, Loksa teest idas asuvas Vasaristi orus, kus voolab oja. Teest lääne pool asub 80 meetri pikkune kurisu.

Tähtis teede sõlmpunkt on Viitna – tallinlaste armastatud väljasõidukoht. Seal äratab tähelepanu XVIII sajandi teisest poolest pärinev vana kõrtsihoone, mis on arhitektuurimälestisena kaitse all. See on talumajataoline palkehitis, mille iseärasuseks on arhailiste puukonstruktsioonide seostumine klassitsistlike vormielementidega.

Viitna risttee lähedal, asulast kagu poole (Haljalasse) viiva tee ääres asub kaks järve. Väike järv teest vasakul on kollaka veega rabajärv, seda meeldivam on aga suurem järv teest paremal, metsa rüpes. Suure Viitna järve idakallas on madal, läänekallas aga vallseljakuline. Järve pindala on 21 hektarit, suurim sügavus 6 meetrit. Järves kasvavad mitmed haruldased taimed, näiteks lahnarohi ja vesilobeelia.
Viitnal on vaatamisväärsuseks ka maanteest vasakul, asulast umbes poole kilomeetri kaugusel kasvav hiiglasuur kadakas, mis on looduskaitse all.

B. KÕRVALEPÕIGE: VIITNA–VÕSU–KÄSMU–LOKSA

Viitnast põhja poole kulgeb hästi korrastatud maantee, mis viib Palmse ja Ilumäe kaudu Võsule. Läbime rohkeid puisniite, metsa ja paiguti alleesid. Enne Palmset palistab teed männi- ja kuuseallee, edasi kuni Ilumäeni peaaegu katkematu pärna- ja vahtraallee. Palju vaatamisväärset on maanteest eemalgi.
Palmse XVIII sajandil ehitatud barokkstiilis mõisahoone on arhitektuurimälestisena kaitse all. Endisest mõisa pargist, kus kasvab arvukalt puuliike ja mida läbivad varjurikkad teed, on saanud pioneerilaagri asupaik. Huvi võivad pakkuda ka Palmses mitmel pool leiduvad kivikuhjatised. Kui pöörduda kõrvale esimese teeäärse pika kivihoone juurest, näeme 200 meetri kaugusel haruldast suurtest rahnudest koosnevat kivikülvi. Pindalale, mis ei ole suurem kui 20×20 meetrit, on kuhjunud ligi 20 kivihiiglast. Eemalt paistab üksikuid veelgi suuremaid ning hulgaliselt väiksemaid rahne.
Põlluharimisel on kivirohkus alati olnud nuhtluseks.

Talupõldudel, mille harimiseks ning kividest puhastamiseks talupoegadel, keda sunniti teotööle mõisapõllul, küllalt aega ei jätkunud, kippus vili ikalduma. Kuid mõisnikud nõustusid talupoegadele vilja andma ainult täiendava kivikogumise eest mõisapõllult. Nii tekkisid nälgiva talurahva poolt kokkukantud kivikuhjad.

Tänapäeval on kivihunnikud, mis kolhoosipõldude laiendamisel ette jäid, kõrvaldatud ning kasutatud killustiku valmistamiseks või muuks otstarbeks. Säilinud on vaid vähesed kivikuhjatised.

Palmse kivikülvide ja -kuhjade juurest siirdume Ilumäe pärnasallu (mäenõlvakul tee ääres enne 3/11. kilomeetriposti). Pärnadega on seltsinud kuuski ja pihlakaid. Salu keskel kasvab iidne ohvripärn ning

Üks Palmse hiidkividest

selle juurest niriseb välja allikas. Kirjanduse andmeil on allikale veel XVII ja XVIII sajandil ohvriande viidud.

Ainulaadne kunsti- ja arhitektuurimälestis on 1843. aastal ehitatud Ilumäe kabel, mille kaarakende ülemisi ruute kaunistavad klaasmaalid. Neil on kujutatud omaaegsete Ilumäe vabatalupoegade vappe, milleks olid enamasti tööriistad (saag, kirves jt.), Vihasoo möldril aga veskiratas.

Ilumäelt siirdume tuntud kuurorti, Võsule. Sealne puhkekodu mahutab korraga umbes 700 puhkajat. Peaaegu niisama palju on suvekuudel neid, kes on leidnud endale peatuskohad Võsu suvilates.

Kuurortasula on kolmest küljest ümbritsetud männimetsaga. Asula kohal voolab merre väike kõrgekaldaline Võsu jõgi. Merevesi Võsu plaaži ääres Käsmu lahe sopis on tavaliselt soojem kui mujal Põhja-Eesti rannikul.

Võsult viib tee kivise rannaga Käsmu, mis on samuti suvituskohaks. Siin paikneb pioneerilaager, ning elamudki on enamasti suvilatüüpi. 400-hektarine kivikülvi ala Käsmu metsa all on võetud looduskaitse alla. Hiiglaslikke kive leidub rohkesti kogu ümbruskonnas. Mööda rannikut lääne poole matkates leiame Pärispea poolsaarelt Kasispea külast 14 meetri pikkuse Jaani-Tooma Suurkivi.

Poolsaare läänerannikul asub Loksa alev. Kodanliku Eesti päevil oli see tuntud vaid teise järgu sadamakohana, kus töötas ka väike tellisetehas. Nõukogude võimu ajal on tellisetehas rekonstrueeritud ning rajatud laevaremonditehas. Alevisse on tekkinud uusi tänavaid arvukate eluhoonetega. 1965. aasta alguseks oli elanike arv 3800. Loksal on häid eeldusi kujuneda kuurordiks: mererand alevi kohal on liivane, männimetsa ja kõrgete kallaste vahel voolab Hara lahte

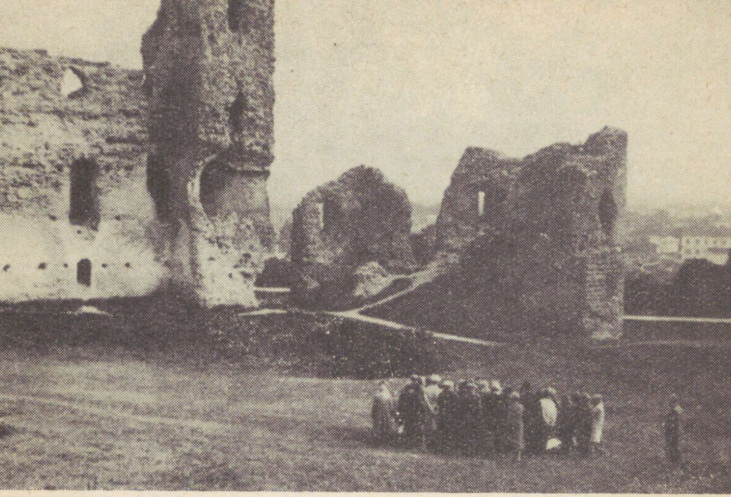

Mänd Võsul

Valgejõgi. Eemal lahes paistab väike maaliline tiheda metsaga kaetud Hara saar.
Hara lahes algas ööl vastu 20. juulit 1906 ülestõus ristlejal „Pamjat Azova". Revolutsiooni taandumise perioodil puhkenud ülestõusu tabas aga lüüasaamine ning selle juhid mõisteti surma. Loksal, lahe kaldal, seisab mälestussammas hukkunud meremeestele-revolutsionääridele.

C. VIITNA–RAKVERE

Jätkates sõitu Viitnast Rakvere poole pöörame pärast Käsmut – umbes kümne kilomeetri kaugusel Viitnast – teele, mis suundub Aasperesse. Paar kilomeetrit Tallinn–Leningradi maanteest lõuna pool on Aas-

Rakvere Vallimäel

pere lastekodu juures huvitav park pärnaallee ja tiikidega, mis koos lastekodu hoonega on riikliku kaitse all.

Pärast maanteele tagasipöördumist hakkab peagi paistma Narva maantee ääres asetseva Haljala kiriku torn. Kirik on ehitatud XIV sajandil ning oli omal ajal ühtlasi kindluseks. Tähelepanu pälvib selle omapärane portaal.

Haljalast Rakverre võib suunduda otseteed mööda. Kuus kilomeetrit enne Rakveret jääb maanteest paremale muistne Pahnimäe (ehk Kloodi) linnus. Läheduses asub Kullaaru puukool, millel on häid saavutusi ka mesinduse alal. Endises Kullaaru mõisas sündis 5.(17.) veebruaril 1862 Eduard Brunberg, kirjanikunimega Bornhöhe.

Rakvere asub Pandivere kõrgustiku põhjanõlval. Linn

tekkis moreenkuhjatisele, Vallimäe vallseljaku idaservale. Rakvere eelkäijaks oli muistse Eesti Tarvanpää linnus praegusel Vallimäel. Pärast eestlaste alistamist ehitasid taani feodaalid samasse oma linnuse. Seda mainitakse ajalooallikais esmakordselt 1252. a. Feodaallinnus sai XVI–XVII sajandi sõdades tugevasti kannatada ning on praegu varemeis. Vallimägi oma kindlusevaremetega ning sellest lõuna pool asetsev Rakvere tammik – üks vähestest Eesti alal säilinud tammesaludest – on Rakvere maalilisemaid kohti. Jutustus sellest, nagu oleksid Fr. R. Kreutzwald, Fr. R. Faehlmann ja J. Nocks Rakvere Vallimägedel andnud „Viru vande", mis pani aluse nende tegevusele rahva hüvanguks, kuulub siiski legendide hulka.

Rakvere on Eesti NSV vanimaid linnu (linnaõigused sai juba aastal 1302). Pärast Peterburi–Tallinna raudtee rajamist 1870. aastal hakkas elanike arv suhteliselt kiiresti kasvama, tõustes 1882. aastaks 4300-ni. Rakvere arenes eelkõige Virumaa administratiivse keskusena, küllalt olulist osa linna kasvus etendas ka selle kujunemine ümbruskonna haridus- ja kultuurikeskuseks. Tähtsaimaks õppeasutuseks oli pikema aja kestel Rakvere kreiskool. Õpetajaina töötasid seal teiste seas kultuuritegelane Jakob Nocks (aastail 1826–1858) ja kirjanik Juhan Kunder (aastail 1879–1886). Kreiskooli hoone on säilinud tänapäevani. Aastail 1817–1818 oli Rakvere kreiskooli õpilaseks lauluisa Fr. R. Kreutzwald. Hoolimata sellest et Suure Isamaasõja aastail sai Rakvere tugevasti kannatada, on linna elanike arv nõukogude võimu aastail poolteisekordistunud (1959. aasta rahvaloenduse andmetel 14 300, 1965. aastal 15 800 elanikku). Linna lõuna-, edela- ja loodeossa on tekkinud uued elamurajoonid.

Rakveres kui tähtsa põllumajandusliku rajooni keskuses on arenenud mitmekesine põllumajandussaadusi töötlev tööstus, samuti on siia rajatud muid kergetööstuse ettevõtteid. Kaubandusliku inventariga varustab Rakvere kogu meie vabariiki, külmutuskappidega aga mõnel määral ka teisi vennasvabariike ning isegi välisriike. Siin toodetakse vaipu ja linikuid, kardinaid ja rõivaid, toiduainete tööstuse alal tegeldakse siin niihästi piima ja liha ümbertöötamisega kui ka kalakonservide, tärklise ja piirituse tootmisega, kõnelemata leivatööstusest.

Samuti kui varasematel aegadel on Rakvere ka tänapäeval tähtis haridus- ja kultuurikeskus. 1956. aastal asutati siia vabariigi esimene internaatkool. Kooli saavutusi õppe- ja kasvatustöös on korduvalt esile tõstetud. Küllalt kõrge tunnustuse on saanud ka Rakvere Teater, mille kollektiiv on andnud külalisetendusi paljudes vabariigi linnades ja asulates.

Parima ülevaate sellest, mis on Rakveres ning selle ümbruskonnas huvitavat, annab Tallinna t. 3 asuv koduloomuuseum. Ekspositsioonis kajastub Rakvere ja Kohtla-Järve rajooni loodus, ajalugu ja tänapäev. Muuseumi lähedal, Vallimäe jalamil, seisab Fr. R. Kreutzwaldi büst-monument. Kalinini ja Kunderi tänava ühinemiskohas paikneb J. Kunderi mälestussammas. Juhan Kunder ja luuletaja ning näitekirjanik Jakob Liiv on sängitatud Rakvere kalmistule. Viimane elas Rakveres aastail 1913–1938 ning tegutses kuni pensionile minekuni algkooliõpetajana (aastail 1919–1921 oli Jakob Liiv Rakvere linnapea).

Rakveres toimunud klassilahinguid meenutab raudteejaama juures pargis asetsev mälestuskivi saksa okupantide poolt 27. veebruaril 1918. a. hukatud 12 punakaartlasele.

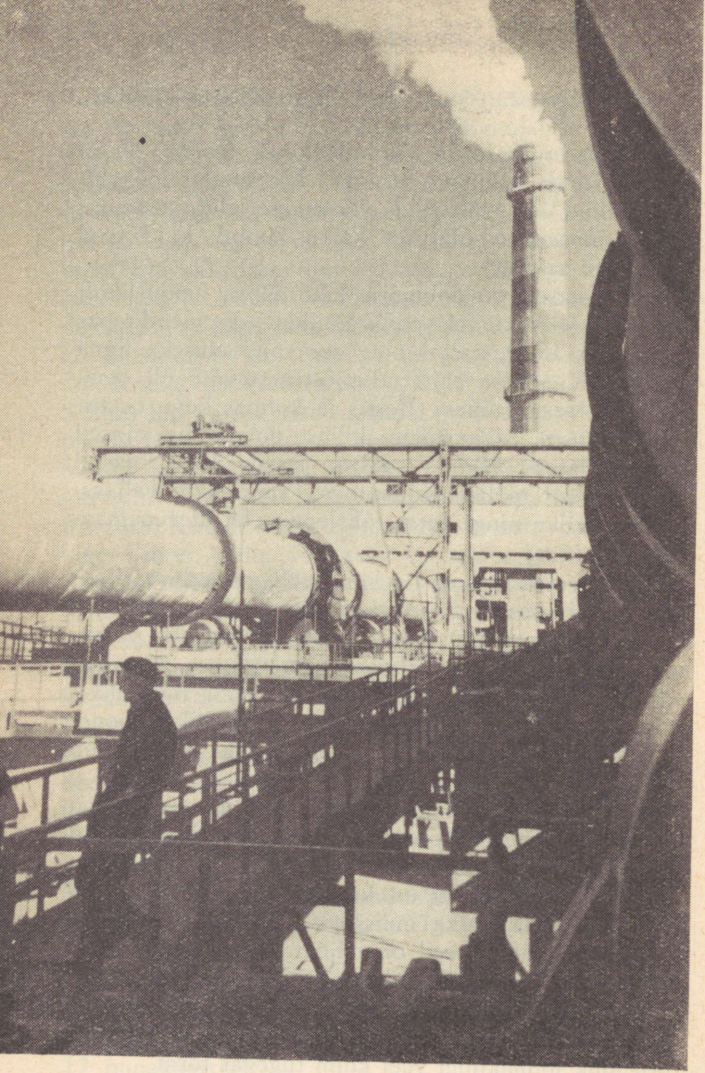
Teed Kunda poole on sõitnud paljud noored; oli ju tsemenditehas „Punane Kunda" komsomoli löökehitus. Nüüd on vabariigi ehitusmaterjalide tööstuse gigant juba täies ulatuses käiku läinud, kuid teed Kundasse ei rohtu.

Kunda asetseb samanimelise lahe ääres, looduslikult ilusas kohas kõrgel pankrannikul. Tsemenditehas rajati siia 1870. aastal ning see saigi aluseks linna tekkele. Kundasse ehitatud tööstusettevõte oli omalaadiliste seas esimene Eestis ja kolmas kogu tsaaririigi ulatuses. Mahajääjate killast polnud ka siinsed proletaarlased: Kunda tööliste streik 1883. aastal kuulus Eesti töölisklassi esimeste suuremate väljaastumiste hulka ning äratas tähelepanu ka ülevenemaalises ulatuses.

Kunda tsemenditehast on korduvalt moderniseeritud, kuid ükski varasematest rekonstrueerimistest ei olnud võrreldavgi sellega, mis toimus nõukogude võimu ajal. Koos uute tootmishoonete rajamisega 50-ndate aastate lõpul ja 60-ndate algul on Kunda linn rikastunud uute elamukvartalite ja ühiskondlike hoonetega. Linna elanike arv on ajavahemikus 1959–1965 kasvanud 3800-lt 6300-ni.

Kunda lähedalt Lammasmäelt, kus paiknes kiviaja asula, on pärit Eesti vanimad arheoloogilised leiud (VII–VI aastatuhandest e. m. a.). Turbarabast ümbritsetud Lammasmägi on küngas, mis omal ajal oli järvesaarekeseks ning muistsete kalapüüdjate peatumiskohaks. Järve veed on hiljem merre voolanud.

Kunda lahe lääneranniku Toolses asuvad Eesti kõige põhjapoolsema ordulossi varemed. Linnus ehitati aastal 1471. Selle loodenurgas seisis lai ümmargune torn ning lõunaküljel veel kolm tugevat torni.

Rakverest jätkame matka Narva poole. Selja jõe lähedal, seitse kilomeetrit Rakverest, pöördub tee paremale, endisesse Kaarli mõisa, kus oli Fr. R. Kreutzwaldi noorpõlvekodu. Kirjaniku vanemad asusid sinna elama juba 1804. aasta kevadel, mõni kuu pärast poja sündi. Koos mõisa toapoisi Kotlepiga matkas noor Kreutzwald mööda ümbruskonnas leiduvaid Kalevipoja muistiseid; mõisa peretoas kuulis ta teolistelt lugusid muistsest ajast ning rahvuslikust vägimehest Kalevipojast. Praegu on hoonest, mida peetakse Ristmetsade elamuks, säilinud ainult alusmüür. Kaarli rahvamajast kagu pool seisab „Kreutzwaldi kivi", millel tulevane rahvavalgustaja olevat armastanud istuda ning mõtteid mõlgutada.

Narva poole suundudes ületame Vaekülas raudtee ning möödume sealsest internaatkoolist. Mõedakult viib paremale suunduv tee Kunda jõe ääres asuva Põlula kalamajandi juurde. Selle lähedalt leiame muistse ohvriallika ja ohvrikivi.

Kunda jõe, mida peetakse Alutaguse ala läänepoolseks piirjooneks, ületame Sämil, ning see kannabki siin Sämi jõe nime. 1268. aastal pidasid Vene väed neis paigus võiduka lahingu saksa ristirüütlitega. Hilisematelgi aegadel on ülepääsukohad Kunda jõest olnud korduvalt lahingupaikadeks.

Järgmiseks jõeks meie matkateel on Pada jõgi, mis voolab sügavas orus. Jõest ida pool, uue ja vana maantee vahel asus muistne Pada linnus. See paiknes liivaseljandikul, mis tõuseb ümbrusest kuni 34 meetrit kõrgemale. Mõni kilomeeter põhja pool, jõe lääne-

---

Tsementitehases „Punane Kunda"

kaldal, asub veel teinegi muistne linnamägi – Koila linnus. Padalt lõunasse pöörduv teeharu viib Põhja-Eesti ühe kaunima järve – Uljaste järve juurde. Kilomeeter järvest edelas asetseb Uljaste linnamägi.
Padalt Kohtla-Järve poole sõites läheneb maantee merele. Hakkab paistma Aseri töölisasula. Sajandivahetusel ehitati siia suur tsementitehas. Kodanlikus Eestis valitsenud tööstusliku depressiooni tõttu tehas likvideeriti. Praegu töötab Aseris keraamikatehas, mis valmistab telliseid, melioratsioonitorusid, tulekindlast betoonist ventilatsiooniblokke ja plastmassist tooteid.
Edasi sõites leiame Kõrkküla juures maanteest vasakul murdunud haruga kiviristi. See on püstitatud vene bojaarile Vassili Rosladinile, kes langes siin võitluses 1590. aastal.
Paekalda järsaku lähedalt mööduvalt maanteelt avaneb vaade alla rannamadalikule ja üle selle merele. Paremal hakkavad aga peagi paistma vabrikukorstnad ning kõrged koonusekujulised valkjad terrikoonikud, kaevanduste aherainekuhikud. Oleme jõudnud põlevkivi kaevandamise ja töötlemise piirkonda. Silmapiiril kumendab Kiviõli linn. Hästi on näha vabariigi kõrgeim „kunstlik mägi" – terrikoonik.
Ületame Purtse jõe. Samuti kui Pada kaldail asus sellegi jõe ääres kaks muistset linnust: üks suudmealal, teine – Tarakalda linnus – praeguse Leningradi maantee lähedal, sellest umbes sada meetrit paremal, jõe idakaldal. Tarakalda linnus pärineb I aastatuhande esimesest poolest või koguni meie ajaarvamise algusele eelnenud ajast.
Purtse jõgi väärib tähelepanu ka selle poolest, et üks tema lisajõgedest – Erra jõgi – kaob Lüganusel maa alla. Purtse-Liiva külas on kaks ohvriallikat ning Purtse asunduses mere ääres Uku allikas.

Kaugelt hakkavad paistma V. I. Lenini nimelise Kohtla-Järve Põlevkivitöötlemise Kombinaadi korstnad. Tee käänaku tõttu jäävad need algul paremale, hiljem otse ette. Jõuame vabariikliku alluvusega linna, põlevkivitööstuse keskusse Kohtla-Järvele.

Tallinn–Leningradi maantee ja Kohtla-Järve harutee vaheline heinamaa on muutunud hiiglaslikuks ehitustandriks. Siia rajatakse lämmastikväetise tehast, mis hakkab toodangut andma 1967. aastal. See kujuneb põlevkivibasseini suurimaks ja võimsaimaks tööstusettevõtteks.

Kohtla-Järve teke on seotud põlevkivitööstuse rajamisega. Ehkki mõned katsetused põlevkiviga algasid juba XVIII sajandil ning XIX sajandil seda juba üsna korduvalt uuriti, alustati põlevkivikaevanduste rajamist alles Esimese maailmasõja ajal. Põlevkivi hakati kaevandama Kohtla-Järvel, sest just praeguse linna kohal on põlevkivikihid maapinnale kõige lähemal. Põlevkivitööstuse esialgne arendamine toimus eesti kodanluse võimu päevil.

Sel ajal tõusis Kohtla-Järve elanike arv 5000-ni, kuid asula jättis troostitu mulje. Seda kajastavad üksikutele elamukvartalitele antud nimed, nagu Hädaküla, Suitsuküla, Sikupill jt.

Asula tormiline areng algas sõjajärgsel perioodil seoses uute kaevanduste rajamisega ning põlevkivitööstuse seadmisega uutele alustele. Kohtla-Järvele ehitati maailma esimene põlevkivigaasi tehas. Rajati 203 kilomeetri pikkune gaasijuhe Leningradi ning 140 kilomeetri pikkune gaasijuhe Tallinna. 1946. aastal sai Kohtla-Järve linnaks ning 1948. aastal vabariikliku alluvusega linnaks. 1960. aastal liideti kaks lähedast kaevurite linna – Jõhvi ja Ahtme – ning Sompa alev administratiivselt Kohtla-

Järvega. Praegu ulatub põlevkivibasseini tähtsaima linna elanike arv ligikaudu 65 000-ni.

V. I. Lenini nimeline Kohtla-Järve Põlevkivitöötlemise Kombinaat – vabariigi eesrindlikumaid ettevõtteid – võtab enda alla suure territooriumi. Õlivabrikud paiknevad kõrvuti gaasitehasega. Tsehhidevahelistele maa-aladele on rajatud muruväljakuid ja lillepeenraid. Tööstuskompleksi lahutamatuteks ja paratamatuteks kaaslasteks on tuhamäed.

Terrikoonikute kasvutempot on mõnevõrra pidurdanud Kohtla Mineraalvatitehase rajamine, mis kasutab toorainena põlevkivikoksi ja Aseri Keraamikatehase tootmisjäätmeid. Ehitajatele on mineraalvatt teretulnud soojusisolatsioonimaterjal, eriti kõrgelt hinnatakse seda Nõukogude Liidu põhjapoolsetes rajoonides.

Kohtla-Järve juurde kuuluv Kohtla-Nõmme töölisasula paikneb keskusest kuue kilomeetri kaugusel, Tallinn–Narva maanteest lõuna pool varjurikka männimetsa ääres ning jätab kuurortlinna mulje.

Kohtla-Järve vanalinnast kilomeeter ida pool asub Sotsialistlik linnaosa. Siiagi ei küüni tehaste suits. Linnaosa läbib lai Võidu puiestee, mille keskosas asub linna peaväljak. Kaevuritelinna kultuurikeskuseks on V. Kingissepa nimeline kultuurimaja.

Kohtla-Järve kesklinnast ida poole sõites jõuame teelahkmele, kust võib siirduda Ontikale, meie põhjaranniku kõrgeimasse kohta, kus paeastang tõuseb 56 m üle merepinna. Lähedane Aa rand on kohtlajärvelaste armastatud väljasõidu- ja supluskohaks.

Teelahkmest ida pool asub Kukruse töölisasula, mis on kujunenud põhiliselt nõukogude korra ajal. Sealt veidi rohkem kui kilomeeter Jõhvi poole seisab maanteest lõunas, Kabelimäe kalmistul, laevakujuline kivist monument. See on püstitatud kuulsale vene

polaaralade uurijale Eduard Tollile (1852–1902), kes jäi kadunuks ekspeditsiooni ajal Uus-Siberi saarte piirkonda. Matkaja võib üles otsida ka Robert Tolli (1802–1876) haua. Viimatinimetatul on olulisi teeneid Eesti ajaloo allikmaterjalide kogumisel.
Enne Jõhvi linnaossa jõudmist möödume maanteest vasakul asuvatest Edise vasallilossi varemetest. See Taubede parunisuguvõsale kuulunud linnus hävis arvatavasti Liivi sõja ajal. Rahvajutu kohaselt olevat loss olnud maa-aluse tee kaudu ühenduses Jõhvi kirikuga.
Võrreldes sõjaeelse perioodiga on Jõhvi linnaosa tundmatuseni muutunud. Jõhvi on praegu Kohtla-Järve linna halduskeskus. Linnaosa ümbritsevate uute kaevanduste kõrvale on uue tööstusettevõttena rajatud Tallinna tehase „Punane Ret" Jõhvi tsehh, kus toodetakse väiketransformaatoreid. Vanu maju on Jõhvis vähe. Kuid XIV sajandist pärinev kirikuhoone meenutab, et Jõhvil on aastasadade pikkune ajalugu. Ühelööviline gooti stiilis kirik on arhitektuurimälestisena kaitse all. Oma praeguse kuju on ta saanud renoveerimisega aastal 1728.

F. KOHTLA-JÄRVE–SILLAMÄE–NARVA–NARVA-JÕESUU

Jättes kõrvale Jõhvist lõuna pool paikneva Ahtme linnaosa (vt. marsruut 29), jätkame matka Narva suunas. Toila ja Oru külastamiseks tuleb kümmekond kilomeetrit pärast Jõhvit vasakule pöörduda.
Toila ja Oru olid tuntud suvituskohad juba möödunud sajandi lõpul. Orule, Pühajõe suudmealale, rajas Peterburi suurkapitalist G. Jelissejev aastail 1897–1899 itaaliapärase lossi, mida ümbritsesid terrassid, lehtlad, platood, kasvuhooned ja laialdane arvukate

puuliikidega park. Selle lossi võttis kodanliku Eesti president K. Päts oma suveresidentsiks. Ta laskis seal teha täiendavaid ehitustöid, muretseda parki uusi taimeliike ning istutada kiviktaimlaid. Oru loss, mille luksuslik väljaehitamine lasus ränga koormana eesti töörahval, kujunes kodanlike valitsejate rahvast eraldumise sümboliks. Loss hävis Suure Isamaasõja lahingutes ning ka park sai raskesti kannatada. Praegu on käsil pargi heakorrastamine ja rekonstrueerimine.

Oru pargis voolab merre Pühajõgi. Rahvapärimuse kohaselt pidavat vanatüdrukud, kes end selle jõe ääres täiskuu valguses vihtlevad, kohe mehele saama. Tänapäeval Orust kõneldes mõtleme aga eelkõige briketitehasele Oru raudteejaama lähedal, mis alustas tööd 1964/65. aasta vahetusel. Tehase väljaehitamine jätkub. Projekteeritud üldvõimsuseks on 250 000 tonni briketti aastas. Kui Oru tehas täie võimsusega tööle hakkab, kujuneb see suuruselt teiseks briketitehaseks Euroopas.

Juba praegu on Oru Briketitehase ümber kujunenud nägus mitmekorruseliste hoonetega asula, kuhu on rajatud kunstlik järveke. Pärast seda kui tehas on saavutanud projekteeritud võimsuse, tõuseb asula elanike arv umbes 3000-ni.

Pärast magistraalmaanteele tagasipöördumist ületame uuesti kärestikulise Pühajõe. Sillast ida pool on osaliselt säilinud Põhjasõja-aegsed, kindral Šeremetjevi käsul rajatud kaitseehitised.

Edasi läheneb maantee merele. Möödume Sillamäe linnast, mis asub Sõtke jõe oru veerudel ja terrassidel. Lauget liivast mereranda kasutatakse supelrannana. Sillamäe ja tema lähedaste asulate looduslikuks ehteks on kuiv männimets. Läheduses kerkib pankrannik kuni 40 meetri kõrgusele. Sõtke jõe vasakpoolsel lisajõel asub kaunis Langevoja juga.

Uued majad Oru asulas

Esialgu sai Sillamäe tuntuks suvituskohana. Asula oli kuulus kuurort juba XIX sajandi keskpaiku, ammu enne seda, kui Narva-Jõesuu suvituskohana moodi läks. Sillamäe ranna võludest pidasid lugu paljud vene aristokraadid, kuid samuti demokraatliku intelligentsi esindajad. Teiste seas on Sillamäel viibinud helilooja P. I. Tšaikovski ja füsioloog I. P. Pavlov.
Aastail 1928–1929 rajasid rootsi kapitalistid Sillamäele põlevkivi utmise tehase ning sealtpeale hakkas asula võtma tööstuslikku ilmet. Õige hoo sai Sillamäe areng nõukogude võimu aastatel. 1949. aastal kujundati ta aleviks ning 1957. aastal vabariikliku alluvusega linnaks. 1965. aasta alguseks oli Sillamäel 9800 elanikku. Sillamäe ilu suurendavad veelgi uued heledatoonilised ajakohased elamud. Sõtke jõgi on linna kohal paisutatud nägusaks järveks.

Sillamäelt eemaldudes hakkavad paistma Vaivara Sinimäed, mille kõrgeim tipp ulatub 84 meetrit üle merepinna. Läänest itta paistavad järjekorras Tornimägi, Põrguhauamägi ja Pargimägi. Sinimägede teke on ennekõike seotud mannerjää tegevusega. Kõrgendike tuumaks on paekaldast lahtikistud ja koos moreeniga mitme kilomeetri võrra lõuna poole kantud hiigelrändpangased. Mõned asjaolud (eriti aluspõhjakihtide suur kallak) võimaldavad aga oletada, et Sinimägede teket on mõjustanud ka tektoonilised jõud.

Püüdes tõkestada Nõukogude armee edasitungi Eesti NSV sisealadele, rajasid fašistlikud väed 1944. aastal Sinimägede kohale tugeva vastupanuliini. Siin 26. juulist kuni 3. augustini asetleidnud ägedates lahingutes hävisid Sinimägede metsad ning ühes nendega mägede sina. Praegu katab aga noor mets jällegi mäenõlvu, ulatudes kohati üle hävinud puude tüügaste ning andes mägedele tagasi endise ilu. Vaivara Sinimäed on 30 hektari ulatuses looduskaitse all.

Sinimägedelt Narva poole sõites möödume kohast, kus toimus Põhjasõja esimene suurem lahing. 19. novembril 1700 praeguse Narva sovhoosi keskuse ja Narva linna vahelisel maa-alal asetleidnud ning Vene vägede lüüasaamisega lõppenud lahing sai tähtsaks ajendiks Peeter I reformidele ning nende kaudu Venemaa jõu ja võimsuse kasvule.

Narva kohal oli I aastatuhande lõpul e. m. a. meie esivanemate linnus. Kirjalikes allikates mainitakse Narvat esmakordselt 1171. aastal Novgorodi kroonikas. Narva feodaallinnuse kohta on esimesed teated 1277. aastast. Seda Hermanni kindluse nime all tuntud linnust ehitati ja laiendati XIII sajandist kuni XVI sajandi esimese pooleni. Suure Isamaasõja äge-

dates lahingutes kindlus purustati ning praegu paikneb endise kindluse territooriumil Narva muuseum. Saksa ordu valduses olnud Hermanni kindluse vastu ehitasid venelased 1492. aastal Narva jõe idakaldale Ivangorodi kindluse, mis praegu on samuti varemetes. XVI–XVIII sajandil peetud sõdades etendasid mõlemad kindlused suurt osa.

Narva tähtsus suurenes eriti XVII sajandil, mil ta oli suuruselt Eesti teiseks linnaks (Tallinna järel). Sel ajal ehitati Narva rida arhitektuuriliselt tähelepanuväärseid hooneid, nende seas raekoda. Kujundati ümber ka linna kaitseehitiste süsteem. Põhjasõja alguseks valmisid viis bastioni, tähtsaim neist oli linna põhjaosas asuv „Victoria". Pärast Narva kustutamist kindluste nimekirjast XIX sajandi teisel poolel rajati sellele Pimeaia park (praegu kultuuri- ja puhkepark). Pargis seisab hallil paekivist alussambal raudrist – monument Narva vallutamisel 1704. aastal langenud vene sõjameestele.

Tekstiilitööstuse linnaks muutus Narva 1820. aastal, kui linna läbiva jõe paremale kaldale rajati kalevivabrik (praegu on vabriku hoonetes korterid). Linna suurimaks tekstiiliettevõtteks kujunes aga 1857. aastal Kreenholmi saarele asutatud puuvillamanufaktuur. Selle vabriku tööliste streigid 1872. ja 1882. aastal olid olulise tähtsusega ka ülevenemaalise töölisliikumise arengus.

Töölise-revolutsionääri V. G. Gerassimovi nimi on antud praegusele Narva kultuuripaleele ning selle ees seisab tema mälestussammas. Kreenholmis töötanud järjekindlale marksistile-leninlasele F. A. Afanasjevile on püstitatud pronksbüst V. I. Lenini nimelise prospekti äärsesse puhkeparki. Mälestustahvli ja -märgiga on tähistatud 1906. aastal vanglas hukkunud naisrevolutsionääri Amalie Kreisbergi töö- ja elukoht, mis

asus endises kasarmus nr. 16 (praegu maja nr. 12 V. I. Lenini nimelisel prospektil).
1918. aasta hilissügisel kuulutati Narvas välja Eesti Töörahva Kommuuni valitsus. Linna vabastamine saksa okupantide ja eesti kodanluse võimu alt nõudis aga raskeid ohvreid. Joala väljal langesid 28. novembril 83 2. Viljandi kommunistliku kütipolgu võitlejat. Langenutele püstitatud monument asub Narva Pimeaias. Mälestussammas töörahva vabadusvõitluse innustajale ja juhile V. I. Leninile asetseb Peetri väljakul.
Eesti kodanluse võimu ajal Narva tööstusettevõtted kiratsesid. Linna elanike arv kahanes, võrreldes 1913. aastaga, ligikaudu poole võrra ning 1935. aastaks langes 23 500-le.
Raskesti tabas Narvat fašistlik okupatsioon. Linnas ja selle ümbruses tegutses seitse koonduslaagrit. Nendes hukkunute arv ulatub üle 20 000. Pealetungivaile Nõukogude vägedele ei loovutanud okupandid Narvas purustamatult peaaegu ühtki hoonet. Linn hävis 98 protsendi ulatuses.

Kolhoosirahva puhkekodu Narva-Jõesuus

Sõjajärgseil aastail on endise Narva asemele kerkinud täiesti uus linn. Selles võib veenduda juba Narvale lähenedes.

Maanteest paremal hakkavad paistma Balti Soojuselektrijaama hiigelkorstnad. Elektrijaam asub linna keskusest umbes kuus kilomeetrit lääne pool soises ümbruses, kus alles kümmekond aastat tagasi laius mets. Praegu on turbiinide võimsus 1,6 miljonit kilovatti, kusjuures elektrienergia omahind on Leningradi soojuselektrijaamades toodetava energia omahinnast tunduvalt madalam. Ja eemal – umbes 20 kilomeetrit edelas – rajatakse uut Balti soojuselektrijaama, mis asub põlevkivibaasidele veelgi lähemal ning suudab toota veelgi odavamat elektrienergiat.

Esimeseks energiaallikaks vabariigi piirilinnas ning selle lähemas ümbruses oli Narva hüdroelektrijaam (asub Leningradi oblasti territooriumil). Selle ehitamisega realiseeriti vene eesrindlike mõtlejate ammused unistused Narva joa veejõu võimalikult täielikust kasutamisest. Aastail 1950–1955 ehitatud elektrijaama käikulaskmiseks tuli rajada võimas veehoidla – Narva meri. Vabariigi järvedest ületavad veehoidlat mõõtmetelt ainult Peipsi ja Võrtsjärv. Narva juga aga enam ei ole, sest Narva jõe idapoolsel kaldal asuva kanali kaudu juhitakse vesi hüdroelektrijaama. Seistes sillal endise joa kohal võib imetleda paejärsakut jõesängis, kust vesi on paljude aastatuhandete jooksul kohisedes alla langenud.

Suure Isamaasõja aastail täielikult purustatud Kreenholmi Manufaktuur on taastatud, ning võrreldes endisega, ka tunduvalt laiendatud. On lastud käiku uusi tsehhe ja ka kombinaadi koosseisu kuuluvaid uusi vabrikuid. Ettevõtte 100-aastase juubeli puhul 1957. aastal autasustati kombinaati Lenini ordeniga. Peale Kreenholmi Manufaktuuri ja elektrijaamade

töötavad Narvas veel suur mööblivabrik, Narva raudbetoontoodete tehas, Balti raudbetoontoodete ja -konstruktsioonide tehas ning toiduainete tööstuse kombinaadid. Projekteerimisel on ehitusmaterjalide tootmise kombinaat, mille asukoht on valitud Balti Soojuselektrijaama lähedale. Toorainena hakkab kombinaat kasutama Balti Soojuselektrijaama heitprodukti – põlevkivituhka.

Koos uute ettevõtete rajamisega on Narvas taastatud vanu arhitektuuriliselt väärtuslikke hooneid. Tähtsaimana nende seas kerkis 1963. aastal varemeist Narva raekoda. Iidse linna elanike arv oli 1965. aasta alguseks tõusnud juba 43 400-ni.

Narva põhjaosas Siivertsi linnaosas asub jõe kaldal mälestussammas 1700. aastal Narva lahingus vapralt võidelnud Preobraženski ja Semjonovski polgu sõjameestele.

Narva ja Narva-Jõesuu vahemail asub Riigiküla. Selle juures ületasid Nõukogude armee väeosad 25. juulil 1944 tugeva suurtükitule toetusel sadade paatidega kiirevoolulise Narva jõe. See hiilgavalt teostatud operatsioon viiski Narva vabastamisele fašistlikest okupantidest.

Narva-Jõesuu jääb Narvast 12 kilomeetri kaugusele. Kunagine lootside ja kalurite asula hakkas möödunud sajandi 70-ndail aastail arenema kuurordiks. Selleks oli osoonirikka männimetsa ning haruldase, kuni 150 meetri laiuse liivase supelrannaga paigal suurepäraseid eeldusi. Tsaariaja lõpul ning kodanliku Eesti päevil oli Narva-Jõesuu kuulus suvituskoht, kuid fašistliku okupatsiooni aastail hävis enamik sealsetest suvilatest.

Tänapäeval on Narva-Jõesuu väljaehitamine arenenud juba uutel alustel. Siia on rajatud töötajate puhkekodusid ja muid tervistusasutusi. 1961. aastal avati

kolhoosnikute puhkekodu, kus aastaringselt võivad korraga puhata 150 töötajat. On ehitatud ka puhkekodusid põlevkivi-, ehitus- ja tekstiilitöölistele, lastekodusid, haiglaid ja pioneerilaagreid. Narva-Jõesuu on jällegi kujunenud Pärnu kõrval Eesti tähtsaimaks kuurordiks. 1965. aasta algul elas Narva-Jõesuus 3400 elanikku.

KIRJANDUST

Tallinn
Tallinn. Koost. V. Tarmisto. Tallinn, 1957. 192 lk., illustr., kaart.
Reinsalu, A. Tallinn. Tallinn, 1960. 148 lk., illustr., kaart.
Reinsalu, A. Tallinna juht. Tallinn, 1964. 88 lk., illustr., skeem.
Kammal, U. ja Tarmisto, V. Tallinn. Tallinn, 1959. 57 lk., illustr., kaart.
Kenkmaa, R. ja Vilbaste, G. Tallinna bastionid ja haljasalad. Tallinn, 1965. 86 lk., illustr.
Böckler, T. Tallinna raekoda. Tallinn, 1964. 104 lk., illustr.
Vint, T. Suurtükitorn Kiek in de Kök. Tallinn, 1960. 31 lk., illustr., skeem.
Eduard Vilde Memoriaalmuuseum Kadriorus. Tallinn, 1960. 56 lk., illustr.
Peeter I majamuuseum. Tallinn, 1964. 36 lk., illustr.

Valgejõe ja Viitna
Valsiner, A. Põhja-Eesti matkateedel. „Nõukogude Kool", 1965, nr. 5, lk. 334–340.

Võsu ja Narva-Jõesuu
Eesti NSV kuurordid. Koost. H. Vanker, E. Veinpalu ja L. Vernik. Tallinn, 1963. 143 lk., illustr.

Rakvere
Rakvere Rajoonidevaheline Koduloomuuseum. Rakvere, 1960. 36 lk., illustr.

Kundast Narvani
Jeret, Ü. Mööda tööstuslikku Põhja-Eestit. Tallinn, 1965. 120 lk., illustr.

Kohtla-Järve
Marksoo, A. Kohtla-Järve. Tallinn, 1958. 24 lk., illustr.

Toila ja Oru

Meriste, V. ja Kask, I. Rikas park põhjarannikul. „Eesti Loodus", 1964, nr. 6, lk. 353–361.

Narva

Krivošejev, J. Narva ekskursioonijuht. Tallinn, 1960. 108 lk., illustr.

Kihu, S. Narva. Tallinn, 1960. 36 lk., illustr.

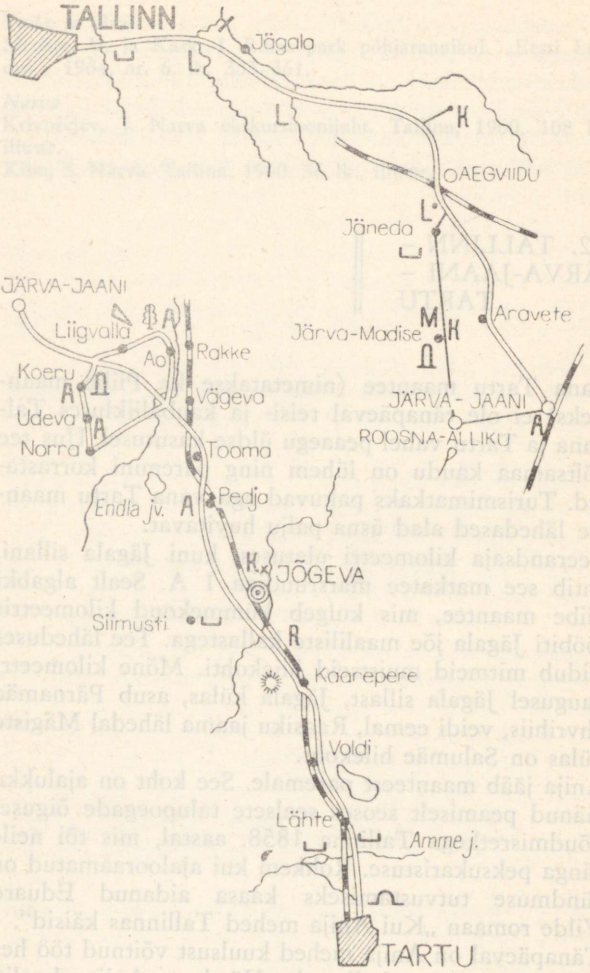
2. TALLINN – JÄRVA-JAANI – TARTU

Vana Tartu maantee (nimetatakse ka Piibe maanteeks) ei ole tänapäeval reisi- ja kaubaliikluses Tallinna ja Tartu vahel peaaegu üldse kasutusel. Uus tee Põltsamaa kaudu on lühem ning paremini korrastatud. Turismimatkaks pakuvad aga vana Tartu maantee lähedased alad üsna palju huvitavat.

Veerandsaja kilomeetri ulatuses, kuni Jägala sillani, ühtib see matkatee marsruudiga 1 A. Sealt algabki Piibe maantee, mis kulgeb kümmekond kilomeetrit rööbiti Jägala jõe maaliliste kallastega. Tee läheduses leidub mitmeid muistseid hiiekohti. Mõne kilomeetri kaugusel Jägala sillast, Jägala külas, asub Pärnamäe ohvrihiis, veidi eemal, Raasiku jaama lähedal Mägiste külas on Salumäe hiiekoht.

Anija jääb maanteest paremale. See koht on ajalukku jäänud peamiselt seoses sealsete talupoegade õigusenõudmisretkega Tallinna 1858. aastal, mis tõi neile ränga peksukaristuse. Rohkem kui ajalooraamatud on sündmuse tutvustamiseks kaasa aidanud Eduard Vilde romaan „Kui Anija mehed Tallinnas käisid".

Tänapäeval on Anija mehed kuulsust võitnud töö hea organiseerimisega kolhoosis. Hästi on Anijas hoolit-

TALLINN
Jägala
L
L
L
K
AEGVIIDU
Jäneda
L
JÄRVA-JAANI
Liigvalla
A
Ao
Rakke
Koeru
A
Д
Vägeva
Udeva
A
Norra
A
Tooma
Endla jv.
A
Pedja
K
JÕGEVA
Siimusti
R
Kaarepere
Voldi
Lähte
Amme j.
TARTU
Järva-Madise
M
K
Д
Aravete
JÄRVA - JAANI
ROOSNA-ALLIKU
A

setud ka looduse ilu säilitamise eest: kohaliku kooli juures asub looduskaitse all olev 70–80 puuliigiga park.

Anijast edasi eemaldub maantee Jägala jõest, kuid hakkab nüüd kulgema rööbiti selle lisajõe – Soodla jõega, mille kaldad ei ole vähem kaunid. Läbime sirgete okaspuudega metsa-alasid. Raudoja kõrtsi lähedalt viib tee Koitjärvele, kohta, mis on etendanud tähtsat osa kirjanik A. H. Tammsaare elus. Koitjärve metsavaikuses veetis ta üliõpilasena oma suvevaheaegu ning parandas tervist pärast tuberkuloosi haigestumist 1911. aastal.

Tee äärde jääb Pillapalu asula ning siis suundub maantee üle Mustjõe Aegviidu alevisse. Ümberringi laiuvad laialdased metsad ning Aegviidu raudteejaam oligi esialgu peamiselt metsamaterjali ümberlaadimise punktiks. Kaunis ümbrus hakkas aga peagi suvitajaid, suusatajaid ja matkajaid ligi tõmbama. 1945. aastal sai Aegviidu ametlikult kuurortaleviks. 1965. aasta algul elas alevis üle 1200 elaniku.

Aegviidule lähenedes hakkab juba eemalt paistma kõrge terasmast. See on Tallinn–Leningradi raadioreleeliini 85 meetri kõrgune ülekandetorn, mis võimaldab vahetada televisioonisaateid ning üheaegselt edasi anda sadu telefonikõnesid.

Aegviidu peamised vaatamisväärsused asetsevad alevi keskusest kagu pool, Nelijärve piirkonnas. Kohanimi on seoses asjaoluga, et Nelijärve mäelt on korraga nähtavad neli järve. Mäejalamil helgib vaikne Sisalikujärv, selle vastas teisel pool mäge ovaalne Ahvenajärv. Külgedele jäävad veidi suuremad järved: loodesse Urbukse ja kagusse Purgatsi. Eriti maaliline on viimane ja just selle järve kaldale on ehitatud turismibaas. Kaunid on paadisõidud Purgatsil ning jalutuskäigud mööda kitsukest jalgrada ümber järve.

Kuid õieti pole Nelijärvel järvi mitte neli, vaid seitse. Piibe maanteed mööda Tartu poole sõites jääb maantee äärde kõigepealt rohusooga külgnev Nikerjärv, siis suhteliselt soe ning suplemiseks kohane Vahejärv. Väikseim Nelijärve järvedest on Purgatsi ja Ahvena järve naabruses asetsev Linajärv. Aegviidu-Nelijärve veerikkusi täiendavad kaks Jägala jõe peaaegu paralleelselt voolavat lisajõge – põhjapoolne Mustjõgi ja lõunapoolne Jäneda ehk Jänijõgi.

Järgmiseks teeäärseks asulaks ongi Jäneda, mis tänapäeval on tuntud peamiselt sealse sovhoostehnikumi kaudu. Selle omapärane, Inglismaa maalosside ehitusstiili jäljendav torniga peahoone on valminud 1915. aastal.

Jänedal Kallijärve-äärsel Linnamäel asetses muistsete eestlaste linnus. Selle mõõtmed olid küllaltki suured: Linnamägi on enam kui 100 meetri pikkune ja 20–60 meetri laiune platoo. Pealinnusega liitus nähtavasti veel eeslinnus. Lähedusse jääb muistne ohvrimägi – Nõiamägi.

Jänedalt liigume Käravetele, ületame väikese Ambla jõe ning läbime eesrindliku piimakarjakasvatusmajandi – „Kaardiväelase" kolhoosi territooriumi. Keskmine piimatoodang lehma kohta oli kolhoosis 1965. aastal 3654 kg. Piimatoodangult põllumajandusliku maa 100 hektari kohta (754 tsentnerit) on „Kaardiväelane" vabariigi kolhooside seas teisel kohal.

Aravete asulast võib põigata paremale, Järva-Madisele, A. H. Tammsaare monumendi juurde ning tema majamuuseumi Vargamäel (vt. marsruut 18).

Üldse võib kogu teelõigu Jäneda–Järva-Jaani asendada meeldivat maastikku läbiva teega Jäneda–Mägede–Järva-Madise–Roosna-Alliku–Järva-Jaani.

Mägedel on soovitatav tõusta 106 meetrit üle

merepinna ulatuva Valgehobusemäe tippu. Mäe nõlvu kattev mets mõnevõrra küll segab väljavaadet, kuid selge ilmaga paistavad siiski raadioreleeliini mast Aegviidus ning Järva-Madise ja Ambla kiriku torn. Mägi olevat saanud oma nime möödunud sajandi lõpul, mil ühe talupoja valge hobune jäänud triangulatsioonitorni rajamisel mäe tippu palgikoorma alla.
Järgmine matkatee-äärne suurem asula on Järva-Jaani – vana kihelkonnakeskus, mis tekkis Tallinn–Tartu (Piibe) maantee ja mitme kohaliku tähtsusega tee ristumiskohas. Alates 1917. aastast läbib asulat ka kitsarööpmeline raudtee. Aleviks sai Järva-Jaani 1945. aastal. Praegune elanike arv ulatub ligikaudu 1500-ni. Alevis on kultuurimaja ja mitu kooli, samuti töötavad siin jahu-, sae- ja villaveski ning rida töökodasid.
Arhitektuuriliseks vaatamisväärsuseks on Järva-Jaani ühelööviline gooti stiilis kirik, mis on ehitatud arvatavasti XIII sajandi lõpul. Kirik koosneb võlvidega kaetud pearuumist ning samasugusest, pisut kitsamast koorist. Kirik ehitati ümber 1881. aastal ja sellest ajast on pärit ka praegune torn.
Järva-Jaanis kirjutas Christian Kelch XVII sajandi lõpul oma kuulsa „Liivimaa kroonika" ja asutas B. G. Forseliuse eeskujul rahvakooli, mis on vanimaid Põhja-Eestis.
Järva-Jaani lähedaste Karinu ja Orina mõisa talupojad osutasid 1805. aastal aktiivset vastupanu mõisavõimule. Talupoegade kogunemiskohaks oli Järva-Jaani kirikukõrts. Sõjaväeosa kannul liiguti sealt Karinu mõisa, kus astuti viimasega võitlusse. Nende sündmustega on seotud ka Paju kõrts Järva-Jaani ja Karinu vahemail. Arvatavasti just selle kõrtsi ees ühinesid ülestõusnud teosulastega ka mõned taluperemehed.

Samas paigas toimusid lahingud rõhujatega ka 1918. aastal. Kui 28. veebruaril Paide poolt lähenes saksa sõjaväeüksus, astusid Orina mõisa härrastemajas ning selle ümbruskonnas positsioonidele asunud punakaartlased ja mõisatöölised sellega lahingusse. Üksnes vaenlase sõjatehniline üleolek ning eesti valgekaartlaste abi saksa okupantidele sundis nõukogude võimu eest võitlejaid sel korral taanduma.
Järva-Jaanist kirde pool, Võhmutas, asub veel üks sõjaliste sündmustega seotud mälestusmärk. See on 1812. aasta isamaasõja ning selle väejuhi M. I. Kutuzovi mälestuseks püstitatud võiduvärav.
Edasi matkates võib Kapu ja Piibe kaudu otse Vägevasse siirduda, huvitavamad on aga ringteed Koeru–Udeva–Norra või Liigvalla–Ao kaudu.
Koeru on vana kihelkonnakeskus. Sealne gooti stiilis kolmelööviline kodakirik pärineb XIII sajandist. Kiriku roieteta võlvid toetuvad neljale ümmargusele sambale. Torn on ehitatud mõnevõrra hiljem kui pearuum, kuid samuti keskajal. Kiriku kapiteelid on kaunistatud bareljeefidega.
Koeru teine arhitektuuriline vaatamisväärsus on sealne vana kõrtsihoone. Eri teeharudelt lähenejate tähelepanu köidavad kaks sammasfassaadi. Hoone restaureeriti 1965. aastal ning on nüüd kasutusel sööklana.
1905. aastal olid Koeru ümbruse talupojad aktiivsed revolutsioonivõitlejad. Aasta lõpul – karistussalkade terrori ajal – lasti kihelkonnas maha viis inimest. Revolutsiooni ajal langenute mälestust tähistab Koeru alevikku püstitatud monument.
Koeruga on olnud seotud mitmete eesti väljapaistvate kunstnike elukäik. Siin käis koolis rahvusvahelise tunnustuse võitnud graafik Eduard Viiralt, siit on pärit ka eesti nõukogude graafikameister Aino Bach. Koe-

rus töötas õpetajana Leningradi blokaadi ajal hukkunud maalikunstnik ja graafik Paul Liivak.
Tänapäeva Koeru on Paide rajooni idaosa tähtis keskus. Siin on mitmeid kultuuriasutusi, aleviku lähedal, Paide–Koeru maantee ääres asub autoremonditehas nr. 2.
Koeru vahetus läheduses paikneb Aruküla mõisahoone, mis kuulub arhitektuurilise kaitse alla. See on XIX sajandist pärinev klassitsistlik ehitis, mida ilmestab kõrge nelja sambaga portikus. Kõrvalhoonete asetuses ja arhitektuuris on jälgitud ansamblilisuse printsiipi. Huvi pakuvad ka endise Aruküla mõisa park ja seda ümbritsev sepistara.
Koerust lõuna pool hõlmab Udeva sovhoos viie endise mõisa alasid. Sovhoos on tuntud kõrge piimatoodanguga ning ühtlasi tõuveise- ja tõuseakasvatuse majandina. Ühe lehma kohta saadi 1965. aastal 4081 kg piima. Suuri tulusid annab tõuloomade müük. Seitse sovhoosi töötajat on saanud sotsialistliku töö kangelase nimetuse.
Udevast kagus paikneb endise Norra mõisa XVIII sajandil ehitatud härrastemaja. Koos ümbritseva pargiga on viimane riikliku kaitse all. Norra omapäraks on ülespurskuvad allikad. Nende abil on rajatud tiike ning nad on ehteks pargile.
Väinjärve kaudu pääseb Norralt Piibele Tallinn–Tartu maantee ääres.
Teise ringtee valimise puhul jõuame kõigepealt Liigvallale. Sealse pargi kagunurgas kasvab looduskaitse all olev tammehiiglane. Puud nimetatakse orjatammeks ning rahvapärimuse kohaselt nuhtlesid mõisnikud selle all oma pärisorje. Teiseks kohalikuks vaatamisväärsuseks on Kaevandu vahtkonnna 184. kvartali servas asuv Liigvalla orjakivi. Kivi ühel küljel on inimese palja jala ja viisu jälgi meenutavad süven-

did, teisel küljel härjasõra jälje taoline lohk. Pärimuse kohaselt on need jäljed kivile tekkinud siis, kui teomees põgenes koos härjaga mõisaorjusest. Kivi on neile halastanud, pehmeks muutunud ning vaevast väsinuile puhkust võimaldanud.

Liigvallast suundume Aole, kus asub R. Pälsoni nimelise sovhoosi osakond ning on kerkinud palju uusi hooneid. Aol sündis 10. (21.) detsembril 1798 Fr. R. Faehlmann, üks eesti rahvusliku kirjanduse rajajatest. Tema kodukohta juhatab teeviit maantee ääres. Jõe kaldal leiamegi veidi kõrgema koha soonelise põllukivi ja sildikesega: „Siin asus Friedrich Robert Faehlmanni sünnimaja". Aol kuulas tulevane kirjamees põnevusega teomeeste jutustatud rahvajutte. Juba siin tekkis Faehlmannil huvi eesti rahvamuistendite vastu, mille populariseerimisel tal on kustumatuid teeneid.

Matkateelt läbi Liigvalla ja Ao jõuame Kapu ja Piibe vahemail uuesti vanale Tartu maanteele. Piibel ületab maantee Põltsamaa (Piibe) jõe. Sealses mõisas sündis 1792. aastal väljapaistev loodusteadlane, embrüoloogia kui teaduse rajaja K. E. Baer.

Harutee pöördub Kärdesse, kus asub Eesti Maaviljeluse ja Maaparanduse Teadusliku Uurimise Instituudi Tooma Katsebaasi keskus. Sellel uurimisasutusel on tõsiseid saavutusi sookultuuri alal, soode kuivendamise ning kuivendatud pinnastele kohase agrotehnika uurimisel. Uurimistöö kõrval on edukalt arenenud ka katsebaasi majanduslik tegevus. Sealne piimakari on parimaid eesti punase tõu karju. Keskmine piimatoodang lehma kohta oli 1965. aastal 4880 kg.

Tooma katsebaasi keskuse juures asub endise Kärde mõisa aiamajake, kus pärimuste kohaselt kirjutati 1661. aastal alla Vene–Rootsi rahulepingule.

Edasi tõuseb tee kõrgele voorele. Lääneloode suunas

paistab sealt Endla järv, vabariigi kauneimaid järvi, mis on seotud arvukate muinaslugudega. Kohamuistendeid Endla järvest vestis juba Fr. R. Faehlmann. Tänapäeval on soode keskele peitunud järv kuivendustööde tõttu küll väiksemaks muutunud, kuid ikkagi säilitanud endise ilu.

Kaks kilomeetrit enne Jõgeva linna jõuame jällegi teadusliku uurimise asutuse – Eesti Maaviljeluse ja Maaparanduse Teadusliku Uurimise Instituudi Jõgeva Sordiaretusjaama juurde. Seal aretatakse ja parandatakse teravilja-, põldkaunviljade, kartuli-, heintaimede ja köögiviljade, samuti mõnede tehniliste kultuuride sorte ning kasvatatakse rajoonitud ja perspektiivsortide eliitseemneid. Üksikute töötajate eriharrastusena on aretatud ka marjakultuure ja puuvilju. Alates 1920. aastast kuni surmani 1951. aastal oli sordiaretusjaama juhatajaks Mihkel Pill. Jõgeva katsebaasis on ligikaudu 30 aasta kestel edukalt töötanud väljapaistev selektsionäär Julius Aamisepp. Eelkõige on tal teeneid kartulisortide aretamisel.

Jõgeva linn on tekkinud 1876. aastal Tapa–Tartu raudteeliinile rajatud raudteejaama ümber ning paikneb kahe voore nõlval ja nendevahelises nõos. Linna idapiiril voolab Pedja jõgi. Linnaõigused sai Jõgeva 1938. aastal. Hoolimata sõjaaegsetest purustustest oli linna elanike arv, võrreldes kodanliku võimu perioodiga, juba 1959. aasta rahvaloenduse ajaks kahekordistunud ning tõusnud 2500-ni.

Senise Tartumaa põhjaosa eraldamisega iseseisvaks maakonnaks 1949. aastal kujunes Jõgeva maakonnalinnaks ning seoses vabariigi administratiivse jaotuse ümberkujundamisega 1950. aastal rajoonikeskuseks. Tööstusettevõtetest on siin tähtsaimad Tartu õmblusvabriku Jõgeva jaoskond, Tartu Naha- ja Jalatsikom-

binaadi nahavabrik, võitehas ja keraamikaettevõte linna lähedal Siimustil.
Jõgevalt Tartu poole sõites jääb paremale Siimusti (Kurista) linnamägi, kus toimuvad Jõgeva rajooni laulupäevad.
Mõlemal pool maanteed esineb voori. Kassinurme ja Patjala küla vahel silmame Kalevipoja sängi. See oli I aastatuhande teisel poolel rajatud muinaslinnus ning on arheoloogiamälestisena riikliku kaitse all.
Muistendi kohaselt olnud Kalevipoeg väsinud ning tahtnud puhkama heita. Kuna aga Kassinurme maapind oli liiga „mägine", otsustas ta endale ise puhkeaseme tasandada. Kuid kõik mullatööks kasutatud kühvlid osutusid liiga väikeseks ning lõpuks valmistas Kalevipoeg mulla kandmiseks hiiglasliku loomanahast põlle.
Kassinurme Kalevipoja sängi juures leidub ka Kalevipoja silmapesukauss – mäe otsas asetsev ovaalne lohuke. Varematel aegadel oli see veega täitunud ning loomadel oli võimalik seal joomas käia. Taolisi jääpankade sulamise toimel tekkinud sulglohke nimetatakse kohapeal oitudeks.
Lähedasi pikergusi ning jalakujulisi lohke peetakse Kalevipoja jalaasemeteks. Rahvasuu kõneleb ka Kalevipoja käeaukudest. Nendeks peetakse kahte lohku umbes kilomeetri kaugusel Kalevipoja sängist. Lohud maapinnas olevat tekkinud, kui Kalevipoeg kukkudes käed sügavamale maasse rõhus.
Edasi sõites võib tõusta Kaarepere jaamast paremal asetsevale Aruküla mäele, mis on heaks näiteks tüüpilisest voorest. Mäelt avaneb kaunis vaade mitmes suunas.
Varsti pärast Kaarepere jaamast möödumist suundub maantee raudteest ida poole ning jõuab seejärel Pikkjärve äärde. Kui tee tõuseb kõrgele voorele, ula-

tab silm jällegi vaatama teistele samasugustele pinnavormidele ning nendevahelistele nõgudele, eriti kaugele aga lääne suunas, metsade alale Laeva jõe ääres. Koltsi mäe juures teeb maantee kurvi ümber väikese, kuid sügava Ilmjärve, millest Kalevipoegki, kes Peipsist jalgsi läbi käis, pidanud mööda astuma.

Maanteest ida pool paikneb riiklik maastikuline kaitseala „Vooremaa", mis ulatub Prossa järvest ja Pikkjärvest kuni Saadjärveni. Maanteele paistab ainult Saadjärv, suurim Vooremaa järvedest.

Lähtest viib tee paremale Amme jõe ääres, praeguse Kärkna jaama lähedal asuvate Kärkna kloosterkindluse varemete juurde. XIII sajandil ehitatud tsistertslaste ordu linnusklooster oli suurim vesilinnus Eesti alal. Peale vesitõkete oli klooster kaitstud ka tugevate müüridega. Kloosterkindluse hooned asetsesid ümber kvadraatse hoovi. Kirik oli arvatavasti ühelööviline. Kloosterkindlus hävis üsna täielikult juba XVI sajandi sõdades, ning tänapäevaks on varemetestki säilinud õieti ainult alusmüürid.

Läheduses asetseb eesti muinaslinnus Palalinn. Sinna viib Lähte külast vasakule, Vasula poole pöörduv tee. Tartu linnast umbes kolme kilomeetri kaugusel asuvad maantee ääres kuulsad Aruküla koopad. Need ulatuvad umbes 300 – 400-meetrise läbimõõduga maatüki alla. Koobaste tekke põhjusi ei ole suudetud täiesti kindlaks teha. Arvatavasti kasutati neid kunagi pelgupaikadena. Koobastest on leitud hiiglasuurte väljasurnud rüükalade kivistisi.

Linna piirides saab Tallinna maanteest Puiestee tänav. Möödume Tartu konservitehasest ja mitmest kalmistust. Nendesse surnuaedadesse on sängitatud paljud väljapaistvad kultuuritegelased. Lähemalt vt. üldteostest Tartu kohta.

Aegviidu-Nelijärve

Saar, A. Aegviidu-Nelijärve. Tallinn, 1958. 48 lk., illustr., skeem.

Jüssi, F. Aegviidu metsaradadel. Tallinn, 1964. 33 lk., illustr., kaart.

Ao

Joonuks, H. Friedrich Robert Faehlmanni noorusmaal. „Keel ja Kirjandus", 1964, nr. 7, lk. 421–425.

Endla järv

Joonuks, H. Endla järv. Tallinn, 1963. 63 lk., illustr.

Jõgeva rajoon

Jõgeva rajoonis Eesti NSV 25. aastapäevale pühendatud koduuurijate seminar-kokkutulek 23.–27. juunini 1965. a. Ettekannete lühikokkuvõtted. Tallinn, 1965. 132 lk., illustr., kaart.

Tartu

Tartu. Juht ja teatmik. Tartu, 1963. 186 lk., illustr., tab.

Varep, E. Tartu. Tallinn, 1959. 48 lk., illustr.

Üprus, H. Tartu Riikliku Ülikooli peahoone. Tallinn, 1959. 78 lk., illustr.

Tartu tähetorn. Tallinn, 1964. 51 lk., illustr.

Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum. Teatmik. Tartu, 1960. 60 lk., illustr.

3. TALLINN – PÕLTSAMAA – TARTU

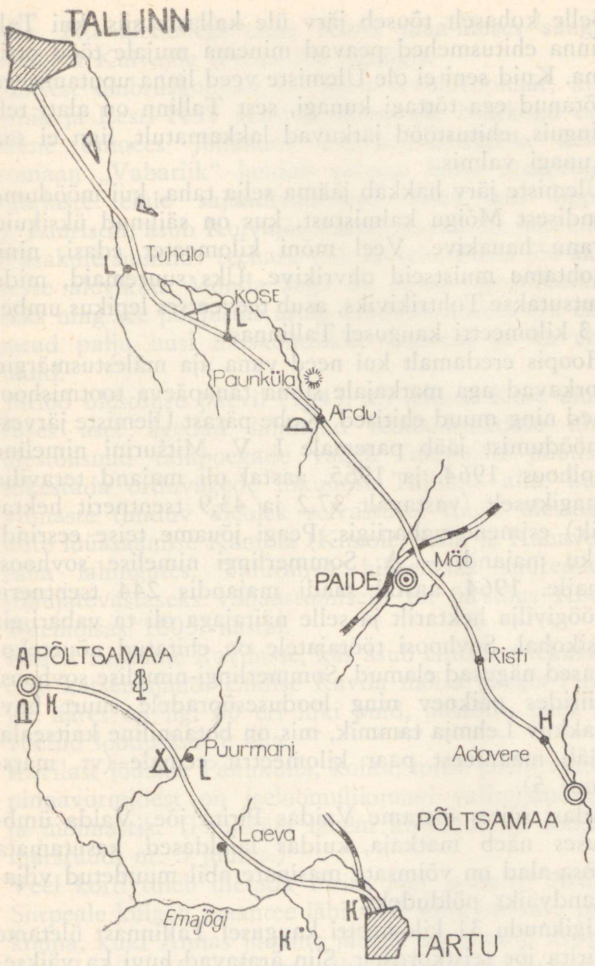
Tallinnast väljume mööda Tartu maanteed. Paremale jääb vabariigi pealinna veereservuaar – Ülemiste järv. „Kalevipojas" kajastunud kohamuistendi kohaselt on järv tekkinud Kalevit tagaleinava Linda silmaveest.

„Linda pisarate loiku,
lese leinanutu järve
võite näha tänapäeval,
mis kui Ü l e m i s t e järvi
Laagna mäe peal lainetamas,
vetevooge veeretamas."

Muistend juhatab kätte ka koha, kust Linda pisarad olevat alla voolanud ning järve sünnitanud. See on Linda kivi maantee lähedal madalas vees.

„Kivi seisab järve kaldal,
kus peal leski leina nutnud,
pisaraida pillutanud."

Mõnikümmend aastat tagasi lõhestas pikne Linda kivi ning see ei ole enam nii võimas nagu Kreutzwaldi elupäevil.
Ülemiste järvega on seotud veel üks kohamuistend.

TRÜ Raamatukogu

Selle kohaselt tõuseb järv üle kallaste siis, kui Tallinna ehitusmehed peavad minema mujale tööd otsima. Kuid seni ei ole Ülemiste veed linna uputamisega tõtanud ega tõttagi kunagi, sest Tallinn on alati tellinguis, ehitustööd jätkuvad lakkamatult, linn ei saa kunagi valmis.

Ülemiste järv hakkab jääma selja taha, kui möödume endisest Mõigu kalmistust, kus on säilinud üksikuid vanu hauakive. Veel mõni kilomeeter edasi, ning kohtame muistseid ohvrikive. Üks suuremaid, mida kutsutakse Tohtrikiviks, asub teeveerses lepikus umbes 13 kilomeetri kaugusel Tallinnast.

Hoopis eredamalt kui need vana aja mälestusmärgid torkavad aga matkajale silma tänapäeva tootmishooned ning muud ehitised. Kohe pärast Ülemiste järvest möödumist jääb paremale I. V. Mitšurini nimeline kolhoos. 1964. ja 1965. aastal oli majand teravilja saagikuselt (vastavalt 37,2 ja 43,9 tsentnerit hektarilt) esimene vabariigis. Peagi jõuame teise eesrindliku majandi – A. Sommerlingi nimelise sovhoosi maile. 1964. aastal saadi majandis 244 tsentnerit köögivilja hektarilt ja selle näitajaga oli ta vabariigis esikohal. Sovhoosi töötajatele on ehitatud nõuetekohased nägusad elamud. Sommerlingi-nimelise sovhoosi piirides paiknev ning loodusesõpradele suurt huvi pakkuv Lehmja tammik, mis on botaaniline kaitseala, jääb maanteest paar kilomeetrit eemale (vt. marsruut 5).

Edasi sõites ületame Vaidas Pirita jõe. Vaida ümbruses näeb matkaja, kuidas laialdased kasutamata võsa-alad on võimsate masinate abil muudetud viljakandvaiks põldudeks.

Ligikaudu 31 kilomeetri kaugusel Tallinnast ületame Pirita jõe teistkordselt. Siin äratavad huvi ka väiksemad veenired, sest mõned neist kaovad ajutiselt maa

alla. Nii ületamegi enne Koset maa-aluses sängis voolava Kuivajõe (Pirita jõe lisajõgi).
Siinsest ümbruskonnast on pärit revolutsionäär, kirjanik ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu esimene esimees Johannes Lauristin-Madarik, kelle romaan „Vabariik" heidab valgust Kose maaproletaarlaste elule sajandivahetusel. Kool, kus õppis J. Lauristin, asub Kuivajõe ääres, maanteest paremal. Vasakule suunduv teeharu viib Kosele, Pirita jõe äärsesse alevikku. Mõnda aega oli Kose rajoonikeskuseks ning see põhjustas asula tunduva kasvu. On ehitatud palju uusi ühiskondlikke hooneid ja ka elamuid.
Jüriöö ülestõusu päevil (1343. a.) leidsid Kose ümbruses aset ägedad lahingud feodaalisandate ning ülestõusnud talupoegade vahel. Talupojad püüdsid tõkestada orduvägede liikumist Tallinna alla, kuid viimaste tunduv üleolek relvastuses tingis ülestõusnute lüüasaamise Kämbla (Kimole) küla ja Kanavere raba lahingutes. Talurahva hilisemaks suuremaks rõhujatevastaseks väljaastumiseks oli ülestõus Kose-Uuemõisas 1805. aastal.
Koselt siirdume Ravilasse, kus asub eliitseemnekasvatuse katsemajand. Endise Ravila mõisa pargis Pirita jõe ääres on ligi 60 eri liiki puid, mistõttu park on võetud looduskaitse alla.
Ravilast jõuame Paunküla, kohta, mille positiivsetest pinnavormidest on iseloomulikumad vallseljandikud ja mõhnastik. (Paunküla lähem kirjeldus on toodud marsruudi nr. 5 juures.)
Veel kord tuleb ületada Pirita jõgi, seekord Ardus. Siitpeale kulgeb maantee läbi soise ning metsase piirkonna, kuid Annas jõuame jällegi tihedamini asustatud aladele. Mäos läbime ühe külje teede kolmnurgast, kus sageli on korraldatud võistlusi mootor-

rattasõidus. Parempoolne tee viib Paide linna (vt. marsruut 18).

Edasi läbib maantee hästi arenenud põllumajanduspiirkondi. Kõrge rentaablusega majandite hulka kuulub Adavere näidissovhoos. Majandi kollektiiv on omal algatusel teinud mitmeid uuendusi. Hübriidkaalika koristamine on eeskujulikult mehhaniseeritud.

Matkajaile võib huvi pakkuda ka Adaveres asuv muistne Kalmemäe hiiekoht maanteest vasakul. Mäe idaserval seisab hiigelkivi.

Veel kümmekond kilomeetrit, ning pöördunud uuelt maanteelt kõrvale, jõuame Põltsamaale. Põltsamaa linn asub samanimelise jõe kaldal Tallinn–Tartu ja Viljandi–Jõgeva maantee ristumiskohal.

Põltsamaa ajalugu on omapärane. Linnaks sai ta alles 1926. aastal, „pealinnaks" palju varem. See seletub asjaoluga, et Põltsamaa oli 1570. aastal Moskvas Liivimaa kuningaks kroonitud hertsog Magnuse residentsiks. Magnus elas Põltsamaa ordulinnuses, mille varemed jäävad Tallinna poolt Põltsamaale sõitmisel maanteest vasakule.

Põltsamaa ordulinnus oli reeglipärase plaaniga keskaegne linnus. Suurt kvadraatse põhiplaaniga eeslinnust ümbritses kraav ning eeslinnuse idanurgas asetses loss, mille keskel oli õu.

Omamoodi hiilgeaja elas Põltsamaa üle XVIII sajandi teisel poolel, mil asula ja selle ümbruskond oli Eesti tähtsaimaks manufaktuurtööstuse keskuseks. Sel ajal tegutses Põltsamaal ka trükikoda ning 1766. aastal ilmus seal A. W. Hupeli ja P. E. Wilde kaastegevusel esimene eestikeelne ajakiri „Lühhike õppetus . . .", mis oli põhiliselt arstiteadusliku sisuga. XVIII sajandi teise poolde langes ka Põltsamaa lossi ümberehitus. Loss hävis lõplikult Suure Isamaasõja ajal.

Põltsamaa etendas tähtsat osa ka eesti rahvuslikus liikumises. Rahakorjamine Eesti Aleksandrikooli heaks oli tulemusrikkam ainult Kärdlas. Ja kui see kool linnakoolina lõpuks avati, sai ta asukohaks Kaarli-

Mälestussammas Põltsamaa pargi põlispuude all

mõis Põltsamaa lähedal. Aastail 1889–1892 õppis siin hilisem väljapaistev revolutsionäär Hans Pöögelmann. Praegu töötab Kaarlimõisas H. Pöögelmanni nimeline maakutsekool nr. 28.

Põltsamaa linnapargis on monument rahvusliku liikumise tegelasele K. A. Hermannile, kes töötas siin kohaliku kihelkonnakooli õpetajana.

Suures Isamaasõjas sai Põltsamaa väga raskesti kannatada. Linna kasv sõjajärgsel perioodil on olnud võrdlemisi aeglane. 24 aasta jooksul (ajavahemikus 1941–1965) on elanike arv kasvanud 3000-lt 4500-ni.

Linna tähtsaimaks ettevõtteks on ETKVL-i Põltsamaa Põllumajanduskombinaat. See on ainus ettevõte vabariigis, mis tegeleb niihästi põllumajanduse kui ka tööstusega. Kombinaadil on hea tõukari, aastas saadakse lehma kohta keskmiselt 4000–5300 kg piima. 36 hektari suuruses aiandis kasvab 1550 viljapuud ja 17 000 marjapõõsast, klaasialust pinda on 4000 m^2. Aiandi saadusi koos juurdeostetud toorainega kasutatakse konservide ja veinide valmistamiseks. Kombinaadi konservitsehh toodab keediseid, mahlu ja köögiviljakonserve. Niihästi Põltsamaa veinid kui ka konservid on saanud teenitud tunnustuse. Kolmandaks kombinaadi tööstuslikuks tsehhiks on tärklisetsehh.

Põltsamaalt mõni kilomeeter Tartu poole asub Annikvere sovhoos, millel on häid saavutusi tõulindude kasvatamisel.

Pedja jõe ületab maantee Puurmani lähedal. Nõukogude võimu ajal on Puurmani kujunenud tähtsaks keskuseks Põltsamaa ja Tartu vahemail. Asulas töötab tehase „Volta" tsehh. Puurmani park on riikliku kaitse all. Maanteest paremale, soisesse piirkonda jääb Utsali Madisemägi, mida rahvatraditsioon peab muistseks linnuseks.

Läbime Laeva asula, kus töötab tellisetehas. Laevalt kulgeb maantee nöörsirgelt Suur-Emajõeni, mille ületame Kärevere sillal. Emajõest lõuna pool viib paremale suunduv teeharu Ilmatsalusse. Seal, endises Kurvitsa talus mööbusid luuletaja Karl Eduard Söödi lapsepõlv ja noorusaastad. Arvukates lastelauludes ja luuletustes on Sööt edasi andnud oma lapsepõlvemälestusi ja kirjeldanud koduümbruse loodust.
Mööbume veel teisegi luuletaja – Juhan Sütiste kodukohast. Tema sünnikoha endise Tähtvere valla Kure metsavahitalus näitab kätte maanteelt paremale osutav teeviit.
Tartu linna lähistel asub Tartu näidissovhoos, mille keskus on Vorbusel. Majand on eeskujulik niihästi tootmisprotsesside mehhaniseerimise astme, kõrge tootmistaseme kui ka kodukultuuri poolest. Kolhoosi keskusse viivad teed on asfalteeritud, hoonetevahelised muruväljakud eeskujulikult korras.
Enne Tartut läbime veel Eesti Loomakasvatuse ja Veterinaaria Teadusliku Uurimise Instituudi Tähtvere Katsemajandi. Tartusse saabume Tähtvere linnaosa kaudu.

KIRJANDUST

Künnapuu, S. Ülemiste järve kujunemine. „Eesti Loodus", 1962, nr. 1, lk. 41–44.
Priidel, E. Mööda Kuivajõe radu. Tallinn, 1965. 34 lk., illustr.
ETKVL Põltsamaa Põllumajanduskombinaat. Tallinn, 1965. 12 lk., illustr.
Jõgeva rajoonis. Eesti NSV 25. aastapäevale pühendatud koduuurijate seminar-kokkutulek 23.–27. juunini 1965. a. Ettekannete lühikokkuvõtted. Tallinn, 1965. 132 lk., illustr., kaart.

4. TALLINN – RAPLA – VILJANDI

Tavaliselt sõidetakse Tallinnast Viljandisse mööda Tartu maanteed, sellelt Kiigevere juures paremale pöörates. Turistidel aga on sobivam kasutada Raudalu maanteed, mis tehase „Silikaat" juures Pärnu maanteelt ära pöörab.

Ületanud Tõdva (Vääna) jõe, jõuame Tõdva külasse. Paarsada meetrit sealpool jõge oli varem kõrts, teekäijate tavaline peatuskoht hobutranspordi aegadel. Kõrtsihoone asukoha vastas kerkib teisel pool teed lepiku taga kõrgem liivaküngas, meie esivanemate muistne matusekoht. Vasakule jääb Saue sovhoosi Lokoti osakond, kus ühel põllul võime leida kolme lohuga ohvrikivi.

Kui kilomeetritulp tõendab, et oleme Tallinnast eemaldunud 21 postivahet, pöördume vasakule, Nabala poole viivale teele. Poole kilomeetri kaugusel Raudalu maanteest seisab liikumissuunast vasemal suur kuusk ning selle juures keskmise suurusega kivi. Seegi on olnud ohvrikivi, kuid hoopiski mitte tavaline. Kivi hüütakse Ussikiviks ning sellel leidub kivi üldiselt tasasest pinnast mõnevõrra väljaulatuv, ligikaudu meetripikkune siu kujutis. Ümbruskonnas

TALLINN
KOHILA
RAPLA
Kuusiku
Raikküla
Kehtna
Lelle
JÄRVAKANDI
TÜRI
VÄNDRA
VÕHMA
Olustvere
SUURE-JAANI
VILJANDI

on teada teisigi ohvrikive, kusjuures ühel neist on lohke koguni 23.
Tõdva küla ja maantee vahel kulgevad rööbiti kaks kivirikast seljakut. Nende lähedalt on saadud mitmesuguseid arheoloogilisi juhuleide. Rahvapärimuse kohaselt olevat siin olnud Põhjasõja lahingukoht. Seda kinnitavad ka siit leitud mõõgad, mis on pärit ligikaudu samast ajast. Rahvapärimustega on seotud ka Tallinnast 26 kilomeetri kaugusel asuv maanteeäärne kivine koht, mida nimetatakse Katkumäeks. Katku ajal oli see arvatavasti matusekohaks.
Peagi jõuame Keila jõe ning kitsarööpmelise raudtee vahel paiknevasse Kohila alevisse. Asula tekkis siia seoses paberivabriku rajamisega 1899. aastal. Nõukogude võimu aastail on Kohila elanike arv kiiresti kasvanud, ulatudes 1965. aastal 2600-ni. Peale paberivabriku on siin nüüd puidutöötlemise ettevõte, samuti asub Kohilas üks naha- ja jalatsikombinaadi „Kommunaar" tsehhidest. Alevisse on rajatud uusi elamukvartaleid ning ehitatud rohkesti individuaalelamuid.
Edasi kulgeb maantee rööbiti Keila jõega. Maanteest vasakul, jõe paremal kaldal asub Loone linnus (Lohu Jaanilinn), mille õu on 100 meetrit pikk ja 85 meetrit lai. Linnus asetseb jõekäärus ning on kolmest küljest kaitstud vesitõkkega. Peale selle oli ta piiratud kuue kuni kaheksa meetri kõrguse valliga, ühest küljest aga koguni kahe valliga.
Möödunud Keila jõe ja tema lisajõe Atla ühinemiskohal asuvast Seli tuberkuloosisanatooriumist ja Hagudi raudteejaamast, jõuame Rapla alevisse. Rapla on raudteesõlm, kust raudteeharu suundub Märjamaa ja Lihula kaudu Virtsu. Rapla alev asub raudteejaamast kolme kilomeetri kaugusel, kuid on sõjajärgseil aastail niivõrd suurel määral kasvanud, et

alevi hoonestik on peaaegu liitunud jaama ümber tekkinud asulaga. 1965. aasta algul oli Raplas ligi 3500 elanikku. Rapla tähtsaimad tööstusettevõtted on tehase „Estoplast" Rapla tsehh ja raudteejaama lähedal asuv tellisetehas.

Rapla keskuse ja raudteejaama vahel on tee ääres suur kivi, mille kohta räägitakse rahvamuistendis, et Kalevipoeg olevat sellega visanud varsa kallale tunginud hunti.

Rapla raudteejaama juurest võib suunduda umbes kuue kilomeetri kaugusel asuvale kahe ja poole hektari suurusele Pae karstialale, mis on võetud looduskaitse alla. Seal kohtame mitmeid loodusliku tekkega koopaid.

Põllumajanduse arendamisel on suur tähtsus ka teeäärsel Kehtnal. Sealses põllumajanduse juhtiva kaadri ettevalmistamise koolis on õppinud paljude vabariigi kolhooside esimehed ja brigadirid. Kooli park, kus kasvab 80 puuliiki, on looduskaitse all.

Matka jätkamisel läbime kitsarööpmelise raudtee sõlmjaama Lelle, kust raudtee hargneb Pärnu ja Viljandi suunas. Lellelt kolm kilomeetrit edasi, sada meetrit maanteest vasakul on Kastna Hiiemägi huvitava kümneharulise hiiepuuga. Lelle ja Türi vahel tuleb ületada mitu Pärnu jõe lisajõge: Vändra, Käru, Mädara, Linsi ja Lokuta jõgi. Türil ületame ka Pärnu jõe.

Türi asetseb väikevoorte alal Pärnu jõe ülemjooksu piirkonnas. Asula kiire areng algas sajandivahetusel. 1899. aastal asutati siia paberi- ja puupapivabrik ning kaks aastat hiljem kujunes Türi raudteesõlmeks. Tallinn–Viljandi raudteelt hargneb siin raudteeliin Paidesse ja Tamsalusse. Linnaõigused sai Türi 1926. aastal. Kodanliku perioodi lõpuks ulatus elanike arv linnas ligikaudu 3000-ni.

Nõukogude võimu aastail oli Türi kümmekond aastat rajoonikeskus. Varem kasvas linn peamiselt raudteest põhja poole, nüüd aga areneb ta ka teistes suundades. Väikeste puuhoonete kõrvale on kerkinud palju mitmekorruselisi ühiskondlikke hooneid ja elamuid. Võrreldes sõjaeelse perioodiga on Türi elanike arv kahekordistunud, 1965. aasta algul oli siin ligikaudu 5800 elanikku. Linnas töötab rida väiksemaid tööstusettevõtteid. Tähtsaim neist on tehase „Volta" tsehh, mis toodab väike-elektrimootoreid. Õppeasutustest on tuntuimad Türi keskkool ja sovhoostehnikum. Türi gooti stiilis kolmelööviline kodakirik, mis on ehitatud XIV saj. algul, ja vanad kiviristid kalmistul on kultuurimälestiste nimekirjas ning riikliku kaitse all.

Türi ümbruse kolhoosides on piimakarjakasvatus heal järjel. Paide rajooni ning kogu vabariigi uhkuseks on „Estonia" kolhoos, mille kogemusi on keskajakirjanduse kaudu edasi antud üleliidulises ulatuses. Kolhoos asub Paide rajooni lõunaosas, 13 kilomeetri kaugusel Türi linnast. 100 hektari põllumajandusmaa kohta toodeti „Estonia" kolhoosis 1965. aastal 806 tsentnerit piima. Lehma keskmine piimatoodang oli 4609 kg. Ka kartulikasvatuse alal kuulub kolhoos vabariigi parimate majandite hulka. 1964. aastal oli keskmine hektarisaak 254 tsentnerit. Häid saavutusi on kolhoosil mitmetel teistelgi majapidamisaladel. Vabariigi kolhooside vahelises sotsialistlikus võistluses on „Estonia" kolhoos tulnud korduvalt esikohale. Majandis on ehitatud häid tootmishooneid, Õisu mõisahoone on ümber ehitatud 360 kohaga klubiks. Samuti ehitas kolhoos oma vahendite arvel 8-klassilise kooli hoone. Asutamisest alates juhib „Estonia" kolhoosi Heino Marrandi. Töösaavutuste eest on talle antud sotsialistliku töö kangelase nimetus.

„Estonia" kolhoosist lõuna poole jääb Võhma alev, mis tekkis kohaliku raudteejaama juurde pärast eksporttapamaja asutamist käesoleva sajandi 20–30-ndatel aastatel. 1965. aasta algul elas Võhmas üle 1300 elaniku. Alevi suurimaks tööstusettevõtteks on Võhma Liha- ja Konservikombinaat, kus kõik tootmisprotsessid on eeskujulikult mehhaniseeritud ning kust tarbijate käsutusse läheb rikkalikum valik vorste ja muid lihasaadusi kui teistest vabariigi lihakombinaatidest.

Varsti pärast Võhmat ületame Navesti jõe. Järgnev tõus Sakala kõrgustikule on võrdlemisi järsk. Siin on tegemist kunagise Balti jääpaisjärve rannaastanguga. Lähikonda jääb Lõhavere linnamägi, kus asus Lembitu linnus. Kui tahetakse seal ära käia, tuleb Viljandi maanteelt veidi kõrvale pöörduda, suundudes Navesti–Suure-Jaani või Olustvere–Suure-Jaani teele (lähemalt vt. marsruut 23).

Möödume Olustvere sovhoostehnikumi maadest, kus 1964. aastal saadi teravilja 35,4 tsentnerit ja kartulit 280 tsentnerit hektarilt. Sovhoostehnikumi park kuulub looduskaitse alla. Park on hästi korrastatud ning selles leidub sadakond puu- ja põõsaliiki. Parki viib 4 kilomeetri pikkune puiestee, mida ääristavad tammed, pärnad ja vahtrad.

Sakala kõrgustiku põhjaosa kõrgeim tipp, 128 meetri kõrgune Sürgavere mägi, jääb eemale, raudteest paremale. Maantee kulgeb väikeste mägede vahel järvede ääres. Teest paremal leiame Auksi ja Võistre järve, veidi eemal, vasakul, Uue-Võidu järve. Nimetatud järvi ühendab Auksist algav väike jõeke, mis suubub Viljandi lähedal Tänassilma jõkke.

Uue-Võidu järve kohalt võib teha veel ühe kõrvalepõike. Harutee viib loodesse, Pärstile. Sealse koolimaja juures asub looduskaitse all olev park – dend-

Viljandi järv

raarium –, kus kasvab 5,8 meetri jämedune ja 20 meetri kõrgune pärn. Maanteest kaugemale, vasakule, Saarepeedi külanõukogu alale jääb väike Naanu linnus, mis on pärit varafeodaalsete suhete kujunemise perioodist enne saksa-skandinaavia agressiooni XIII sajandil.

Meie matkatee lõpeb Viljandi linnas ürgoru veerul. Kunagi voolasid Peipsi ja Võrtsjärve liigveed siitkaudu mere poole. Neid kaugeid aegu meenutab ürgoru põhja jäänud mitme kilomeetri pikkune Viljandi järv, mille veevarusid aitavad säilitada Uueveski oja, Valuoja, allikad ning väiksemad ojad.

Ürgoru ja tema loodepoolset perve lõikava Valuoja oru vahelisel järsakul asus muistsete eestlaste tugev linnus, mis XIII sajandil etendas tähtsat osa võitlustes saksa röövrüütlitega. Pärast korduvaid rünnakuid vallutasid viimased linnuse 1223. aasta augustis.

Eestlaste kantsi asemele rajatud ordulinnuse varemed püsivad tänapäevani.
Ordulinnuse ehitamine arenes mitmes järgus ning kestis XV sajandi alguseni. Linnus kujunes sõjaliselt võimsaks ning arhitektuuriliselt väljapaistvaks. Linnapoolsesse, kõige enam ohustatud külge rajati kaks sügavate vallikraavidega eraldatud eeslinnust. Lossivaremetest on leitud kunstiajalooliselt väärtuslikke saaremaa dolomiidist kapiteele ja muid arhitektuurilisi detaile.
Hoolimata oma võimsusest ei suutnud Viljandi ordulinnus Vene vägede rünnakule 1560. aastal vastu pidada. Hiljem vallutati linnus veel korduvalt ning pärast Põhjasõda jäi see varemetesse.
Võib-olla, et esimese katse Viljandi ordulossi vallutamiseks tegid eesti talupojad, kes 1345. aastal olevat peitnud end viljakottidesse ning püüdnud sel kombel lossi sisse tungida. Nii jutustatakse sellest Liivimaa nooremas riimkroonikas, selle alusel ka hilisemates kroonikates ning E. Bornhöhe jutustuses „Villu võitlused". Sündmuse ajaloolist tõepära ei ole võimalik kinnitada, kuid selle võimalikkust ei saa ka täielikult eitada. Igatahes näidatakse lossivaremetes tänapäevani legendaarset „Villu keldrit", kuhu olevat heidetud ülestõusu kangelane.
Ülevaate saamiseks Viljandi ajaloost on soovitatav külastada kohalikku koduloomuuseumi (Tombi väljaku ääres), mis kuulub vabariigi parimate kohamuuseumide hulka. Muuseumis leiame loodusteaduste, ajaloo ja kommunistliku ülesehitustöö osakonna. Muuseumis olev Viljandi linnuse makett annab selge kujutluse ordulossist ning selle eeslinnustest. Rohkesti leidub muuseumis materjale eesti rahvusliku liikumise suurkuju C. R. Jakobsoni kohta, kelle elu ja tegevus oli tihedalt seotud Viljandiga.

Jakobsoni mälestusele pühendatud ekspositsioon on ka tema nime kandvas Viljandi 1. keskkoolis. Jakobsoni tänavas asuvale majale, milles töötas ajalehe „Sakala" toimetus, on kinnitatud mälestustahvel.
Memoriaaltahvlitega on Viljandis tähistatud teistegi kultuuritegelaste mälestust. Majal Posti tn. 23 on memoriaaltahvel kirjanik A. Kitzbergile, kes elas seal aastail 1893–1894, J. Tombi väljaku äärsel majal on aga memoriaaltahvel „Viljandi laulikule", luuletaja F. Kuhlbarsile. Viimase elust möödus Viljandis üle 60 aasta ning ka maetud on ta Viljandi kalmistule.
Viljandi linn etendas tähtsat osa niihästi rahvusliku kultuuri arengus kui ka revolutsioonilises liikumises. Viljandi linavabriku töölised streikisid juba 1905. aasta algul. Revolutsioonilised väljaastumised leidsid aset kogu aasta kestel. Järgmise aasta algul määratsesid linnas karistussalgad. Urgoru veerule on püstitatud kaks kivi mälestustahvlitega sel ajal hukatutele. Samas lähedal seisab 1905.–1907. aasta rahvarevolutsiooni monument.
Suure Isamaasõja aastail hukkasid saksa fašistid ja nende käsilased Viljandi lähedal tuhandeid süütuid sõjavange ja tsiviilisikuid. Nüüd on Viljandi järve edelakalda lähedale püstitatud obelisk 16 000 ja Huntaugu mäele memoriaalkivi 11 000 terroriohvri mälestuseks. Neid ühishaudu meenutades on Paul Rummo kirjutanud valvsusele üleskutsuva poeemi „Alfred ja Anna".
Tänapäeval on Viljandi samanimelise rajooni keskus. Nõukogude võimu aastatel on linna elanikkond kiiresti kasvanud ning ulatub ligikaudu 20 000-ni. Laialdaselt on arenenud ehitustegevus. Nii Uueveski linnaosa kui ka Paalalinn on sõjajärgsetel aastatel tunduvalt kasvanud.

Viljandi tööstusettevõtetest tähtsaimad on linaketramis- ja -kudumisvabrik, Abja toorlinavabriku Viljandi tsehh, Viljandi metsakombinaat ja selle tikutsehh, konservitehas ning Tallinna Ekskavaatoritehase Viljandi tsehh, kus toodetakse hüdrosilindreid. Viljandi tikutsehh on vabariigi ainuke tuletikke tootev ettevõte, linaketramis- ja kudumisvabriku toodangut läheb ka vennasvabariikidesse, hüdrosilindreid valmistatakse niihästi kodumaa vajadusteks kui ka ekspordiks. Linnas on mitmeid moodsalt sisustatud kauplusi ja toitlustamisasutusi.

Viljandi on Nõukogude Eesti tähtis kultuuri- ja spordikeskus. Teater „Ugala" annab aastas kuni 350 etendust. Linnas on kaks kino. Kultuurimaja kuulub vabariigi parimate hulka ning kultuurharidusala kool valmistab ette kaadrit kõigile Eesti NSV kultuuriasutustele. Spordibaasina on linn üleliidulise tähtsusega, sageli korraldatakse siin õppe- ja treeningulaagreid. Viljandis peatub arvukalt turiste, teiste hulgas ka neid, kes saabuvad vennasvabariikidest.

Matkateed Tallinnast Viljandisse on võimalik varieerida. Siinkohal esitame teise marsruudi Raplast alates.

Kagusuuna asemel võib Raplast siirduda otse lõuna poole, ületades Kuusiku kohal Enge jõe.

Matkaja, kes tunneb huvi põllumajanduse vastu, külastab meelsasti Raplast edelas, Märjamaa maantee ääres asuvat Eesti Maaviljeluse ja Maaparanduse Teadusliku Uurimise Instituudi Kuusiku Katsebaasi. Seal tehtud katsete alusel antud soovitused põllukultuuride kasvatamise alal on meie põllumajanduse agrotehnilise taseme tõstmiseks tunduvalt kaasa aidanud. Suurepärane söödakultuur on sealsete teadlaste aretatud söödakaalikas „Kuusiku", mida meie vabariigis 1965. aastal kasvatati 15 900 hektaril.

See söödakaalikas on mullastiku- ja ilmastikutingimuste suhtes vähenõudlik ning suure valgusisaldusega.
Eriti ulatuslikult on Kuusiku katsebaasi uurimistulemusi praktikasse juurutanud lähedane V. I. Lenini nimeline kolhoos, eesrindlik majand, kus on suudetud tagada loomakasvatuse arendamiseks vajalik tugev söödabaas ning edasi viia kõiki teisigi majapidamisharusid. Kolhoosi esimeest Harald Olbreid, kes juhib majandit selle loomisest peale, on eduka töö eest autasustatud Lenini ordeniga.
Pärast V. I. Lenini nimelise kolhoosi alade läbimist jõuame Raikküla Eriinternaatkooli juurde. Kooli kasutada on umbes 1820. aastal klassitsistlikus stiilis rajatud mõisahoone. Koos teiste ümbritsevate hoonetega moodustas see mõjuva ansambli, mida hilisemad põlemised on mõnevõrra kahjustanud. Raikküla mõisaparki rajas loodusteadlane A. Keyserling 1881. aastal ühe esimestest kiviktaimlatest Eestis.
Raikküla pargis kasvab suuri tammepuid. On põhjust arvata, et siin mühasid tammikud muistegi. Olid ju just hiied vanadele eestlastele nõupidamiskohtadeks, Raikküla oli aga neist kokkutulekupaikadest kõige tähtsam. Siin pidasid kihelkondade ja võib-olla ka maakondade vanemad oma iga-aastasi koosolekuid, nõndanimetatud „keräjäid".
Raikkülast edasi lõuna poole matkates jõuame Järvakanti. Sealne tööstuskombinaat on vabariikliku tähtsusega niihästi klaasi (aknaklaasi, elektri-isolaatorite jne.) tootmisel kui ka puidu töötlemisel (pakkimistaara ja mööbli valmistamisel). Aedlinna tüüpi alevi elanike arv on seoses tööstuse jõudsa arenguga kiiresti kasvanud, ulatudes 1965. aasta jaanuariks üle 2100.
Järvakandist läheb tee Viljandisse Vändra kaudu.

Vändra vaatamisväärsusi on käsitletud seoses matkateega nr. 18 ja edasist teekonda seoses marsruudiga nr. 23 (vastupidises järjekorras).

KIRJANDUST

Sakalamaa. Tallinn, 1965. 32 lk., illustr.
Viljandi. Loodus, ajalugu, vaatamisväärsused. Viljandi, 1963. 63 lk., illustr.
Naanuri, K. Viljandi Lossimäed. „Nõukogude Kool", 1960, nr. 4, lk. 313–317.

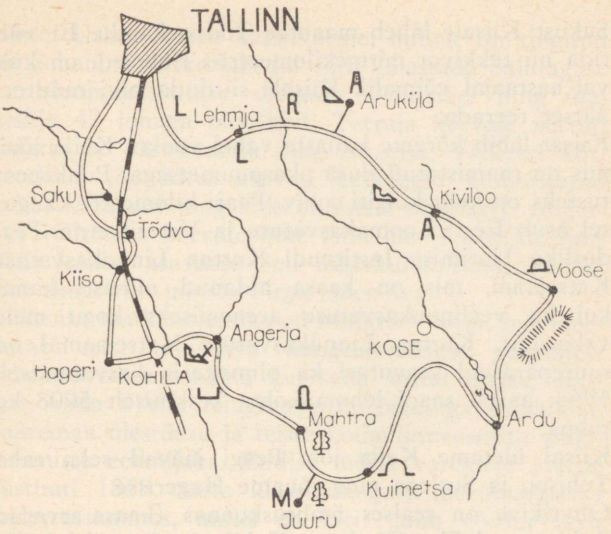
5. TALLINN–HAGERI–PAUNKÜLA–VOOSE–ARUKÜLA–TALLINN–

Marsruut ei kulge mööda suuri maanteid, vaid silmas on peetud vaatamisväärsusi väiksemate teede ääres Tallinna lähistel. Tervikuna (pikkus ligi 200 kilomeetrit) sobib marsruut automatkaks, üksikud osad sellest on aga kohased ka jalgratta- või jalgsimatkaks. Teekonda alustame seal, kus Pärnu maantee ületab Pääsküla jõe. Ristimäel pöördume vanale Pärnu maanteele ning peagi jõuame Topi jõe äärde. Jõe kaldal, maanteest paremal, asub tellisetehas ning teisel pool jõge, vasakul, „Tuleviku" kolhoosi keskus. Põllumaa iga 100 hektari kohta saadi kolhoosis 1964. aastal 45 500 rubla kogutulu.

Läbinud neli kilomeetrit, pöördume vasakule, Saku poole suunduvale teele.

Saku etendab meie vabariigi põllumajanduse arendamisel eriti tähtsat osa. Seal asub Eesti Maaviljeluse ja Maaparanduse Teadusliku Uurimise Instituut oma laboratooriumide ja uurimiskabinettidega. Saku teadlaste soovitusi rakendatakse edukalt meie kolhoosides ja sovhoosides.

Ammu enne, kui Saku muutus põllumajanduslikuks uurimisbaasiks, oli ta kuulus oma õlle poolest. Saku

õllevabrik rajati 1898. a. Kodanliku võimu ajal pidas tehas rasket konkurentsivõitlust Tartu õllevabrikutega ning sõlmis nendega seejärel tarbijate huvisid kahjustava kokkuleppe. Alles nõukogude võim likvideeris ebanormaalse olukorra õlle turustamisel.

Tähelepanuväärsed on Saku park ning endine mõisahoone. 9 hektari suuruses pargis leidub palju võõrpuuliike, sealhulgas halli nulgu, Engelmanni kuuske ja alpi seedermändi. Maalilised on pargi tiigid ja jalgrajad. Park ja 1830. aasta paiku ehitatud mõisahoone liituvad harmooniliseks ansambliks. Saku mõisahoone on eesti klassitsistliku arhitektuuri terviklikumaid näidiseid. Eriti väärtuslikud on hoone fassaadid. Huvitav on ka paviljonikujulise vestibüüli lahendus.

Sakust Kiisale läheb maantee Tõdva kaudu. Et vältida nii tekkivat mitmekilomeetrist ringteed, on kuival aastaajal võimalik Kiisale siirduda piki raudteeäärset teerada.
Kiisat läbib kõrgete kallaste vahel voolav Keila jõgi, mis on raamistatud ilusa okaspuumetsaga. Puhkepeatusteks on koht kõigiti sobiv. Paari kilomeetri kaugusel asub Eesti Loomakasvatuse ja Veterinaaria Teadusliku Uurimise Instituudi Kurtna Linnukasvatuse Katsejaam, mis on kaasa aidanud niihästi kanakui ka veelinnukasvatuse arenemiseks kogu meie vabariigis. Kurtna Linnukasvatuse Katsejaamal on suurepäraseid saavutusi ka piimakarja kasvatamisel. 1964. aastal saadi lehma kohta keskmiselt 5008 kg piima.
Kiisal ületame Keila jõe. Peagi jäävad selja taha Tohisoo ja Sutlepa ning jõuame Hagerisse.
Ohvrikive on sealses ümbruskonnas (kaasa arvatud Rabivere, Adila, Ohulepa, Kohila ja Angerja) säilinud rohkem kui kuskil mujal. Kultuurimälestistena on neist registreeritud üle kahe tosina. Kui mujal on ohvrikividel tavaliselt üks lohk (esineb ka lohuta ohvrikive), siis Hageri ümbruse kividel ulatub lohkude arv sageli mitmekümnele (25, 33 ja isegi 52 lohku). Omapärased on kaks puusärgikujulist kivi Rabivere külasse viiva tee ääres. Rahvapärimuse kohaselt olevat need Põhjasõja ajal hukkunud Rootsi kindralite hauakivid.
Rabiverest on saadud üsna erakordne ajaloolis-etnograafiline leid. Soodsates tingimustes (turbakihi all) oli siin säilinud naise luukere koos rõivastega. Leid annab meile kujutluse eesti naise rõivastusest 17. sajandil.
Rabivere kandist siirdume Kohilasse (vt. marsruut 4) ning sealt Urke ja Angerja kaudu Mahtra ja Juuru

poole. Urkes esineb karstivorme, millest on tingitud ka kohanimi. Urke lähedal võib külastada Salutaguse karusloomakasvatuse sovhoosi Prillimäel ning üles otsida 42 lohuga ohvrikivi. Teeraja kõrvale jäävad Salutaguse pärmivabrik ning Angerja. Väikesel kõrgendikul jõe ääres asuvad keskaegse kindlustatud mõisa varemed ning kaks muistset ohvrikivi. Angerjalt võib teha kõrvalepõike Atla jõe (Keila jõe lisajõgi) kaldal asuvasse Seli tuberkuloosisanatooriumi. Tee sinna viib mööda Pirgu mäenõlva.

Tähtsaks matkaobjektiks on Mahtra – koht, mis meenutab eesti talurahva kangelasvõitlust parunitest rõhujate vastu rohkem kui sada aastat tagasi, võitlust, mida Viktor Kingissepp on õigusega nimetanud Saaremaa ülestõusu ja teiste kodanlusevastaste väljaastumiste eelkäijaks. Endise mõisa varemete juurde püstitati 1858. aasta klassilahingute meenutamiseks mälestussammas, millel on kiri: „Siin võitles eesti talupoeg tõe, õiguse ja vabaduse eest".

Ausammas on tähendusrikas ka seetõttu, et ta on seotud Eduard Vilde viimse avaliku esinemisega. Kirjanik, kelle romaan „Mahtra sõda" on niihästi suure emotsionaalse mõju ning agitatsioonilise väärtusega kirjandusteos kui ka ajalooteadust uue faktilise materjaliga rikastanud uurimus, pidas Mahtra kangelaste ausamba avamisel 1933. aastal sütitava fašismivastase kõne.

Mälestussambast paremal seisab vana rehehoone, mille otsa juures, nõndanimetatud Verepõllul, toimus 10. veebruaril 1859 ülestõusnute metsik karistamine. 1958. aastal asetati sinna mälestuskivi.

Juuru poole viiva tee ääres kasvab haraline kask, mille koore sisse on lõigatud rist. Selle kase juures sai surma Adra Mihkel – üks aktiivsemaid Mahtra ülestõusust osavõtnuid. Praegu on puu taraga ümbritse-

tud. Lähedal asub Atla-Eeru kõrts, mis oli ülestõusnute nõupidamiskohaks.
Mahtra sõja sündmustiku põhjalik uurimine sai teoks nõukogude korra ajal. Mahtra ülestõusu uurimiseks ning sellega seotud esemete talletamiseks on palju kaasa aidanud kohalikud kodu-uurijad, sealhulgas Juuru kooli õpilased. Ülestõusu 100. aastapäevaks valminud rahvamajas avati ekspositsioon, mis valgustab olusid Mahtras 1858. aasta paiku, võimsat klassivõitluse puhangut ning selle hilisemat peegeldumist kirjanduses.
Juuru kirik läheb ajalukku silmakirjalikkuse sümbolina. Sealne pastor Berg, kes püüdis end näidata talurahva sõbrana, tegutses tegelikult parunite käsilasena. Oma jutluses Mahtra ning ümbruskonna talupoegade mõrvarliku peksmise puhul õigustas ta mõisnike metsikut vägivalda.
Mahtrast läheb tee Atla ja Juuru kaudu Kuimetsa poole. Enne Kuimetsa kooli juurde jõudmist jäävad teerajast paremale maa-alused koopad, mis asuvad karstialal Urke mäel endise Iidase talu juures. Arvatavasti on need samad urkad, millest kirjutas XIII sajandi võitluste kroonik Läti Henrik. Kroonika kohaselt lämmatasid saksa ristirüütlid koopasuu ette tehtud suitsu varal tuhat koobastes pelgupaika otsinud eestlast.
Praegu on Kuimetsa koopad suurelt osalt sisse langenud. Siiski leidub mõnel pool sissepääse maa-alustesse käikudesse. Üks neist asub võsas, maanteest vasakul. Rahvapärimuse kohaselt olevat maa-alune käik sealt Kuimetsa mõisa juurde välja viinud. Sisselangenud koopasuid on peetud maa-aluse teeraja tähistajaiks.
Kuimetsast viib tee Habaja kaudu Kose-Ristile, kus pöördume Paunküla suunas. Vanast maanteest pare-

Kiruvere järv

mal kerkib kuplitaoline metsaga kaetud Rõõsamägi, mille jalamil on väike Rõõsa järv. Rõõsamäest edela poole jäävad Punamäe järv, Paunküla Mustjärv ja Rahkjärv, lõuna poole Lindjärv, kagu poole Kiruvere järv ja Paunküla veehoidla. Viimane on Pirita jõe paisutamise teel loodud veekogu, mis peab olema abireservuaariks Ülemiste järvele ning tagama, et tallinlastel veest kunagi puudust ei tule. Veehoidlaga on ühinenud Tudre järv ning Suur ja Väike Seapilli järv.

Paunküla ümbruse suurim ja kauneim järv on Kiruvere järv. Suure elamuse loob matkajaile jalutuskäik mööda veehoidla ja Kiruvere järve vahelist kitsast vallseljakut. Sealt avanev vaade meenutab Karjala järvemaastikke. Paunkülast suundume Voose poole viivale teele. Vallseljakuid esineb Vooselgi. Kõrgeim

neist on Luuri mägi Jägala jõe lähedal. See mitme kilomeetri pikkune kõrge teravaharjaline seljandik on tõeline „Kalevipoja künnivagu". Luuri mäele pääseb Voose võitööstuse juurest, 200–300 meetri kauguselt seljandiku jõepoolsest otsast.

Vooselt viib matkatee Alavere suunas. Kohe selle tee alguses jääb paremale mitmete sajandite kestel matusekohana kasutusel olnud Kabelimägi.

Alavere kaudu jõuame Kiviloole. Keskajal asus seal Tallinna piiskopi kindlustatud mõis. Jõelähtme jõe käärus asuv piiskopiloss, millest tänapäeval on säilinud vaid varemed, oli omal ajal igast küljest piiratud veega.

Peningi sovhoosi Kiviloo osakonnal ning sovhoosil tervikuna on häid saavutusi tootmistöös. Sigade tsentnerilise kaaluiibe saavutamiseks kulutati siin 1964. aastal 469 söötühikut. Sovhoosi maa-alade hulka jääb ka Perila. Sinna viiv maantee teeb Kivilool käänaku edelasse, kuid võtab siis jällegi endise suuna.

Perila etendas tähtsat osa Suure Isamaasõja võitlustes 1941. aastal. Siin formeeriti 1. Eesti Kütipolk, millesse astus üle 1500 mehe. Polk asus kaitsele Jõelähtme jõe läänekaldal, Kiviloo mõisa – Metsanurga asula joonel. Polgu võitlejad näitasid üles suurt kangelaslikkust. Vaprate surma surid teiste seas kütipolgu komandör M. Pasternak ja komissar F. Okk.

Eesti kultuuriloos mainitakse Perilat kui populaarse helimeistri Gustav Ernesaksa sünnikohta. Helilooja ja dirigent, kelle loomingus on tähtis osa mere- ja rannaainestikul, on sündinud siiski üsna kaugel meremarudest. Maja endises Mihkli talus, kus tulevane helilooja 29. novembril (12. detsembril) 1908 esmakordselt maailmavalgust nägi, on säilinud.

Perilast jõuame Peningi sovhoosi keskuse juurde ning sealt suundume Aruküla kaudu Vaskjalale, kus üle-

tame Pirita jõe. Laialt on tuntud kohamuistend Vaskjala silla piigast, neiust, kes end kuuvalguses silla juures pesemas käis ning kelle kuu tema kabeduse ja kasinuse tõttu enda juurde võttis.

1944. aasta septembris lasti Vaskjala sild õhku ning fašistlikud väeosad püüdsid selle lähedal vastupanu organiseerida. Nõukogude vägede kiire löögiga aeti katse nurja.

Vaskjala kaudu läheneme uuesti Tallinnale. Jõuame A. Sommerlingi nimelise sovhoosi Lehmja osakonda. Vana Tartu maantee lähedal asetseb seal suur tammik, kus puud on enamasti vanad ja jässakad. Nagu mitmel pool mujal, seltsivad tammedega siingi sarapuud. Lehmja tammik on sobiv sihtkoht Tallinnast lähtuvatele lühimatkadele.

Enne Tallinna tagasijõudmist on soovitatav külastada tuntud selektsionääri J. Raeda rajatud viljapuuaeda. See asetseb Rael, I. V. Mitšurini nimelise kolhoosi maa-alal. Sinna viiv teeharu eraldub Jürilt Lagedisse suunduvalt teelt. Viljapuuaed on kahe hektari suurune ning selles on aretatud mitmeid meie oludele kohaseid viljakaid ning külmakindlaid puusorte. Viljapuude selektsiooniaed on riikliku kaitse all.

Raelt pääseb Tartu maanteele ning selle kaudu Tallinna.

KIRJANDUST

Heinsalu, Ü. Ida karstiala Kuimetsas. „Eesti Loodus", 1963, nr. 3, lk. 159–164.

Valsiner, A. Paunküla metsad ja mäed. „Nõukogude Kool", 1965, nr. 8, lk. 628–635.

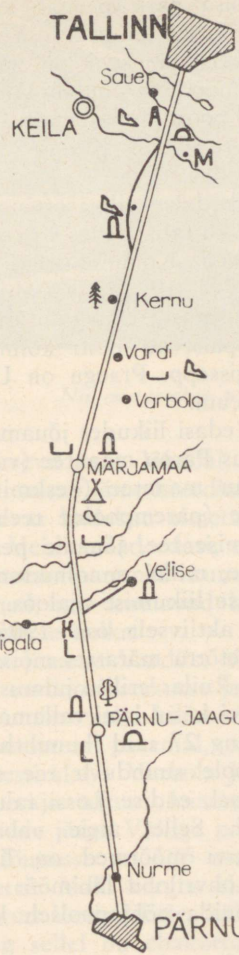
6. TALLINN–MÄRJAMAA–PÄRNU-JAAGUPI–PÄRNU

Tallinnast väljume Pärnu maanteed mööda ning läbime Nõmme linnaosa. 13. kilomeetriposti juures jõuame Pääsküla jõeni. Peagi hakkavad paremal paistma Saue sovhoosi majapidamishooned ja tööliste linnatüüpi elamud. Ristimäe tõusul hargneb tee uueks ja vanaks Pärnu maanteeks. Valime esimese.

Peagi ületame Topi (Vääna) jõe. Maantee tõuseb veidi mäkke ning lõikub siis väiksema teega, mille vasakpoolne haru viib „Tuleviku" kolhoosi Jälgimäe aiandisse. Kui aga samal teeristil paremale pöörduda, jõuame kunagisse Saue mõisa, mille ruume praegu kasutab „Eesti Põllumajandustehnika" osakond.

XVIII sajandi 80-ndatel aastatel ehitatud Saue mõisamaja pakub huvi niihästi välis- kui ka sisearhitektuuri poolest. See paikneb keset looduslikus stiilis parki ning on kivimüüri abil ühendatud kõrvalhoonetega. Hoone läheduses oli väärtuslikke pargiskulptuure, kuid säilinud on nendest ainult üksikuid.

Mõisahoone sisearhitektuuri omapäraks oli ruumide paigutus: alumisel korrusel olid majapidamisruumid ja teenijate elutoad, mõisniku enda eluruumid olid aga teisel korrusel. Rikkalikumalt kujundatud on muidugi viimased.

TALLINN
Saue
KEILA
A
M
Kernu
Vardi
Varbola
MÄRJAMAA
Velise
Vigala
PÄRNU-JAAGUPI
Nurme
PÄRNU

Endise Saue mõisa park paistab silma puuliikide mitmekesisusega. Pargi kaugem osa oli varem suur kuusik, millest veel tänaseni on säilinud kõrgeid, 3-meetrise ümbermõõduga puumürakaid.

Järgneval teeristil pöördub paremale uus, lai maantee, mis viib peaaegu sirgjoones Keilasse ning sealt edasi Paldiskisse.

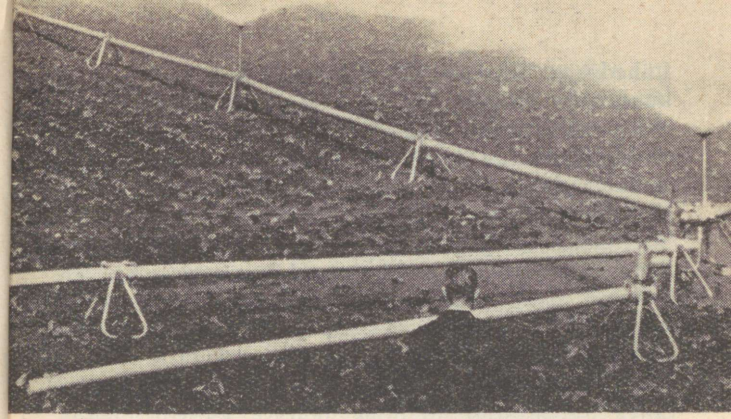
Pärnu maantee lähedal, Keila jõest umbes kilomeeter põhja pool asub Uku talu. Selles vanas hoones toimus 1921. aastal Eestimaa Kommunistliku Partei II kongress ning aastail 1921–1922 asus seal illegaalne trükikoda. Aeg-ajalt kasutasid Uku talu konspiratiivkorterina paljud väljapaistvad eesti kommunistid, teiste seas Viktor Kingissepp. Praegu on Uku talus ühiskondlik talumuuseum.

Mööda maanteed edasi liikudes jõuame Arudevahele, kust lahknevad uus Pärnu maantee (vasakpoolne teeharu), vana Pärnu maantee (keskmine teeharu) ja Haapsalu maantee (parempoolne teeharu).

Kui valime keskmise tee, jõuame peagi Ruilasse – väikesesse asulasse, millel on olnud märkimisväärne osa revolutsioonilise liikumise ajaloos. Paljud sealsed talupojad võtsid aktiivselt osa 1905.–1907. aasta revolutsioonist. Seetõttu määratses mõisnike poolt kutsutud karistussalk Ruilas erilise julmusega. Selle juhi, kindral Bezobrazovi käsul lasti vallamaja juures maha kolm talupoega ning 27 said ihunuhtlust.

Ruilast Laitse poole suunduva tee algusest ainult 150 meetri kaugusel, endise Lossi talu juures seisab majakõrgune kivi. Selle, meie vabariigi suurima teadaoleva ohvrikivi mõõtmed on ligikaudu 10× ×10×5 meetrit, ohvrilohu läbimõõt umbes 40 cm. Kivi otsa saab ronida põhjapoolselt küljelt, mis on kõige laugjam.

Ruilast Pärnu pool asub maantee ääres Kernu kool.

Nii niisutatakse põlde Saue sovhoosis

Kooliõue ümbritseva tara lähedal, kümme meetrit maanteest eemal, seisab jäme keerdkadakas. Seda looduskaitse all olevat kadakat nimetab rahvas Rootsi kuninga kepiks. Veidi maad edasi, enne Teenuse jõe silda on maanteest paremal kunagise Ruunavere postijaama hooned, mis kuuluvad kaitse all olevate arhitektuurimälestiste hulka.

Teisel pool silda jõuame Vardile. Vasakule pöörduv tee viib Varbola sovhoosi keskusse ja sealt edasi Raplasse. Teeristist umbes nelja kilomeetri kaugusel peitub metsas, maanteest paremal, suuruselt kolmas muistne linnus eesti alal – Varbola Jaanilinn. Linnuse juurde viiva teeraja alguse leiame maantee ääres kasvavate tammede järgi. Valliga piiratud linnuseõue pikkus põhjast lõunasse on 195 meetrit, laius idast läände 115 meetrit. Valli kõrgus ulatus 13 meetrini. Linnus on ehitatud looduslikule, kühmataolisele paekaljualusele ning sellel on ebakorrapäraselt ovaalne kuju.

Läheduses, Teenuse jõe piirkonnas asub veel teinegi, kuid palju väiksem linnus – Russalu-Jõeääre linnamägi. Samas asetseb ka ohvrikivi. Üldse on muistseid ohvripaiku selles teelõigus üsna rohkesti. Limandus, samanimelise jõe ääres pulbitseb ohvriallikas. Järgneb Vaimõisa oma ohvrihiiega.

Suurimaks teeäärseks asulaks on Märjamaa alev. Selle põhiosa asetseb kolme kilomeetri pikkuselt mõlemal pool vana Tallinn–Pärnu maanteed. Alevi kaguserva läbib Rapla–Virtsu kitsarööpmeline raudtee.

1905. aastal leidis Märjamaal aset tööliste ja talurahva relvastatud ülestõus. Pärast karistussalkade kohalejõudmist korraldas kindral Bezobrazov Märjamaa vallamaja juures massilise arveteõiendamise. 25. jaanuaril 1906 hukati siin kolm revolutsionääri, 79-le anti ihunuhtlust, neist mõnele kuni 500 hoopi. Hukkamispaik asub Märjamaa uue kultuurimaja lähedal.

Suure Isamaasõja ajal oli Märjamaa ümbrus ägedate lahingute areeniks. 1941. aasta suve kaitselahingute ajal andis Nõukogude armee koos hävituspataljonidega siin vaenlasele tugeva vastulöögi, lüües Märjamaale tunginud fašistlikud väeosad sealt mõneks ajaks uuesti välja. Lahingute ajal sai alev raskesti kannatada. Märjamaal on kaks Suure Isamaasõja lahingutes langenute vennashauda: raudteejaama ja kiriku juures.

Olles kümmekond aastat rajoonikeskuseks, kasvas asula kaugelt suuremaks, kui ta oli olnud kunagi varem. 1965. aastaks tõusis elanike arv 2100-ni. Märjamaa kujunes heakorrastatud asulaks. Siin on ehitatud nägusaid elamuid, söökla-restoran, kultuurimaja ja keskkoolihoone. Tööstusettevõtetest on tähtsaim mehaanikatöökoda.

XIV sajandist pärineva Märjamaa kiriku arhitektuu-

riliseks iseärasuseks on võlvide kõrge asetus. See tingis, et tugipiitadeta müürid tuli ehitada võrdlemisi paksud. Sajand hiljem sai kirik massiivse torni, mille ehitamisel on ilmselt jälgitud Tallinna Niguliste ja Oleviste kiriku eeskuju.

Märjamaa ümbruses on palju muistiseid. Haimres leiame muistse asulakoha, Sõtke külas Kantsimäe linnuse ja ohvriallika. Paekülas on ohvriallikaid koguni kolm: Mustallikas, Valgeallikas ja Punaallikas.

Jätkame teekonda lõuna poole, ületame raudtee ning jõuame Konuvere jõe äärde. Maanteest paremal, jõe kõrgel kaldal seisab endine Konuvere koolimaja. Läheduses voolab maapõuest võimas allikas, millele on rajatud kaev. Veidi eemal, vasakul pool teed, Konuvere jõe paremal kaldal, ühe kilomeetri kaugusel maanteest asetseb Paekalde linnamägi.

Edasi jõuame jällegi 1905.–1907. aasta revolutsiooniga seotud paikadesse. Teisel pool Päärdu jõe silda vasakule hargnev teeharu viib Velisele. Sealne koolimaja etendas revolutsioonilise liikumise staabi osa ning kohapeal läks võim rahva kätte. Liikumise juhtideks olid rahvakooliõpetaja J. Paulus ja talupoeg M. Aitsam. 1905. aasta detsembris väljusid Veliselt ülestõusnute salgad ning ründasid ümberkaudseid mõisaid. 19. detsembril toimus lähikonnas äge lahing ülestõusnute ja karistussalga vahel. Lahing lõppes revolutsionääride lüüasaamisega, kuid veel hiljemgi saadeti Veliselt abi teistesse valdadesse. Karistussalgad lasksid siin maha neli ning peksid läbi neliteist inimest. Mõrvatute ühishaud asetseb Velise kiriku lähedal ning sinna on püstitatud mälestusmärk.

Järgmise revolutsioonilise liikumise keskuse külastamiseks tuleb pöörduda Tallinn–Pärnu maanteelt paremale. Jõuame Vigalasse. Sealsed talupojad protestee-

risid talumatu agraarrežiimi vastu juba 1901. aastal, kuid eriti ulatuslikuks muutusid nende väljaastumised seoses ülevenemaalise revolutsiooniga. Ühiselt astuti välja katse vastu rendikohapidajat Aitsamit talust välja tõsta. 1905. aasta sügisel oli Vigala tööliste ja talupoegade võitlussalkade aktiivseks tegevuspaigaks. Kõigi nende asjaolude tõttu asus karistussalk siingi surmanuhtluse jagamisele ning talupoegade läbipeksmisele. Legendaarse kuulsuse on omandanud kohaliku talupoja Bernhard Laipmanni keeldumine peksukaristuse vastuvõtmisest. Revolutsionääri sangarlikust hukkumisest on loodud rahvalaule ning see sündmus on jõudnud ka ilukirjandusse. Bernhard Laipmanni ja tema venna, tuntud maalikunstniku Ants Laikmaa sünnikodu asub Päärdu–Kivi-Vigala uue maantee lähedal.

Revolutsioonimälestiste (Aitsami talukoht, vallamaja, B. Laipmanni haud Kivi-Vigala kalmistul) kõrval on Vigala vaatamisväärsusteks kohaliku maakutsekooli park, lehiseallee ja Hirveaed. Viimane on üle 30 ha suurune taraga piiratud park, milles elavad hirved, põdrad ja metskitsed.

Pärast tagasipöördumist magistraalmaanteele ületame Enge jõe ning jõuame Pärnu rajooni piiridesse. Suuremaks asulaks on siin Pärnu-Jaagupi alev, mis samuti nagu Märjamaa paikneb piki automagistraali. Elanikke on alevis 1300.

Pärnu-Jaagupi XVI sajandist pärinev ühelööviline gooti stiilis kirik on arhitektuurimälestis. Kiriku võlvid toetuvad tugevatele seinapiilaritele. Torn on hilisem juurdeehitus ning pärineb käesoleva sajandi algusest.

Pärnu-Jaagupis asub 1905.–1907. aasta revolutsioonivõitlustes langenute ühishaud, mis on tähistatud väikese mälestuskiviga. Kalmistul on Suure Isamaasõja

kangelaste mälestussammas. Pärnu-Jaagupist Kergu poole viiva tee ääres, Pärnu-Jaagupi ja Uduvere vahel kasvab 400–500 aasta vanune pärnapuu. Puu on tuntud Riinu nime all, teda on peetud pühaks ja talle ohvreid toodud.

Sama teed mööda edasi sõites jõuame Pööraveresse, mis asub umbes 11 kilomeetri kaugusel Pärnu-Jaagupist. Pööraveres on pindalalt väike, kuid puukoosluselt huvitav park. Seal kasvab palju võõrpuuliike, mis on istutatud omaaegse Pööravere mõisa omaniku, kuulsa maadeuurija akadeemik A. Middendorffi poolt. Puuliikidest väärivad tähelepanu amuuri korgipuu, amuuri sirel, roheline viirpuu ja mitmed teised.

Pärnu-Jaagupist teises suunas (lääne poole) välja sõites võib külastada keset Maima raba paiknevat 42 hektari suurust Virussaare rabasaart, millel kasvab lopsakas liigirohke segamets. Liigirikas on ka Virussaare loomastik. Virussaart kui rabasaart on peetud linnuseks, kuid tõenäoliselt oli see vaid pelgupaik.

Pärnu-Jaagupist lääne poole suundudes võib ka Soontagana linnusel ära käia. Selleks tuleb mööduda Tammaru kolhoosi keskusest ning läbida Kibura küla. Soontagana kohta vt. marsruut 20 A.

Jätkates matka Pärnu suunas läbime Are asula. Ares andis 2. Tallinna vabatahtlike pataljon 13. juulil 1941 pealetungivaile hitlerlastele ja nendega liitunud kohalikele bandiitidele tugeva vastulöögi, tekitas neile raskeid kaotusi, ning sundis vaenlase väegrupi riismed põgenema. 1944. aasta septembris arendasid Nõukogude armee üksused siitkaudu pealetungi Pärnu suunas. Neid sündmusi meenutab Suure Isamaasõja võitlejate vennaskalm Are pargis.

Edasi kulgeb maantee hulk kilomeetreid rööbiti Sauga jõega. Nurmel, kus asub riiklik puukool, ületame jõe ning jõuame Ülejõe linnaosa kaudu Pärnusse.

Raik, A. Pärnu kuurort (1838–1958). Tallinn, 1958. 88 lk., illustr.
Rea, T. Pärnu. Tallinn, 1958. 32 lk., illustr.
Pärnu juht. Tallinn, 1965. 64 lk., illustr.
Pärnu juht. Pärnu, 1964. 24 lk., kaart.
Eesti NSV kuurordid. Koost. H. Vanker, E. Veinpalu ja L. Vernik. Tallinn, 1963. 143 lk., illustr.
Pärnu Rajoonidevaheline Koduloomuuseum. Pärnu, 1960. 36 lk.
Lydia Koidula memoriaalmuuseum. Pärnu, 1960. 44 lk., illustr.

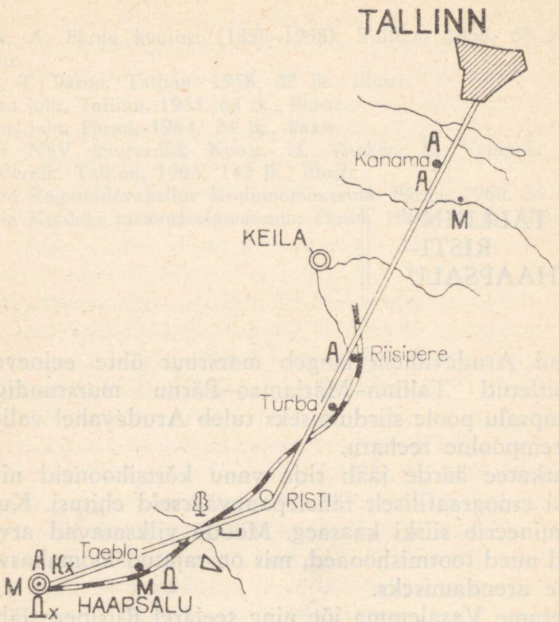
7. TALLINN–RISTI–HAAPSALU

Kuni Arudevaheni langeb marsruut ühte eelnevalt käsitletud Tallinn–Märjamaa–Pärnu marsruudiga. Haapsalu poole siirdumiseks tuleb Arudevahel valida parempoolne teeharu.

Matkatee äärde jääb rida vanu kõrtsihooneid ning teisi etnograafiliselt tähelepanuväärseid ehitusi. Kuid domineerib siiski kaasaeg. Mööda vilksatavad arvukad uued tootmishooned, mis on rajatud loomakasvatuse arendamiseks.

Ületame Vasalemma jõe ning seejärel Riisipere lähedal Tallinn–Haapsalu raudtee. Pärast teeristi Riisipere jaama juures langeb maantee orgu. Peagi hakkab paistma hoone, milles praegu asub Riisipere internaatkool. Ehitis on püstitatud 1821. aastal mõisahoonena. Imposantne sammastega fassaad on pööratud maantee poole. Teisest küljest raamistavad hoonet park ja kunstlikult loodud veekogud. Hoone koos pargiga on riikliku kaitse all.

Möödunud Riisipere internaatkoolist, hakkab tee uuesti tõusma ning pöördub metsa vahele. Järgmiseks teeäärseks asulaks on Turba, kus töötab kohalikke kütteaineressursse kasutav Ellamaa elektrijaam.

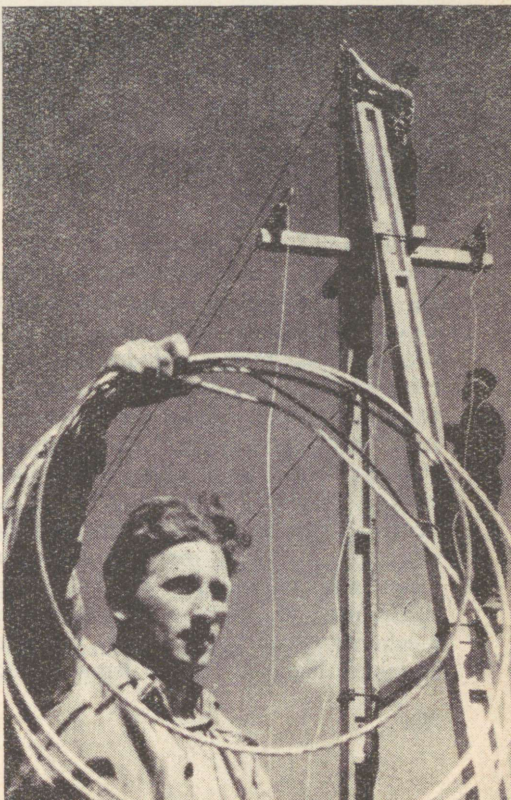
Jaam rajati 1923. aastal ning oli Eesti esimene seda tüüpi ettevõte. Võrreldes elektrijaama esialgset võimsust praegusega ning eriti Nõukogude Eestis rajatud suurte elektrijaamade võimsusega, oli see üsna tühine, ulatudes ainult 1400 kilovatini.

Ellamaalt alates kulgeb maantee mööda kunagist mandrijää servamoodustist. Läbime Risti asula, millest maanteesõlme ja raudteejaama tõttu on saanud tähtis liikluskeskus.

Pärast Ristit on jällegi mitu kilomeetrit metsateed. Metsa vahelt pöördub rada Palivere Vallidepealsele,

kus asus muistne linnus. Selle asupaika maanteest vasakul, 200 meetrit enne Palivere jõe silda, juhatab teeviit, millele on kirjutatud „Piirsalu metskonna Valgeristi vahtkond".
Palivere Vallidepealse linnuse looduslikuks kaitseks oli läänes kõrge järsak, idas suur Marimetsa raba. Akadeemik H. Moora põhjendatud arvamuse koha-

Rohkem valgust Riisipere sovhoosi

selt ei suudetud aga linnuse ehitamist lõpule viia. Tõenäoliselt oli linnus kavastatud üsna suurena, umbes 2-hektarise pindalaga. Linnuse lähedal oli nähtavasti ka ohvrikoht. Palivere jõe ääres seisab suur hiiekivi. Kuid ega Paliveres sõditud ainuüksi võõraste vallutajatega, siin peeti ka ägedaid klassilahinguid. Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ajal oli Palivere mõis esimene, mis võeti Läänemaal töörahva kätte. Aktiivsemaiks võitlejaiks olid siin maakonna täitevkomitee esimees K. Treufeldt ja kohalik revolutsionäär V. Kersa.

Edasisõidul paistab teeviida „Palivere" lähedal, umbes 150 meetrit maanteest vasakul, kõrgem koht üksiku männiga. See on kunagine Haudemäe matusekoht. Sealt 100 meetrit Haapsalu poole seisab otse tee ääres iidne künnapuu, mida on ekslikult pärnaks peetud. Kohapeal tuntakse seda puud Palivere hiiepärna nime all, rahvapärimuste kohaselt on puule ka ohvreid toodud. Hiigelpuust on küll üks külg ära murenenud, kuid puu on siiski haljas.

Üks huvitavamaid vaatamisväärsusi Palivere ümbruses on rändrahnude kuhjatis Allikmaa külas endise Uuetoa talu juures (praeguse „Edasi" kolhoosi territooriumil). Seal seisab üle kümne suure kivi otse üksteise kõrval, osalt isegi üksteise otsas. Kivikülvi varjab tihe sarapik. Kivirahnude juurde pääseb mööda teed, mis algab Palivere rahvamaja juurest.

Paliverele järgneb Taebla. 1905. aasta kevadel olid sealsed mõisatöölised esimeste seas, kes streiki alustasid. Praegu on Taebla tuntud eelkõige maalikunstnik Ants Laikmaa memoriaalmuuseumi asukohana. Tema elumaja aastaist 1932–1942, praegust memoriaalmuuseumi, mis on ehitatud omapärases stiilis ning meenutab mõnevõrra eesti talutare, ümbritsevad kadakad. Need kunstniku lemmikpuud ääristavad ka

Siin elas maalikunstnik A. Laikmaa

teed, mis viib A. Laikmaa haua juurde. Viimase puhkepaiga valis ta endale ise ning istutas selle ümber kuuseheki. Praegu on kunstniku hauakünkale püstitatud graniidist mälestusmärk. Vaatamisväärsuseks on ka A. Laikmaa suvemaja, mida ta kasutas enne praeguse memoriaalmuuseumi hoone valmimist.

Viimaseks teeäärseks asulaks enne Haapsalut on Uuemõisa. Siin, kunagises piiskopimõisas, asus kuni 1932. aastani Läänemaa Õpetajate Seminar, kus said ettevalmistuse paljud demokraatlikud haritlased. Õpilaste seas tegutses siin illegaalne marksistlik ring. Kogu õppeasutuses valitsev vaim oli kodanlikele valitsejatele niivõrd vastuvõetamatu, et nad otsustasid selle hoopis sulgeda.

Haapsalus on vanimaks koolimajaks Kalda tänavas asuv endine kreiskoolihoone (ehitatud 1803. a.). Hoonele on hiljem tehtud mitu juurdeehitust. Selles majas on õppinud tuntud keeleteadlane akadeemik F. J. Wiedemann, folklorist M. J. Eisen ja helilooja R. Tobias. Praegu kasutab neid ruume Haapsalu II Keskkool.

Wiedemanni kunagise elukoha leiame tema nime kandvast tänavast, majast nr. 25. Maja seina ehib memoriaaltahvel. Mälestussammas R. Tobiasele asub Haapsalu mereäärses pargis.

Linna tähtsaimaks vaatamisväärsuseks on keskaegse linnuse varemed. Eriti kuulsaks on need saanud seoses legendiga valgest daamist. Selle kohaselt ilmub aeg-ajalt augustikuu öödel lossiaknale valge kuju, ühe toomhärra armastatu, kes müüriti elusalt ristimiskambri seina. Tegelikult kandub kuuvalguse mõjul augustiöödel lossi siseruumi lubjatud seinale gooti stiilis akna kujutus. Valguskiirte eriline murdumine annab sellele tõepoolest üllatava sarnasuse kahvatu naisega.

Haapsalu linnuse järkjärguline rajamine algas kaitseülesandeid täitva kiriku ehitamisega 1270. aastal. Saare-Lääne piiskopi jaoks ehitatud kirik on suurim ja avaraim ühelööviline sakraalhoone kogu Baltikumi ulatuses. Selle huvitavaks iseärasuseks on lõunakülje vastu ehitatud ümmargune ristimisruum.

Varsti pärast kiriku valmimist piirati sellest põhja poole jääv ala müüriga, nii et ehituskompleks omandas ristkülikulise kastelli kuju. Järgnes kõrge ümartorni ja mõnede teiste ruumide rajamine kastelli loodeküljele. Hoone tiibosade väljaehitamine langeb umbes aastasse 1400. Edasi rajati tugev eeslinnus, kusjuures selle idaosa valmis alles XVI sajandi algul. Samast ajast pärineb ka linnuse peavärav.

Haapsalu piiskopilinnuse müüridega on ümbritsetud ligi 4 hektari suurune maa-ala, kus praegu peetakse laulupäevi ja muid rahvarohkeid kokkutulekuid. Linnuse vastupanuvõime suurendamiseks ehitati XVI saj. lõpul siseõue müüridega paralleelselt kulgevad muldvallid (bastionid). Praegu on nendele rajatud jalutusteed. Endisest valvetornist avaneb tore vaade linnale ja ümbruskonnale.

Haapsalu linnus ei hävinud sõdades, see langes varemeiks pärast 1688. aasta suurt tulekahju. Põlenud kirikukatus taastati järgmisel aastal, kuid muu jäeti saatuse hooleks. Osa linnusemüürist lammutati ning sealt saadud kive kasutati uute hoonete püstitamiseks. Mõningaid abinõusid linnuse varemete kaitseks rakendati alles 1870. aastal. Säilinud müüride konserveerimist alustati 1959. aastal.

Otse üle väljaku linnusevaremete vastas asub Haapsalu koduloomuuseum. Hoone on ajaloomälestisena kaitse all: 1917.–1918. aastal asus selles Haapsalu Linna TSN Täitevkomitee. Praegu on maja ette paigutatud fragment monumendist, mis püstitati Puhtus 1813. aastal suurele saksa kirjanikule Friedrich Schillerile. Muuseumi ekspositsioon tutvustab Haapsalu linna ja rajooni loodust, ajalugu ning majandus- ja kultuurielu.

Muuseumi lähedal, Wiedemanni ja Linda tänava nurgal seisab ühekordne majake, kus 1715. aastal peatus Peeter I. Sealt mere poole liikudes jõuame 1905. aastal ehitatud kuursaali ja kõlakoja juurde. Otse viimase taga asetseb doktor C. A. Hunniuse büst. Hunnius selgitas välja Haapsalu lahe muda tervistavad omadused, ning tänu temale hakkas Haapsalust kujunema kuurortlinn juba XIX sajandi esimesel poolel. Tema initsiatiivil rajati kaks riikliku kontrolli alla kuulunud meremudaravilat (1825. ja 1845. a.).

Haapsalu kuurordikuulsus meelitas 1867. aastal kohale noore helilooja Pjotr Tšaikovski. Muljed sellest mereäärsest linnast inspireerisid teda klaveripalade tsükli „Mälestused Haapsalust" loomisele. Siin kuuldud rahvaviisi „Kallis Mari" motiive kasutas helilooja oma viimse teose, kuulsa VI sümfoonia kirjutamisel. Selle rahvaviisi noodid ongi raiutud Haapsalu mereranda püstitatud Tšaikovski memoriaalpingi seljatoele.

Haapsalusse on püstitatud veel mitmeid teisigi monumente. Eesti NSV väinade forsseerimisel ja saarte vabastamisel langenud nõukogude sõjameeste mälestussammas asub Väikese Viigi ääres hästi korrastatud haljasalal. Väikese Viigi ääres seisab ka 1906. aastal hukatud revolutsionääri Bernhard Laipmanni büstmonument, raudteejaama lähedalt leiame luuletaja Ernst Enno mälestussamba. Enamiku Haapsalus olevatest monumentidest on loonud kohalik kujur R. Haavamägi. Tema kõrval on linna kaunistamisel teeneid ka skulptor J. Raudsepal, kelle töödeks on sanatooriumi pargis asuv pronksfiguur „Kepimurdja" ja nn. Rootsi turul kaevu ehtiv „Poiss kalaga".

Nõukogude perioodil on Haapsalu kasvanud ning kaunimaks muutunud. Lihula ja Tallinna maantee hargnemiskohal on tekkinud uus elamurajoon. Individuaalelamuid on pärast sõda Haapsalusse ehitatud 400 ümber. Esimesena vabariigis (1957. a.) sai Haapsalu laiekraanilise kino. 1965. aastaks tõusis linna elanike arv 9500-ni.

Linna kalurid kuuluvad Admiral Nahhimovi nimelisse kalurikolhoosi, mis on vabariigi parimaid. Haapsalu kalakombinaat varustab konservide ja värske kalaga üsna kaugeidki piirkondi, sealhulgas meie suure kodumaa pealinna Moskvat. Haapsalu Piimatoodete Kombinaadi toodangust ulatub aga osa välismaalegi.

Varasemast palju suuremad mõõtmed on omandanud kodanlikul ajal rajatud šenillitööstus.
Haapsalu kuulsus on uuesti elustunud ka kuurordina. Siin asub 1956. aastal rajatud mao- ja sooltehaiguste sanatoorium „Laine". Raviprotseduuride hulgas on tähtis koht kohaliku tervismuda kasutamisel. Haapsalu sanatoorne internaatkool on määratud poliomüeliiti põdenud noortele. Üldhariduse kõrval omandavad õpilased siin ka kutse.

KIRJANDUST

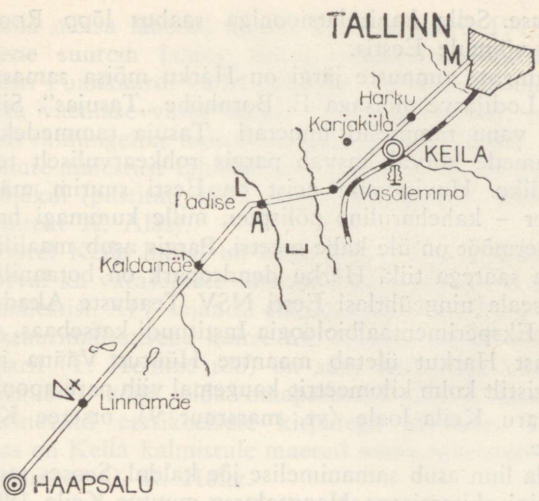
Kodu-uurijate seminar-kokkutulek. Haapsalu–Hiiumaa. 1964.
Ettekannete lühikokkuvõtted. Tallinn, 1964. 127 lk., kaart.
Raudver, G. Haapsalu. Tallinn, 1965. 110 lk., illustr.
Ants Laikmaa majamuuseum. Haapsalu, 1963. 60 lk., illustr.
Eesti NSV kuurordid. Koost. H. Vanker, E. Veinpalu ja L. Vernik. Tallinn, 1963. 143 lk., illustr.
Haapsalu muuseum. Haapsalu, 1966. 64 lk., illustr.

8. TALLINN–KEILA–HAAPSALU

Matk algab Tallinnast mööda Paldiski maanteed. Paremale jäävad Rocca al Mare pioneerilaagri ja Eesti Riikliku Vabaõhumuuseumi territooriumid, vasakule Veskimägi – loode–kagu-suunaline seljak, mis on kaetud pärna- ja tammemetsaga. Selle metsa varjus leidub kuni 12-meetrise ümbermõõduga rändrahne.

Habersti teelahkmelt, kus seisab Suures Isamaasõjas langenute mälestussammas, suundub parempoolne tee Rannamõisa, vasakpoolne Mustamäe elamurajooni. Otse edasi matkates jõuame Harku järve äärde, mille mõlemal kaldal paiknevad Harku aiandussovhoosi osakonnad. Mööda järve kallast läheb tee paremale, sovhoosi puukooli. Sovhoosi eri osakondades tegeldakse kas lille- ja iluaianduse või marja- ja juurviljakasvatusega.

Praeguse aiandussovhoosi territooriumil sooritas kommunistlik noor madrus Jevgeni Nikonov (kelle ausammas asub Tallinnas Kadrioru mererannas) 1941. aasta suvel surematu kangelasteo. Langenud vaenlase kätte haavatuna, keeldus ta hoolimata piinamistest igasuguste andmete andmisest. Nikonov põletati elusalt . . .

Jätkame teekonda Isamaasõja-aegsete Tallinna kaitselahingute piirkonnas. Eemalt paistab kõrge paekallas. Enne endise Harku mõisa juurde jõudmist tõusemegi selle järsakule. Avaneb kaunis vaade juba läbitud teele.

Ees vasakul on uusi hooneid ja neist taamal kõrgeid pargipuid. Pargi sissesõidutee viib umbes 1700. aastal ehitatud maja juurde, mille mõlemad fassaadid on kujundatud ühevõrra hoolikalt. See on Eesti NSV Teaduste Akadeemia Eksperimentaalbioloogia Instituudi peahoone, kunagine Harku mõisa härrastemaja. Selles hoones kirjutati 1710. aastal alla kapitulatsiooniaktidele, millega Tallinna linn ja kohalik rüütelkond alistusid tsaarivõimule, tagades endale talurahva ja linnakehvistu poolt vihatud balti erikorra puutu-

matuse. Selle kapitulatsiooniga saabus lõpp Rootsi riigi võimule Eestis.
Mõningate tunnuste järgi on Harku mõisa samastatud Lodijärve mõisaga E. Bornhöhe „Tasujas". Siinseid vanu tammesid nimetati „Tasuja tammedeks". Tammede kõrval kasvab pargis rohkearvuliselt teisi puuliike. Huvitavaim neist on Eesti suurim mägivaher – kaheharuline põlispuu, mille kummagi haru ümbermõõt on üle kahe meetri. Pargis asub maaliline nelja saarega tiik. Harku dendropark on botaaniline kaitseala ning ühtlasi Eesti NSV Teaduste Akadeemia Eksperimentaalbioloogia Instituudi katsebaas.
Pärast Harkut ületab maantee Hüürus Vääna jõe. Teeristilt kolm kilomeetrit kaugemal viib parempoolne teeharu Keila-Joale (vt. marsruut 9), otsetee Keilasse.
Keila linn asub samanimelise jõe kaldal. Seoses raudteeliini ehitamisega Haapsalusse muutus Keila 1905. aastal raudteesõlmeks ning pärast seda hakkas asula mõnevõrra kiiremini kasvama. Linna õigused sai Keila 1938. aastal, kuid elanike arv ulatus sellal siiski vaid 1200-ni. Linna elanike arvu mitmekordistumine langeb sõjajärgsesse ajajärku, mil Keila hakkas seoses Tallinna erakordselt kiire kasvu ning transporditingimuste tunduva paranemisega osaliselt täitma Tallinna eeslinna ülesandeid. Tallinn–Keila raudteeliin elektrifitseeriti 1958. aastal. Keilasse on ehitatud palju uusi hooneid, nende seas keskkoolihoone, kultuurimaja, kino ja universaalkauplus. Suuri tööstusettevõtteid linnas ei ole, kuid tööstusharudest on siiski esindatud tekstiili-, õmblus- ja toiduainete tööstus. Suure osa Keila eluhoonetest moodustavad ilu- ja viljapuuaedadega ümbritsetud individuaalelamud. 1965. aastaks tõusis Keila elanike arv 4300-ni.

Keila mõisa lähedal toimus 23. veebruaril 1918 esimene suurem lahing Saksa okupatsioonivägede ja Eesti Punakaardi vahel. Ebavõrdses võitluses ülekaaluka vaenlase vastu langes 45 punakaartlast, nende seas tulihingeline naisrevolutsionäär Alice Tisler. Langenute mälestust tähistab monument Keila linna keskväljakul (püstitati 1959. aastal; skulptor R. Rannast, arhitekt A. Alas).

Noorel Keila linnal on tänapäeva vaatamisväärsuste kõrval ka varasemate sajandite arhitektuuri- ja kunstimälestisi. XIV sajandil ehitatud Keila kirik on arhitektuurimälestisena kaitse all. Kirikus asuval nikerdaltaril (T. Heintze töö) on suur kunstiline väärtus. Surnuaias võib leida omapäraseid, XVII sajandist pärinevaid eestikeelsete kirjadega kiviriste. Teiste seas on Keila kalmistule maetud saksa rahvusest eesti kirjamees O. R. Holtz.

Enne matka jätkamist Keilast Haapsalu suunas võib teha kõrvalepõike Kloogale ja Laulasmaale (nende kohta vt. marsruut 9). Kindlasti tuleks aga ära käia E. Vilde elu ja loominguga seotud paigas – Karjakülas. Tee sinna lähtub Keila–Paldiski maanteelt, umbes kolme kilomeetri kauguselt Keilast.

Vilde isa oli Karjakülas mõisavalitseja ning nooremas eas viibis kirjanik seal üsna korduvalt. Karjakülas on kirjutatud suur osa Vilde noorpõlvetöödest, samuti kriitilise realismi võidulepääsul eesti kirjanduses suurt osa etendanud jutustus „Karikas kihvti". Hoonete keskel kasvab vana kask, mille all Vilde olevat armastanud istuda ning oma tööde süžeede üle mõtiskleda. Karjakülast on Vilde leidnud romaani „Mäeküla piimamees" prototüübid ning sealses ümbruskonnas hargneb ka teose tegevus.

Endise Karjaküla mõisahoone toas, kus kirjanik elas, on nüüd Vilde muuseumi filiaal; sealne ekspositsioon

aitab mõista tema loomingu saamislugu. Tänapäeva Karjaküla on aga saanud tuntuks sovhoosi kaudu, millel on suur karusloomafarm.

Pärast tagasipöördumist Keilasse jätkame matka Haapsalu suunas. Järgmine suurem keskus on Vasalemma – suvituskoht looduslikult kaunis ümbruses. Vasalemma ümbrusel on aga ka tööstuslik tähtsus. Seal töötab lubjatehas ning asulast lääne pool asuvas Padise paemurrus kaevandatakse peaaegu puhast lubjakivi, nõndanimetatud vasalemma marmorit, mis on tuntud ka väljaspool meie vabariigi piire. Praegu kasutatakse vasalemma marmorit peamiselt killustiku tootmiseks.

Enne Padise koolimaja pöördub üks maanteeharu järsult paremale, Paldiski poole. Seda mööda võib sõita Harju-Madisele, kus on sündinud B. G. Forselius (1660–1688). Forseliusel on suuri teeneid eesti rahvakooli rajamisel. Harju-Madise kiriku triptühhon (1631. aastast) ja kantsel (1784. aastast) on kunstimälestistena kaitse all.

Kuid jätkame matka Haapsalu poole. Maantee jõuab 48. kilomeetripostini, teeb väikese käänaku ning suundub vanade puuhiiglaste varju. Oleme jõudnud Kloostri jõe (nimetatud ka Simmiku ehk Ossa jõeks) käärus Padise koolimaja (endise Padise mõisa härrastemaja) lähedal asuva Padise kloostri varemete juurde.

Juba XIII sajandi teisel poolel omandas Daugava suudmealas asuv Daugavgriva (Dünamünde) tsistertslaste klooster Padise ümbruses suuri maa-alasid, rajades siia oma mõisa ning lastes ehitada praeguse Risti kiriku kohale kabeli. 1305. aastal müüs klooster oma põhivaldused Liivi ordule ning mungad kolisid Padisele. XIV sajandi alguses ehitati siia ringmüür ja mõned hooned, kuid need hävitati eesti talupoegade

Viimane „hangutäis" Harku sovhoosi heinakuhja

1343. aasta Jüriöö ülestõusu ajal. Säilinud on ainult üksikud osad. 1348. aastal alustati kloostri ehitustöid uuesti, lõplikul kujul valmis see aga alles XVI sajandi algul.

Looduslike kaitsevõimaluste paremaks kasutamiseks kalduti kõrvale kloostrite ehitamisel reegliks olnud lääne–ida-suunast; Padise klooster on orienteeritud 24,5° kirde poole. Kloostri neli tiibhoonet on koondunud sisehoovi ümber, moodustades suletud hoonetebloki. Edelanurgas oli kloostril soojaõhukütte seadeldis.

Kloostrikirik on ühelööviline ning asub põhjatiiva peakorrusel. Tähelepanuväärsed on selles leiduvad skulptuurid.

Kloostrina püsis Padise kuni Liivi sõja alguseni

(1558), mil klooster suleti ning hooned langesid kindlusena ordu valdusse. XVII sajandi sõjalistes võitlustes etendas Padise küllaltki olulist osa. Erinevalt paljudest teistest feodaallinnustest jäi see lahingute kestel püsima, sai aga hilisemate korduvate tulekahjude tagajärjel üsna tugevasti kannatada. Hoolimata neist kahjustustest on Padise klooster Baltimaade kõige paremini säilinud kloostriehitis. Ulatuslikud konserveerimistööd algasid kloostris 1955. aastal ning jätkuvad praegugi. Samaaegne kloostri õue lahtikaevamine on võimaldanud kindlaks teha palju olulisi fakte hoonestiku ehitusajaloo kohta.

Kloostri varemetest umbes pool kilomeetrit lõuna pool teeb jõgi järjekordse kääru. Seal, jõe parempoolsel kõrgel kaldal asetses muistsete eestlaste Ossa (Padise) linnus – tüüpiline neemiklinnus.

Padisel on ka botaanilisi vaatamisväärsusi. Kloostri lähedal kasvab maantee ääres looduskaitse all olev 20 meetri kõrgune, nn. „Krahvi mänd", veidi kaugemal kasvavad palsampaplid. Suurimal nendest ulatub tüve ümbermõõt 438 sentimeetrini ja kõrgus 25 meetrini.

Vasakpoolne tee viib Padiselt otse Haapsalu poole. Teeäärses Kuie külas võime üles otsida muistse ohvriallika, mis on rahvatraditsioonis tuntud Raha-allika ja Püha allika nime all.

Haapsalu kohta vt. marsruut 7.

KIRJANDUST

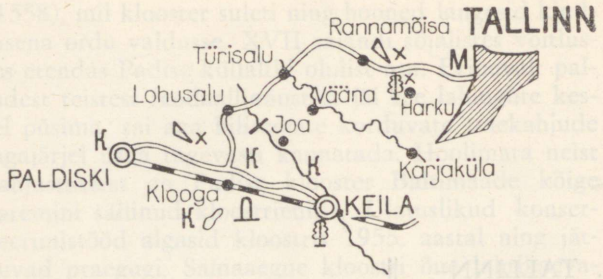
Saar, A. Tallinnast Kloogale. Tallinn, 1966. 120 lk., illustr.
Raam, V. Padise klooster. Tallinn, 1958. 100 lk., illustr.
Olander, U. ja Kaskneem, A. Jalgsi ja ratastel Tallinna lähistel. Tallinn, 1957. 40 lk., illustr.

9. TALLINN–KLOOGA

Matkatee Kloogale võimaldab tundma õppida Tallinnast läänes ja edelas asuvaid vaatamisväärsusi ning sobib suhtelise lühiduse tõttu nii auto- ja jalgratta- kui ka jalgsimatkadeks.

Tallinnast väljume mööda Paldiski maanteed. Rocca al Mares teeme kõrvalepõike mere äärde. Möödume pioneerilaagrist ning astume Eesti Riikliku Vabaõhumuuseumi territooriumile maanteest paremal. Metsa vahel paiknevad hoonetegrupid võimaldavad tutvuda eesti muistse taluarhitektuuriga. Eri hooneрühmad annavad ülevaate Põhja-, Lõuna- ja Lääne-Eesti ning saarte taluehitiste iseärasustest. Hoonetes leiduvate tarbeesemete ning mööbli kaudu saame aga hea kujutluse eesti talupoja elust-olust feodaalühiskonnas ja kapitalismi ajal. Vabaõhumuuseumi ekspositsiooni täiendatakse pidevalt.

Vabaõhumuuseumi maa-alale jääval Kakumäe neemel paljandub kivine järsak. Siin on lahti murdunud suuremaid ja väiksemaid kivilahmakaid, millest osa on aja jooksul rusuks muutunud. Järsakult avaneb vaade Kopli lahele ja poolsaarele ning Pelguranna heledatele elamukvartalitele.

Matka jätkamiseks pöördume korraks tagasi Rocca al Mare bussipeatuse juurde ning liigume mööda Paldiski maanteed kuni Habersti teeristini. Paremale kääneduv teeharu viib sealt Rannamõisa ja Kloogale.

Rannamõisas ulatub paekallas vahetult mereni. Kallas on niivõrd järsk, et alla mere äärde on võimalik pääseda ainult üksikutes kohtades.

Rannamõisa on tallinlaste suvitus- ja väljasõidukoht. Autoturistide jaoks on siia rajatud vabariigi esimene *camping*. Tarastamata suvilad paiknevad hajali metsa vahel ning tunduvad üsna loomuliku täiendusena loodusmaastikule. Naabruses võib siin näha gigantseid rändrahne. Suurim rahnudest – Taru hiidrahn – on 13,5 meetrit pikk, üle 10 meetri lai ning 5,2 meetrit kõrge.

Rannamõisast edasi matkates jõuame Vääna jõeni. Kõrgete kallastega jõgi, mis jõuab merre alles pärast paljude metsavaheliste käänude läbimist, on omaette vaatamisväärsus. See on sama jõgi, mida Sakus nimetatakse Saku jõeks, Pärnu maantee ääres Topi jõeks, Paldiski maantee ääres Hüüru jõeks. Mererand Vääna jõe suudme kohal on liivane ning seda ääris-

tab männimets. Maastik on nagu loodud läheduses asuvate pioneerilaagrite jaoks.

Vääna-Jõesuust lääne pool, Türisalus, läheneb paekallas jälle merele, jättes alla üsna kitsa, liivase ja kivirahnudega kaetud rannamadaliku. Kõrgelt kaldalt avaneb vaade mereavarustele, Vääna-Jõesuu liivasele rannaribale ja rannaäärsetele metsadele. Vasakul suleb vaatevälja Suurupi neem, paremal mustendab Lohusalu neeme siluett.

Türisalult Keila-Joale on üsna vähe maad. Maantee eemaldub veidi merest ning üsna selle lähedale jääbki 61 meetri kõrgune Keila juga. Kõige kaunim on juga kevadise suurvee ajal, kui kaljurüngalt langevad alla võimsad veemassid ning veetolm piserdub kaugele. Kuid nagu teisedki joad, peab ka Keila juga loovutama osa oma ilust elektrienergia tootmiseks. Suvel

Seekord on Keila-Joa veehulk keskmine

voolab kogu vesi läbi elektrijaama kanali ning juga jääb üsna kuivaks. Keila joa lähedal asub kalakasvandus, mis varustab maimudega paljusid vabariigi veekogusid.

Keila-Joale on huvitav tulla ka neil aastaaegadel, kui siin ei ole kütkestavat vaatepilti vahuselt langevate veehulkade näol. Joast mere pool asub looduskaitse all olev põline park. Pinnareljeefilt vaheldusrikka pargi rajamisel on kasutatud looduslikku metsa, mida on täiendatud haruldaste puuliikidega.

Maanteest lõuna pool viib kitsas teerada Keila-Joalt läbi heinamaade ja metsade otse Laulasmaale; väikese kaarega jõuame sinna ka maanteed mööda.

Luitelisest, põhjatuulte eest kaitstud liivarannast osati juba ammu lugu pidada. Kõltsu parun laskis rannamändide vahele suvilaid ehitada ning ümbruse heakorrastada. Parunite järglastena suvitasid Laulasmaal eesti kodanluse tuusad. Töörahva osaks said siinsed rannamõnud aga alles nõukogude korra ajal. 1953. aastal avati Laulasmaal puhkekodu, mille esimeseks korpuseks kohandati üks endistest suvilatest. Sealtpeale on Laulasmaal tehtud ulatuslikke ehitustöid ning puhkekodu tunduvalt laiendatud.

Enne Laulasmaale jõudmist möödusime Lohusalu poolsaarest. Kõrgendikult avaneb vaade kaarjale neemele, kus asuvad kalurikolhoosi „Nord" paadisadamad ja majandushooned.

Teises suunas läheb Laulasmaa rand märkamatult üle Klooga rannaks. Rannajoone vahetusse lähedusse jääb järvekesi, mida merest eraldavad lainete ja tuule poolt kokkukantud liivavallid.

Maanteed mööda Laulasmaalt Kloogale matkates jääb vasakule tee äärde Treppoja, kus veelangus on peaaegu korrapäraselt astmeline. Samuti kui Keila

Treppojas voolab vesi tõesti treppi mööda

juga on ka Treppoja veerohke ainult kevaditi. Mõlemad kuuluvad looduskaitse alla.

Klooga rand, kuhu Tallinnast pääseb elektrirongiga, on tallinlaste armastatuim supelrand. Liiv on siin peeneteraline, merevesi puhas ning suhteliselt soe. Suvistel pühapäevadel viibib Klooga rannas kümneid tuhandeid tallinlasi.

Rannaluidetest veidi eemal algab suvilate ja pioneerilaagrite piirkond. Kui jätkub tahtmist jalgsi edasi matkata, võib Klooga-Ranna jaama juurest läbi metsade ja väikeste metsalagendike Klooga jaama juurde sammuda. Jaamast lõuna poole jääb Klooga järv. Läheduses on sündinud helilooja Konstantin Türnpu (1865–1927). Helimeistri mälestuseks püstitati tema 100. sünni-aastapäeva puhul Klooga-Kuusiku parki monument.

Klooga on seotud paljude vaatamisväärsuste ja mõnustega, kuid see kaunis koht meenutab ka fašistide roimasid ning kutsub üles valvsusele. Praeguse Klooga aedlinna peatuskoha (Tallinn–Paldiski raudteeliinil) lähedal, raudteest põhja pool, oli Saksa fašistliku okupatsiooni ajal koonduslaager. Ühe päeva jooksul – 19. septembril 1944 – mõrvati ja põletati seal umbes 2000 inimest. Seda sündmust meenutab fašismiohvrite monument.

KIRJANDUST

Eesti NSV kuurordid. Koost. H. Vanker, E. Veinpalu ja L. Vernik. Tallinn, 1963. 143 lk., illustr.

Olander, U. ja Kaskneem, A. Jalgsi ja ratastel Tallinna lähistel. Tallinn, 1957. 40 lk., illustr.

Saar, A. Tallinnast Kloogale. Tallinn, 1966. 120 lk., illustr.

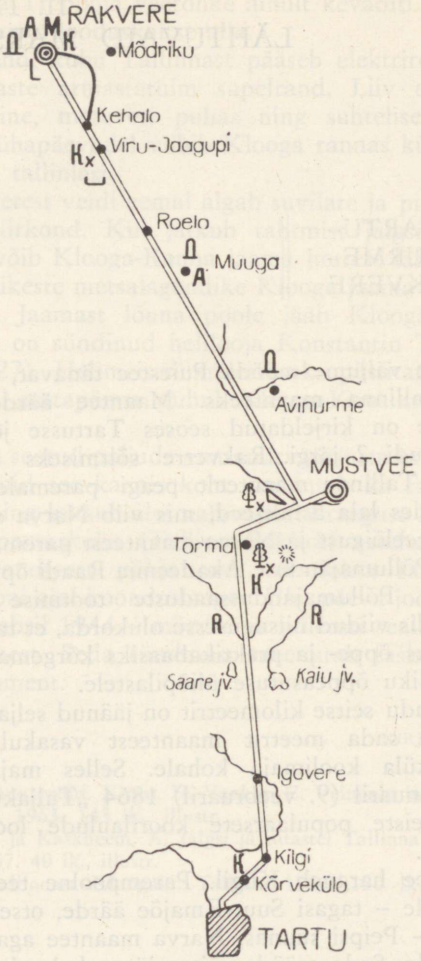
II. TARTUST LÄHTUVAID MARSRUUTE

10. TARTU–AVINURME–RAKVERE

Tartust väljume mööda Puiestee tänavat, mis läheb üle Tallinna maanteeks. Maantee äärde jäävaid objekte on kirjeldatud seoses Tartusse jõudmisega marsruudi 2 järgi. Rakverre sõitmiseks tuleb aga vanalt Tallinna maanteelt peagi paremale pöörata, kasutades laia asfaltteed, mis viib Narva maanteele. Uuest teelõigust ja Narva maanteest paremale jäävad Eesti Põllumajanduse Akadeemia Raadi õppemajandi põllud. Põllumajandussaaduste tootmise tase on majandis viidud niisugusesse olukorda, et ta võib olla tõeliseks õppe- ja praktikabaasiks kõrgema põllumajandusliku õppeasutuse üliõpilastele.

Ligikaudu seitse kilomeetrit on jäänud selja taha, kui jõuame sada meetrit maanteest vasakul asetseva Kõrveküla koolimaja kohale. Selles majas sündis 28. jaanuaril (9. veebruaril) 1864 „Tuljaku" ja paljude teiste populaarsete koorilaulude looja Miina Härma.

Maantee hargneb Kilgil. Parempoolne teeharu viib Luunjale – tagasi Suur-Emajõe äärde, otsetee Alatskivile – Peipsi suunas, Narva maantee aga käändub vasakule. Seda mööda sõites järgneb huvitav teelõik

RAKVERE
Mõdriku
Kehala
Viru-Jaagupi
Roela
Muuga
Avinurme
MUSTVEE
Torma
Saare jõ
Kaiu jõ.
Igavere
Kilgi
Kõrvekülo
TARTU

mööda kõrge voore nõlva, millest alla paremale jääb Amme jõe org. Teelähedaseks vaatamisväärsuseks on iidne „Püha pärn" Vedul, millele olevat ohvreid toodud. Vedul asub „Tuleviku" kolhoos, kus 1959. aastal rajati meie vabariigi esimene kolhoosi kunstikogu.
Oleme veekoguderikkal alal. Vooremaa järvede rühm jääb vasakule. Maanteele paistab ainult Elistvere järv, millest voolab läbi Amme jõgi. Edasi möödume Kaiu järvest, kust lähtub Kääpa jõgi. Järv asub 30 kilomeetri kaugusel Tartust, maanteest paremal.
Et nautida vaadet Peipsi järvele, tuleb enne Voorele (Roelasse) jõudmist maanteest paremale suunduda. Tõusmine merepinnast ligi 100 meetrit kõrgemale Toljase mäele, mis kuulub mannerjää servamoodustiste hulka, väärib tõesti vaeva. Sellele mäele võib tõusta ka pärast Vasseverest möödumist.
Jõuame peagi Torma postijaama juurde, mis oli kunagi tähtsamaid peatuskohti Peterburi ja Riia vahemail. Enne Pihkva–Riia kivitee ehitamist kulges ka ühendus Lääne-Euroopaga peamiselt siitkaudu.
Kagu suunas viib tee Tarakvere kaudu Linnutaja mäele. Endise Tarakvere mõisa aida-aluses keldris asuvad kongid, kus sadistlik mõisnik von Bock XVIII sajandil piinas oma talupoegi. Karistatavaid sunniti pikemat aega konutama kitsas ja madalas külmas ruumis, kus ei saanud pikali heita ega püsti tõusta.
Möödunud piinapaigast, tõuseme Linnutaja mäele. Kalevipoja säng asetseb selle mäe idapoolsel, kõrgemal otsal.

„Tarakvere mõisa piiril
seisab Kalevite sängi."

Kalevipojast jutustatakse, et

„tema kandis kaugemalta,
liivakulta kuiva liiva,
puistas kokku hunnikusse,
seadis sängi seaduselle".

„Alg-Kalevipoja" kohaselt põõnas vägilane Linnutaja sängis seitse nädalat järjest. Kalevipojaga on seostatud ka mäel leiduvaid kühme ning läheduses Tarakvere metsas asuvat suurt musta rändrahnu, mida on peetud muinaskangelase saapaks.

Kalevipoja säng Linnutaja mäel oli tegelikult muistne linnus, mille kasutuseloleku aega on dateeritud meie aastatuhande algusega. Linnutaja mägi oli noore Carl Robert Jakobsoni (1841–1882) armastatumaid paiku. Maanteele tuleme tagasi kas endist teed mööda või Tarakverest otse Torma kalmistu suunas.

Tormas ja Torma lähedal on üsna mitmeid kohti, mis on seotud C. R. Jakobsoniga. Kalmistu ja vana kirikukõrtsi lähedal, umbes 300 meetri kaugusel maanteest paistavad üle kuuskede vanad pärnapuud. Need istutas oma aia põhjapoolsele küljele C. R. Jakobsoni isa Adam Jakobson, väljapaistev kohalik kultuuritegelane ning Torma pasunakoori asutaja.

Maja, kus elasid Adam ja Carl Robert Jakobson, lammutati juba ligi sada aastat tagasi. Kuid seoses C. R. Jakobsoni 75. ja A. Jakobsoni 100. surma-aastapäevaga 1957. aastal tähistati nende elukoht memoriaalkiviga ning istutati selle juurde noor tammik. Adam Jakobsoni hauale Torma kalmistul on Torma pasunakoor asetanud mälestussamba (kalmistu kolmanda põiktee ääres, 50–60 m kabelist edela pool). C. R. Jakobsoni mälestussammas ning temanimeline kool asetsevad Jõgeva–Mustvee maantee lähedal (vt. marsruut 21). Eesti rahvusliku liikumise suurkuju elu ja tegevuse aegsetest hoonetest on teiste seas (mõninga ümberehitamisega) säilinud Torma mõisa pea-

hoone, hoone, kus elas tema peamine kohalik vastane mõisnik von Liphart. Torma endises mõisahoones asub praegu Torma sovhoosi keskus. Majandil on kõrgetoodanguline eesti punane kari.

Pärast Tartust evakueerumist Suure Isamaasõja ajal 1941. aastal kujunes Torma mõneks ajaks Tartu maakonna partei- ja täitevkomitee asukohaks. Vaenlase edasitungi pidurdamisel oli oluline osa Tormasse koondunud vabatahtlikel rahvaväe üksustel.

Torma kirik on ehitatud aastail 1755–1766. Kiriku valmimise ajal oli siin pastoriks Johann Georg Eisen von Schwarzenberg, kes Balti kubermangudes esimeste seas astus välja piiramatu pärisorjuse vastu. Näiteid talupoegade kohutava rõhumise kohta ei tarvitsenud ta kaugelt otsida, neid leidus külluses tema enda kihelkonnas.

Kiriku poolt tulev tee viib Torma külla. Lahvardi talus, mis asub otse maantee ääres, sündis rahvusliku liikumise perioodi väljapaistev prosaist Jakob Pärn. Lapsena oli ta C. R. Jakobsoni mängukaaslaseks, hiljem tema õpilaseks ja kaasvõitlejaks. Praegu tähistavad kirjaniku sünnikohta seitse noort pärnapuud.

Jakob Pärna sünnikohast mõnisada meetrit põhjakirde pool kasvab suur mänd, mis kannab Prohvetimänni nime. Männist 200–300 meetrit kagus asetseb keset põldu lai ohvrikivi. Nii mänd kui ohvrikivi on riikliku kaitse all.

Torma kiriku ja sovhoosikeskuse vahemail, umbes 300 meetrit maanteest paremal paistab park, mis on võetud looduskaitse alla. Siin, nõndanimetatud Friedenthalis, oli Fr. R. Kreutzwaldi sõbra dr. G. Schultz-Bertrami kodupaik. Siia rajas ta väikese silmakliiniku. Väljapaistev kultuuritegelane ei öelnud ära puudustkannatajate tasuta ravimisest. G. Schultz-Bertramil on teeneid ka Torma ümbruse uurijana.

Torma sovhoosi juures käänab Tartust lähtuv maantee kirdesse. Jõuame endise Kõnnu mõisa ja küla lähedusse. Maanteest eemal asetsevas Kõnnu mõisa pargis on suuri vanu pärnapuid. Ühel nendest ulatub ümbermõõt viie meetrini. Veelgi huvipakkuvam on aga tihe kivikülv mäenõlvaku all Kõnnu külas, mõlemal pool maanteed. Seal olevat Kalevipoeg Vanapaganaga võidelnud ning teda kividega loopinud. Kui kivid otsa saanud, vihtunud Kalevipoeg laudadega. Sel puhul olevatki siil teda õpetanud. Tubli kilomeeter edasi, voore taga paremal asub orus endise Peetsu talu juures väike soostuv Peetsu Kaanjärv. Muistendi kohaselt olevat järv siia jõudnud pärast kümneverstalist rännakut; varem olevat see asetsenud lääne pool, Võidivere-Näduvere kandis. Voorelt üle puude latvade avanev vaade eemal helkivale järvele veetleb iga matkajat, kuid järve kaldad on niivõrd tümad, et juurde ei pääse.

Teelahkmelt pöördub parempoolne tee Mustveesse, vasakpoolne – Rakvere suunas. Viimane ületab Mustvee (Võtikvere) jõe ning läbib metsarikkaid alasid. Sellest teest paremale jääb Avinurme – vana kodutööndusliku puutöö keskus. Toetudes kohalikule tootmistraditsioonile on sinna rajatud tünnivabrik.

Avinurme oli väljapaistva dekabristi, poeedi ja revolutsionääri Wilhelm Küchelbeckeri (1797–1846) kodukoht. Tema loomingus kajastub mõnevõrra ümbruskonna loodus ja ajalugu ning kohalike mõisnike julmus.

Avinurme kiriku esisel väljakul seisab mälestussammas Suure Isamaasõja lahingutes langenuile, meenutades sündmusi rohkem kui kakskümmend aastat tagasi.

20. septembril 1944 toimus Avinurmes Eesti Laskurkorpuse võidukas lahing taanduvate fašistlike väe-

osadega. Korpuse löögirusikas jõudis sinna juba varahommikul ning sulges fašistidele läbipääsutee läände. Avinurme kiriku tornis hävitati vaenlase vaatleja – suurtükitule korrigeerija. Ründegrupp vallutas vaenlase patareid. Ainult fašistlike vägede riismetel õnnestus põgeneda Viru-Roela suunas.

Mõeldes sellele võidukale lahingule võib aga meenutada ka aegu, mil rahval veel ei olnud jõudu, et maale tunginud vaenlasele aktiivselt vastu astuda ning ta purustada. Nendest jutustab muistis Avinurmest kirdes, soos Maetsma küla juures – Kukelinna pelgupaik.

Kilomeetrit viisteist edasi jääb Laekvere kohal maanteest vasakule 156 meetri kõrgune Kellavere mägi ja mõni kilomeeter edasi paremale endine Muuga mõis, kus oli Eduard Vilde noorpõlvekodu (vt. marsruut 28).

Järgnevad Viru-Roela ja Viru-Jaagupi asulad. Alates Kulina lähikonnast kulgeb maanteest paremal, sellest järk-järgult eemaldudes, rida voori. Läheduses on mitmeid kõrge tootmistasemega kolhoose ja sovhoose (E. Vilde nimeline kolhoos, Vinni näidissovhoostehnikum, Roela sovhoos). Viru-Jaagupi sovhoosil on häid saavutusi seemnekasvatuse alal.

Viru-Jaagupi oli maalikunstnike Kristjan ja Paul Raua kodukoht. Nende töödes peegelduvad nii ümbruskonna loodus kui ka siinsed inimesed, nende töö põllul ja karjamaal, nende mured ja rõõmud, kohalikud olustikulised detailid.

Pärast kahe maalikunstniku kodukoha läbimist on soovitatav valida Kehalas teeharu, mis viib Saueaugu ja Mõdriku kaudu mööda järvederohket ala Selja jõe ülemjooksule. Kirdesse jääb Rägavere lähedal asetsev Linnamäe linnus.

Rakverre jõudes möödume sealsest tammikust. Rakvere linna kohta vt. marsruut 10.

Jõgeva rajoonis. Eesti NSV 25. aastapäevale pühendatud koduuurijate seminar-kokkutulek 23.–27. juunini 1965. a. Ettekannete lühikokkuvõtted. Tallinn, 1965. 132 lk., illustr., kaart.

11. TARTU–KALLASTE–MUSTVEE–KOHTLA-JÄRVE

Tartust Kilgini ühtib matkatee eelnevalt käsitletud Tartu–Rakvere teega (marsruut 10). Kilgil valime aga Peipsi äärde suunduva otsetee. Nii jõuame eesti muusikakultuuri varasemas arenguloos suurt osa etendanud Väägveresse. Segakoosseisuga orkester tegutses seal alates 1839. aastast ning puhkpilliorkester D. O. Wirkhausi juhatusel saavutas hea mängutaseme juba enne Eesti esimest üldlaulupidu.

Väägverest Varale kulgeb maantee Amme jõe oru läheduses ning möödub Varal endisest mõisast, mille park, kus kasvab vanu suuri tammesid, on looduskaitse all.

Kaarlis teeb maantee käänaku itta. Läheduses asub looduskaitsealune 13,7 meetri pikkune hiigelrändrahn – Pollikivi. Looduskaitsealuse objekti leiame ka Koosal: seal kasvab tamm, mille ümbermõõt on 4,8 meetrit.

Koosal pöördub maantee põhja. Jõuame Juhan ja Jakob Liivi eluga seotud paikadesse.

Koosalt 5–6 kilomeetrit edasi, Rupsi külas, seisab maantee lähedal vasakul vana taluhoone. See on endine Oja talu, kuhu 1866. aastal asusid elama kahe

JÕHVI
A
H
Sõõrumäe
L
Iisaku
Kauksi
Rannapungerja
Lohusuu
Ninasi
MUSTVEE
Omedu
Rannamõis
Pala
K
KALLASTE
A
R
Alatskivi
Rupsi
K
Koosa
L
Vara
K
Väägvere
TARTU

kirjaniku vanemad. Juhan Liiv oli siis kaheaastane. Ojal möödus tema lapse- ja koolipõlv. Kirjaniku sünnikoht Riidma asub liikumissuunas eespool, Peipsi lähedal, maanteest eemal. Juhan Liivi haud Alatskivi kalmistul (paremal pool maantee ääres) on tähistatud Tartu metallitehase „Tegur" tööliste poolt valatud hauasambaga, millelt leiame sõnad Juhan Liivi luuletusest „Kui tume veel kauaks ka sinu maa".
Kodukoha- ja isamaalaulikuna oli Peipsi äärest pärit traagilise saatusega luuletaja ületamatu. Seetõttu ongi auhind parimale selleteemalisele luuletusele Juhan Liivi nimeline ning seda antakse välja Alatskivil. Esimesena sai auhinna (1965. a.) Debora Vaarandi.
Juhan Liivi haua lähedal Alatskivi kalmistul on ka Laksi Tõnise haud. Siin puhkab mees, kes unistas oma hingemaast, kuid sai vaid maatüki „seitse jalga pikkusele, neli jalga lai". Tema lootuste luhtumine kajastas kogu allasurutud eesti talurahva saatust mõisnike võimu ajal. Seda sümboliseeribki raudus käte reljeef Laksi Tõnise hauasambal.
Võitluses vabaduse eest lõi rahvas müüte muinasvägilastest. Jutte Kalevipojast on rohkesti üles kirjutatud ka Alatskivi ümbrusest. Sealt Peatskivi poole asub kõrgendik, mida nimetatakse Alatskivi Kalevipoja sängiks. Läheduses on hulk kive, mis rahvaluule kohaselt on eesti muinaskangelase heidetud
Alatskivi talurahva allasurutud viha mõisnike vastu vallandus 1905. aastal täie jõuga. Revolutsioonilised väljaastumised algasid siin juba aasta algul. Talurahvaliikumise mahasurumiseks kutsus Alatskivi parun märtsi algul oma mõisa sõjaväeosa, kuid vaatamata sellele põletati suvel maha mõisa häärber ja heinaküün.
Alatskivi mõisa uus härrastemaja (nimetatud ka Alatskivi lossiks) on säilinud. Sama mõisa järgi ongi

Kalevipoja magamisase Alatskivil

Juhan Liiv kirjeldanud Murumäe mõisa oma „Varjus". Lossiga külgnev park on hiljem tunduvalt kannatada saanud, kuid on nüüd riikliku kaitse all.

Huvitav on matk Alatskivist Savastvere ja Kokora kaudu Palale. Savastvere järvedest on eriti kaunis remmelga- ja männimetsaga raamistatud Kuningvere järv. Muistendi kohaselt on järv oma nime saanud legendaarsest Mustkuningast, kes langes võitluses saksa ristirüütlitega.

Kokoras on vaatamisväärne omapärane astangutega park. Tähelepanu köidavad sealsed seedermännid. Looduskaitse alla on võetud suur kask Kokora teeristil.

Pala oli luuletaja Anna Haava (1864–1957) kodukoht. Tema sünnimaja Haavakivi talus ei ole säilinud, kuid selle aset tähistab suur memoriaalkivi.

Palalt viib otsetee Kallaste linna, mis paikneb kahe kilomeetri ulatuses piki Peipsi rannikut. Ligikaudu veerand Kallaste elanikest tegeleb kalapüügiga. Ühtlasi on linn kujunenud kalatööstuse keskuseks, kus toodetakse kalajahu ning kuivatatakse tindikala. Vabariigi linnade seas on Kallaste väikseimaid. 1965. aasta alguseks oli seal 1500 elanikku.

Linna tähtsaim looduslik vaatamisväärsus on Peipsi järve kõrge punasest liivakivist kaldajärsak. 200 meetri ulatuses on järsak riikliku kaitse all, kuid jätkub ka väljaspool kaitsepiirkonda.

Mälestussammas Laksi Tõnise haual

1941. aasta suvel pidasid Kallaste linna lähistel oma viimse kangelasvõitluse rahvakaitseväelased, kes olid fašistlike vägede läbimurde tagajärjel vastu Peipsit surutud.

Kallastelt põhja poole kulgeb maantee põhiliselt järve kaldajoone lähedal, sellest ainult ajuti eemaldudes. Jõuame Rannamõisa (Rannale), kus looduskaitseobjektiks on vana 4,7-meetrise ümbermõõduga ohvritamm. Lühemat aega on Rannamõisas elanud kirjanik August Kitzberg. Just seal algaski aastail 1875–1876 tema ulatuslik kirjanduslik tegevus.

Pikk maanteesild viib üle Kullavere ja Kääpa jõe ühise alamjooksu, mida tuntakse Omedu jõe nime all. Pärast jõe ületamist jääb maantee äärde katkematu rida rannakülasid. Märkamatult läheb Kasepää küla üle Tiheda külaks, see omakorda Kükita külaks, viimane Raja külaks. Ja siis jõuame juba Mustvee linna.

Mustvee asetseb kahel pool Peipsisse suubuvat Mustvee jõge, järve kaldal. 1938. aastal linna õigused saanud suur kaluriasula sai fašistlike okupantide tegevuse läbi ülirängalt kannatada: hävisid peamised elamukvartalid ja kauplused. Mustvee kuulub nende väheste Eesti NSV linnade hulka, kus sõjaeelne elanike arv ei olnud 1965. aastaks veel taastunud (1934. a. 2800 elanikku, 1965. a. aga 2200). Mustvee väikestest tööstusettevõtetest on kõige laialdasemalt tuntud Tartu tekstiilivabriku „Areng" vaibakudumise tsehh. Linnal on laevaühendus Tartu, Pihkva ja Vasknarvaga.

Mustvee elanike tähtsamateks tegevusaladeks on kalapüük ja aiandus. Samuti kui teistes Peipsi-äärsetes kaluriasulates kasutatakse siingi liivast, kuid suure põhjaniiskusega pinnast edukalt sibulate ja kurkide kasvatamiseks.

Peipsi rannik Kallaste linna kohal

Mustvee oli koondumiskohaks 1941. aasta suvel Tartumaalt mobiliseeritud noortele. Järgnenud okupatsiooniaastatel arenes linnas ja selle ümbruskonnas partisaniliikumine. Siin on Suures Isamaasõjas langenute vennaskalmistu.

Mustvee vaatamisväärsuste hulka kuulub jõe lõunakaldal asetsev keskaegse tekstiga piirikivi. Arvamine, nagu oleks see tähistanud Saksa ordu ja Tartu piiskopi valduste piiri, on siiski ekslik.

Mustveest põhja ja kirde pool asetsevad rannakülad jällegi tihedalt üksteise kõrval. Kõige huvitavama ajalooga on Ninasi. Troonipärimisläbirääkimistel surnud keisri Aleksander I vendade Nikolai ja Konstantini vahel (1825. aastal) esines vahendajana noorem vend Mihhail, kes jäi peatuma Ninasi hobupostijaama, võttes seal vastu kullereid niihästi Peterburis viibivalt Nikolailt kui ka Varssavis asuvalt Konstantinilt.

Samal ajal kasutasid aadlikud-revolutsionäärid segadusi troonipärimisel ülestõusu vallandamiseks.
Ninasi hobupostijaama on hiljem kasutatud pidalitõbiste varjupaigana ja koolihoonena. Pärast 1957. aasta tulekahju taastati hoone uuel kujul. Ümber on ehitatud ka pikk tallihoone Peipsi veepiiril.
Järgmine suurem maa-asula on Lohusuu. Seal ületame Peipsisse voolava Avijõe. Lohusuus on sündinud XIX sajandi esimese poole väljapaistev kirjamees Otto Wilhelm Masing. Ühel läbimarsil olevat sealses köstrimajas peatunud feldmarssal A. V. Suvorov ning end harjumuse kohaselt pakase käes külma veega karastanud.
Kuni Rannapungerjani ei eemaldu maantee järvest kuigi kaugele. Seal, Peipsisse suubuva jõe paremal kaldal asetseb muistne Kalmemänniku matusekoht. Eelkõige on aga Rannapungerja tuntud ahvatleva suvitus- ja supluskohana. Kaugele itta ulatub järve ja luiteharjal algava männimetsa vaheline valge tuiskliivaga rannariba. Kauksis, mõne kilomeetri kaugusel Rannapungerjalt, avati 1961. aastal turismilaager.
Kauksis pöördub maantee põhja poole, hoides seda suunda (väiksemate kõrvalekaldumistega) kuni Kohtla-Järve Jõhvi linnaosani. Suuremaks asulaks Kauksi ja Jõhvi vahemail on Iisaku, mis paikneb keset rabasid kulgeva vallseljaku laiemal ja kõrgemal kohal. Vallseljaku suhteline kõrgus ulatub kuni 40 meetrini. Edela suunas madaldub oos kiiresti. Vallseljakute kõrval esineb ümbruskonnas mõhnastikku ja luiteid. Võrreldes Pandivere kõrgustiku suunaga, on Iisaku-Illuka ooside suund peaaegu otse risti. Kuna ooside teke on seoses kunagise jää pealetungi ja taganemisega, võib järeldada, et seegi on neil aladel olnud erineva suunaga.

Iisakust loodesse jääb laialdane Muraka raba, mis on botaanilis-zooloogiline kaitseala.
Jõugalt viib parempoolne tee Kuremäe ja Illuka suunas. Neid ja teisi meie matkatee lähedasi Alutaguse alasid on kirjeldatud marsruudis 29. Kohtla-Järve kohta vt. marsruut 1E.

KIRJANDUST

Uibu, E. Alatskivi. Tallinn, 1964, 36 lk., illustr., kaart.
Kalamees, K. Südasuvine matk Kurtna nõmmele. „Eesti Loodus", 1961, nr. 4, lk. 241–246.
Rähni, E. Iisaku-Illuka ooside ala. „Eesti Loodus", 1959, nr. 1, lk. 16–21.

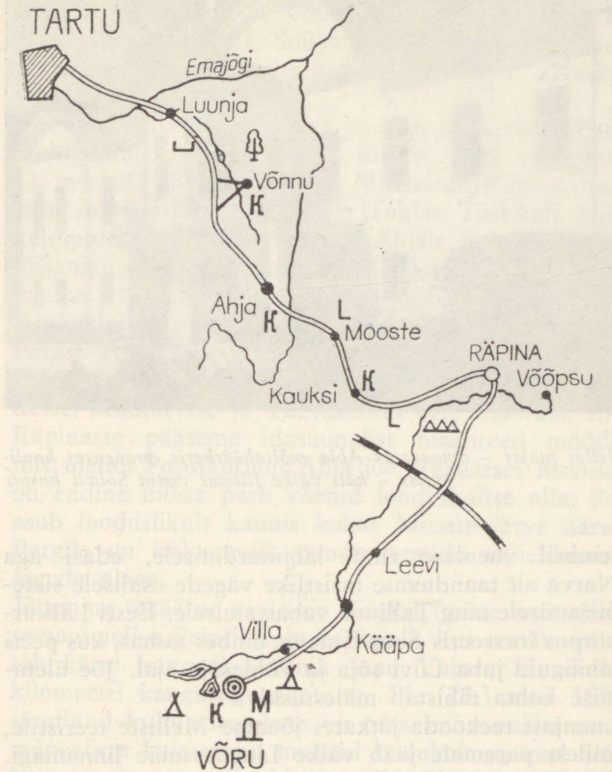
12. TARTU–RÄPINA–VÕRU

Tartust väljume Ülejõe linnaosa kaudu, mööda Räpina maanteed. Tee kulgeb Suur-Emajõe oru kõrgel pervel ning paremale tagasi avaneb vaade Tartule. Pärast linnast eemaldumist möödume heinaseemet kasvatavast Luunja sovhoosist ning ületame Luunja silla.

Praeguse Luunja külanõukogu piirkonnas, omaaegses Kure talus sündis 27. juunil (9. juulil) 1878 Julius-Eduard Sõrmus, tulevane viiulikunstnik ja progressiivne ühiskonnategelane. Tema sünnimaja ei ole säilinud. Praegu on selle kohale ehitatud teine taluhoone.

Luunjast ida pool, Kastres, Luutsna jõe suubumiskohal Suur-Emajõkke asus kunagi Tartu piiskopkonna kindlus, mis pidi kaitsema veeteed Tartusse. Suurt kasu aga eestlaste maa tolleaegsetel valitsejatel sellest ei olnud, sest Vene väed vallutasid Kastre linnuse kiire löögiga juba Liivi sõja algul (1558). Põhjasõja ajal 1704. aastal toimus venelastele võidukas lahing Uue-Kastre linnuse juures. Rootslased said lüüa vaatamata sellele, et nende käsutuses oli suurtükke.

Suur-Emajõe joon etendas tähtsat osa ka Suure Isamaasõja lahingutes. 1941. aastal pidurdati vaenlase

edasitungi sellel joonel viisteist päeva (10.–25. juulini). 1944. aastal algas Suur-Emajõe forsseerimisega Nõukogude Eesti täielik vabastamine. Leningradi rinde 2. Löögiarmee ja Eesti Laskurkorpuse pealetung Emajõe joonelt ida pool Tartut viis juba 17. sep-

Selles majas – omaaegses Abja mõisahäärberis, praeguses koolimajas – käis väike Illimar virtin Sohvil kosjas

tembril vaenlase rinde läbimurdmisele, edasi aga Narva alt taanduvate fašistlike vägede osalisele sissepiiramisele ning Tallinna vabastamisele. Eesti Laskurkorpus forsseeris Suur-Emajõe umbes samas, kus peeti lahinguid juba Liivi sõja ja Põhjasõja ajal. Jõe ületamise kohta tähistab mälestuskivi.

Luunjast teekonda jätkates jõuame Melliste teeristile, millest paremale jääb väike Lingutusmäe linnamägi. 21 kilomeetrit Tartust viib vasakpoolne tee Võndu. Kaks kilomeetrit Võnnust Kastre poole kasvab otse tee ääres kivikalme juures looduskaitsealune hiiglasuur hiiepärn.

Võnnu oli luuletaja Gustav Suitsu (1883–1956) kodukoht. Luuletaja meenutas kodupaika veel oma viimaseski luuletuskogus „Tuli ja tuul" (1950), milles leidub tundesiiras murdeline „Võnnu motiive". Ja eks

olnud see barokkstiilis Võnnu kirik, mille nukker kellahelin inspireeris G. Suitsu ema surma ja omaenda eksirännakuid südamlik-hellalt kajastava „Kerkokella" loomisele.
Võnnust Ahjale suundudes jõuame teise sõnameistri kodukohta. Ahja mõisas sündis 18. veebruaril (2. märtsil) 1886 Friedebert Mihkelson – meie praegune rahvakirjanik Friedebert Tuglas. Tõsi küll, Mihkelsonide perekond lahkus Ahjalt juba tulevase kirjaniku varases nooruses, kuid ikkagi kajastub sõnameistri „Väikeses Illimaris" palju omaaegseist Ahja oludest.
Pärast Ahjat paremale, edelasse suunduv maantee viib otseteed Põlva-lähedastesse kaunitesse kohtadesse, Kiidjärvele ja Taevaskotta (vt. marsruut 13). Räpinasse pääseme idasuunalist maanteed mööda, mis ületab Popsikurmul Ahja jõe. Teeäärses Moostes on endine mõisa park võetud looduskaitse alla. See asub looduslikult kaunis kohas Mooste järve ääres. Pargile on iseloomulik puudegruppide vaheldumine lageda alaga.
Järgmine teeäärne asula on Kauksi (mitte segi ajada samanimelise Peipsi-äärse kohaga!), kus teeviit juhatab kätte kunstnik-kirjanik Jaan Vahtra sünnikoha kilomeetri kaugusel maanteest. 11. (23.) mail 1882 sündinud kultuuritegelane on oma noorusmälestustes mõnevõrra kajastanud muljeid kodukohast, veel rohkem on ta aga siinseid maastikke ja inimesi edasi andnud kunstiloomingus.
Kauksis ületame Lutsu jõe. Veel mõned kilomeetrid edasi, siis pöördub maantee itta. Nii jõuame Võhandu jõe äärsesse piirkonda, mille kõrgeil kaldail on mitmeid vaatamisväärsusi. Lõuna poole jääb Võuküla linnamägi. Leevakult viib parempoolne tee kahe kilomeetri kaugusel asuva Lipualuse pelgupaiga juurde.

Kunagi pääses Võhandu jõe kaldakoobastes olevasse pelgupaika ainult vastaskaldalt. Praegu on koopad suures osas sisse langenud.

Leevakul väärib aga tähelepanu esimestel sõjajärgsetel aastatel rajatud hüdroelektrijaam. Võrreldes Narva hüdroelektrijaama ning uute soojuselektrijaamadega on Leevaku jaama võimsus küll üsna väike, kuid elektrijaama kiire ehitamine sõjajärgsetes raskestes tingimustes oli tõeline töökangelastegu. Leevaku oli komsomoliehitus. Valguse toomisest ümbruskonda võttis osa luuletaja Paul Haavaoks. Juhan Smuuli inspireeris elektrijaama ehitamine kirjutama poeemi „Järvesuu poiste brigaad".

Leevakult ei ole Räpinani enam palju maad. Saabume Võhandu jõe äärsesse rohkem kui kahe tuhande elanikuga alevisse, milles asub Peipsi-äärse piirkonna suurim tööstusettevõte – Räpina paberivabrik. Ettevõttes, mis on tegutsenud juba kaugelt üle kahe sajandi, toodetakse tänapäeval toorkatusepappi ning isoleerja pakkimispaberit. Räpina teine suurem tööstusettevõte on tekstiilivabriku „Areng" trikotaažitsehh.

XVIII sajandi lõpul astusid Räpina talupojad aktiivselt välja mõisnike vastu. 4. juulil 1784 toimus siin talurahva kokkupõrge sõjaväeüksusega, mis põhjustas mõlemapoolseid ohvreid ning ajendas ametivõimusid kiires korras abiväge kohale kutsuma. Sõjaväe kaasabil sunniti talupoegi uuesti mõisnikele alistuma ning ka uue kiriku ehitamist lõpule viima. Nii valmiski 1785. aastaks Räpina tänini püsinud klassitsistlikus stiilis kirikuhoone, mis arhitektuurimälestisena kuulub kaitse alla.

Räpina aiandustehnikumil, mis valmistab ette keskharidusega aiandusagronoome, on suur õppe- ja katsemajand. Tehnikumi õppejõududel on hinnatavaid saavutusi uute puuviljasortide aretamisel. Häid töö-

tulemusi on katsemajandil ka ehisaianduse ja mesinduse alal. Tehnikum paikneb endises mõisahoones, mis on arhitektuurimälestisena kaitse all. Juuresolev park on looduskaitse objekt.

Räpinast Võru poole kulgeb maantee läbi metsase vaheldusrikka maastiku. Korduvalt tuleb ületada Võhandu jõe lisajõgesid ning ka Võhandu endaga puutume kokku veel mitmel korral.

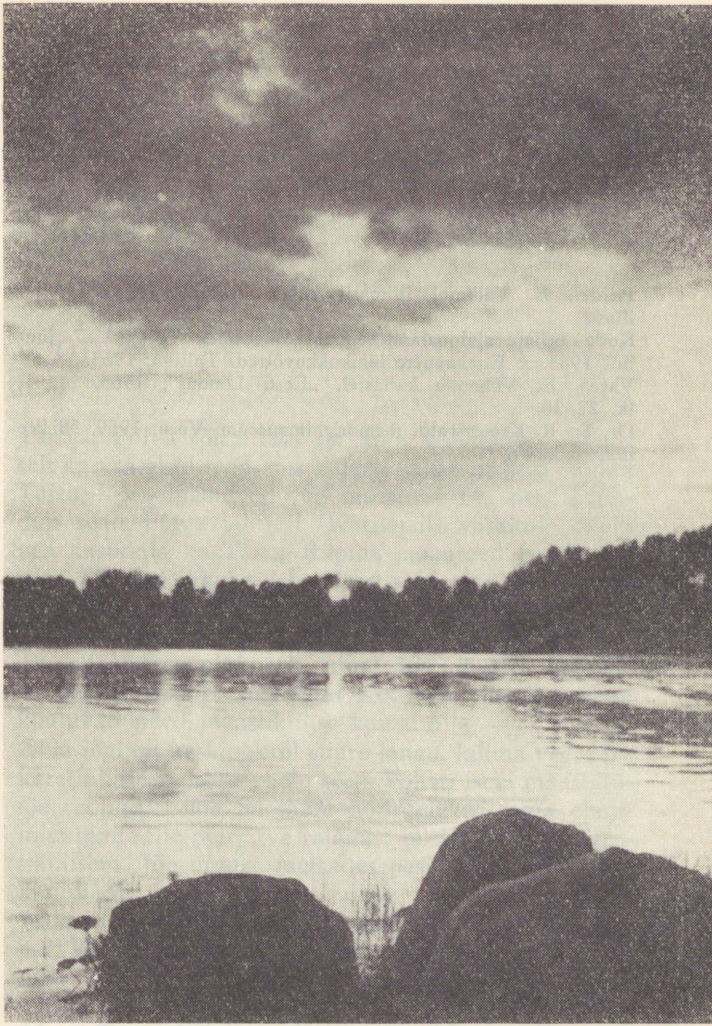
Maantee hargneb Pindil. Otsetee Võrru läheb Kääpa kaudu, matkajale huvitavam on aga see teeharu, mis läbib Lasva ning ühineb pärast raudtee ületamist Vastseliina–Võru maanteega. Selle tee äärde ning lähedusse jääb mitu kaunist järve. Neid kohtame juba Lasval, kuid veel rohkem raudteest lõuna pool (lähemalt vt. marsruut 26).

Võru asub ümbruskonnast madalamal, laia orundi põhjas. Kunagi oli Peipsi järv siitkaudu Riia lahega ühendatud. Põhjast ja idast piiravad linna sood, läänest Tamula järv, lõunas mustendavad Haanja kõrgustiku tipud.

Võru on suhteliselt noor linn, mis asutati XVIII sajandi lõpul ning sai linnaõigused veel enne, kui ta vähegi linna ilmet võtma hakkas. Võru rajamise põhjustas Katariina II aegne administratiivreform, nõndanimetatud asehalduskorra kehtestamine 1783. aastal, mis viis maakondade arvu suurendamisele. Uue maakonna keskusena oli algul ette nähtud Vana-Koiola (Võru ja Põlva vahemail), aasta hiljem (1784) sai aga selleks Võru. Hilise tekke tõttu ei leidu Võrus Eesti keskaegsetele linnadele omaseid kõveraid tänavaid, linna plaani iseloomustab liiklusteede täisnurkne lõikumine.

Tänapäeval kuulub Võru Eesti NSV kümne suurema linna hulka. 1965. aasta alguseks oli siin 12 500 elanikku. Võrreldes eesti kodanluse võimu aegadega on

linna elanike arv kahekordistunud. Võru on kasvanud ka territoriaalselt.
Võrus töötavad mitmed puidu- ja mööblitööstuse, toiduainete tööstuse ja teiste tööstusharude ettevõtted. Linna tähtsaimaks tööstusettevõtteks on gaasianalüsaatorite tehas, mis oli seitseaastaku (1959–1965) suurehituseks. Praegu kasutatakse tehase toodangut juba neljas maailmajaos. 1966. aastal täieneb Võru tööstusettevõtete nimestik veelgi: otse linna külje all – Umbsaarel – valmib asfaltbetoonitehas.
Iga matkaja, kes külastab Võrut, astub sisse väiksesse majja Fr. R. Kreutzwaldi tänavas nr. 31, kus on eesti Lauluisa, „Kalevipoja" autori memoriaalmuuseum. Selles majas elas ja töötas Kreutzwald 38 aastat (1839–1877). Siin tegutses ta arstina, maja katusekambris valmis „Kalevipoeg". Eesti kodanluse võimu aastatel oli aga „Viina katku" kirjutanud suurmehe eluhoones alkohoolsete jookidega einelaud. Muuseum avati neis ruumides esimesel nõukogude võimu aastal, kuid fašistlikud okupandid sulgesid selle ning andsid maja julgeolekupolitsei kasutada. Praegu näeme siin ulatuslikku ekspositsiooni, mis valgustab Lauluisa elu ja loomingu kõiki perioode. Ekspositsioon on avatud ka endises aidas, kus on välja pandud Kreutzwaldiga seotud materjale surmajärgsest perioodist.
Võrus asub ka üks parematest Kreutzwaldile pühendatud monumentidest. Monument, mille autoriks on Amandus Adamson, seisab Tamula kaldal asuvas looduskaitsealuses pargis.
Võru kuulub vabariigi kõige paremini heakorrastatud ja haljastatud linnade hulka. Vilkalt areneb siinne kultuurielu. Suure hoo on võtnud kunstiline isetegevus. Hästi tuntud on Võru naiskoor „Kannel" ja Võru meeskoor.

1944. aasta sügissuvel, enne Tallinna vabastamist fašistlikest okupantidest kujunes Võru ajutiselt Nõukogude Eesti faktiliseks pealinnaks, kuhu koondusid partei- ja nõukogude organid ja kus peeti Eesti NSV Ülemnõukogu istungeid.

KIRJANDUST

Priidel, E. Väikesel Illimaril külas. Tallinn, 1966. 44 lk., illustr.
Kodu-uurijate ajalooalane seminar-kokkutulek Võrus 1.–7. juulini 1963. a. Ettekannete lühikokkuvõtted. Tallinn, 1963.
Varep, E. Võhandu kallastel. „Eesti Loodus", 1965, nr. 1, lk. 22–30.
Dr. Fr. R. Kreutzwaldi memoriaalmuuseum. Võru, 1959. 58 lk., illustr., kaart.

13. TARTU–PÕLVA–OTEPÄÄ–

Tartust Põlva sõitmiseks on mitu võimalust. Tavaliselt kasutatakse teed, mis kulgeb valdavas osas mööda Tartu–Võru maanteed (vt. marsruut 14) ning käändub sealt Põlva lähistel (Karilatsil) vasakule. Võib aga kasutada ka Tartu–Räpina maanteed (vt. marsruut 12). Sel juhul tuleb pärast Ahjat paremale keerata. Mõlemat teed mööda jõuame piirkonda, kus Ahja jõe kaldaäärsed alad on kõige kaunimad. 18 kilomeetri pikkuselt ning 300 meetri laiuselt, Valgesoo veski paisust kuni Koorvere maanteesillani kuuluvad need maastikulise kaitse alla.

Ahja jõgi on keskjooksul suure langu, külma vee, allikaterikkuse ja kiire voolu tõttu kohati isegi mäestikujõe taoline. Enne Saesaare hüdroelektrijaama ehitamist ning selle paisjärve rajamist oli jõgi veelgi kärestikulisem. Jõe ürgoru metsades pesitseb palju väikesi laululinde.

Ahja jõe kauneimaks ehteks on devoni liivakivi kaljud. Kohalikud elanikud nimetavad neid taevaskodadeks. Jõepinnast püstloodis kerkivate punakaljude kõrgus on Valgemetsal kuni 12 m, Kiidjärvel kuni 15 m, Taevaskojas aga koguni üle 20 meetri.

Kahte kõige võimsamat nendest kaljudest nimetatakse Suur- ja Väike-Taevaskojaks ning need ongi andnud nime kogu ümbrusele. Nende kaljude juurde jõudmiseks tuleb pöörduda Taevaskoja raudteejaama suunduvale teele. Raudteejaamast liivakivipaljandite juurde jõuame otse mööda metsateed või Saesaare hüdroelektrijaama kaudu.

Taevaskojast mõni kilomeeter lõuna pool on eesti

väljapaistvaima rahvaluulekoguja Jakob Hurda kodukoht. Ta sündis 10. (22.) juulil 1839 Himmaste külas. Just Põlva kihelkonnas kuuldud rahvalaulud ja -jutud ajendasid Hurta rahvaluule kogumisele. Kohalikele muistenditele ja pärimustele oli pühendatud tema 1863. aastal ilmunud esikteos. Rahvalaule Põlva kihelkonnast sisaldas suure rahvaluulepublikatsiooni „Vana kannel" esimene köide (ilmus vihikute kaupa aastail 1875–1886).

Põlva – endine kirikuküla ja praegune rajoonikeskus ning alev – asetseb sügaval ürgorus, mille põhjas voolab Ora (Põlva) jõgi. Hoonestik paikneb hajali orulammil ja -veerudel. Asula kiire areng ning kasv algas alles sõjajärgseil aastail. Tähtsaimaks tööstusettevõtteks on toorlinavabrik. Põlva elanike arv ulatub 4000-ni.

Põlva rajooni kolhoosid ja sovhoosid külvavad lina kümnete hektarite ulatuses. Keskmiselt ei ole lina all küll palju üle nelja protsendi põllupinnast, kuid sissetulek linakasvatusest ulatub mitmetes majandites veerandini kõigist tuludest ning isegi üle selle.

Põlvast Otepää poole suundudes läbime kauni Tilleoru (lähemalt vt. marsruut 14). Siin puutume uuesti kokku Ahja jõega, mis saab alguse matkatee äärde jäävast Erastvere järvest. Erastveres on vaatamisväärsuseks põline tammik. Endises mõisahoones on invaliidide kodu, järve kaldal aga asuvad võitööstus ja kaseiinitehas.

Erastverega on seotud Põhjasõja pöördeline sündmus. Pärast kaotust Narva lahingus saavutasid Vene väed aasta hiljem (1701) Erastvere lahingus suure võidu rootslaste üle. Viimased kaotasid surnute ja vangilangenutena üle poole võitlusest osavõtjatest, venelased said suure sõjasaagi.

Erastverest on pärit luuletaja Juhan Weitzenberg

(1838–1878), populaarse olustikulise kaebelaulu „Tõnis Laks ehk eestlaste isamaa" autor. Allesjäänud kirjad tunnistavad, et ka mujal elades säilitas ta kodukohaga tihedad sidemed.

Erastveres elas noorpõlves ka kujur August Ludwig Weizenberg (1837–1921), kes on tuntud eelkõige mütoloogia-alaste skulptuuriteoste loojana. Neli aastat oli A. L. Weizenberg siinse mõisa tisleriks. Tema monument pronksreljeefiga graniidist sambal asub Kanepi kultuurimaja ees. Mälestusmärgiga on tähistatud samuti A. L. Weizenbergi sünnikoht Kanepist kilomeeter Otepää poole.

Kanepi on suurim keskus Põlva ja Otepää vahemail ning etendas tähtsat osa eesti rahvuslikus liikumises, eriti rahakogumises Eesti Aleksandrikoolile. Kanepile tõid kuulsust ka sealsed laulumehed. Kihelkonnakooli koor rajati juba XIX sajandi esimesel kümnendil. Tei-

Väike-Taevaskoda

Mälestuskivi Kanepist kilomeeter maad Otepää poole

sel üldlaulupeol (1879) saavutas koor, kus laulis kaasa ka hiljem laulupidude veteranina „lauluisa" hüüdnime omandanud Hans Kann, võistulaulmisel esikoha.

Kanepist Otepää poole suundudes möödume Jõksi järvest. Sealt saabki alguse paljude rahvapärimustega

seotud Püha jõgi, mida Võrust Peipsini tuntakse Võhandu jõe nime all. Maastik on vaheldusrikkam, kui Jõksilt Otepääle siirduda Kooraste ja Vidriku kaudu. Koorastes võib tõusta Kõrgemäe hiiemäele ja üles otsida Kukutamme-nimelise hiietamme. Matkarajale lisavad veetlust Kooraste ja Vidriku vahemail maantee läheduses ürgorus paiknevad järved.

Otepääle suundudes jääb maanteest paremale 207,5 meetri kõrgune Väike Munamägi, millel kõrgub suusahüppetorn. Väikeselt Munamäelt avanevate kaunite vaadete tõttu kuulub see turistide peamiste huviobjektide hulka. Mäeveerul seisab 10-meetrise ümbermõõduga ja umbes 25 tonni raskune rändrahn, mida kutsutakse Kalevipoja kiviks.

Mäe tippu viiva teeraja ääres on allikas, mida mütoloogias peetakse Emajõe alguseks. Tegelikult niriseb vesi sellest allikast Väikese Munamäe jalamil asuvasse soostunud nõkku, kus voolab Sulaoja. Allikas Muna-

Otepää kuppelmaastik

mäe veerul ei ole isegi Sulaoja alguseks. See oja koos mitmete teistega voolab Pühajärve ning viimasest saabki alguse Väike-Emajõgi.

Teisel pool maanteed kerkib veidi madalam kõrgendik – 177,5 meetri kõrgune Tedremägi. Mäe jalamil asub Nüpli järv, mille lõunakaldal, põliste pärnade all on maja, kus veetis oma vanaduspäevad luuletaja Gustav Wulff-Õis (1864–1946), laulu „Õrn ööbik, kuhu tõttad sa" sõnade autor.

Otepää linna sisse sõites jääb paremale Otepää linnamägi – kaheastmeline looduslik küngas, millel oli asula juba enne meie ajaarvamist. Kirjalikes allikates nimetatakse Otepääd esmakordselt 1116. aastal ja nimelt Novgorodi kroonikas „Medvežja golova" nime all. Linnamäele rajatud linnus etendas tähtsat osa eestlaste XIII sajandi vabadusvõitluse ajal. Selle algul langes linnus saksa röövvallutajate kätte, kuid 1217. aastal sundisid eesti ja vene ühised väed Otepääle asunud garnisoni kapituleeruma. Võõras vägivallavõim kindlustus siin alles 1224. aastal.

Eestlaste muistse linnuse asukohta rajati tõenäoliselt veel samal aastasajal Tartu piiskopi feodaallinnus. Piiskopilinnus hävis tulekahjus XV sajandil. Samaaegselt hävis nähtavasti ka linnuse kõrvale tekkinud kaubanduslik keskus. Neid ja teisi fakte Otepää ajaloost on aidanud selgitada nõukogude võimu ajal mitme aasta kestel toimunud arheoloogilised kaevamistööd O. Saadre juhatusel.

Uus Otepää alev (Vastse-Otepää) rajati 1862. aastal ning oli esialgu tuntud Nuustaku nime all. 1912. aastaks tõusis alevi elanike arv 2000-ni. Linna nimetuse sai Otepää 1936. aastal, ehkki elanike arv polnud oluliselt suurenenud.

Suure Isamaasõja ajal sai Otepää rängalt kannatada. Taandudes Nõukogude armee survel 1944. aasta

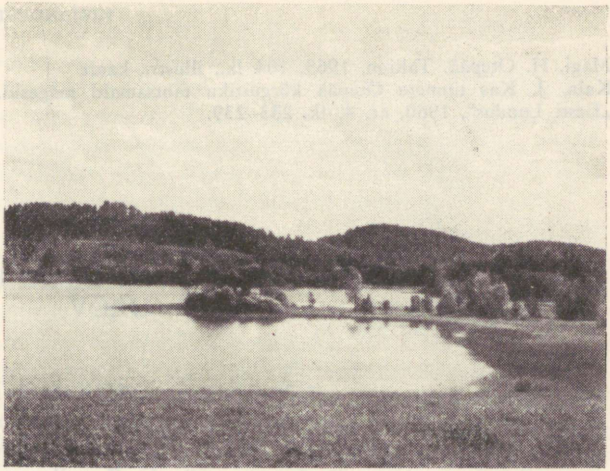
augustis linnast, süütasid saksa fašistid selle põlema. Hoonetest hävisid ligikaudu pooled, sealhulgas peaaegu kõik linna suuremad ja ilusamad majad.

Hoolimata suurtest purustustest on elanike arv tänapäeva Otepääl kasvanud suuremaks, kui see oli kunagi varem (1965. aasta algul 2350 elanikku). Ka uusehitusi on linnas palju rohkem, kui oli tules hävinud hooneid. Otepääl on mitu tööstusettevõtet, nagu autoremonditehas, piimatoodete tsehh, suur leivatehas jt. Eelkõige on aga Otepää kultuuri-, turismi- ja spordikeskus. Otepää kultuurimaja näitering sai esimeste hulgas vabariigis isetegevusliku rahvateatri nimetuse, Otepääl rajati üks esimesi internaatkoole Eesti NSV-s. Otepääd läbib üleliidulise tähtsusega turismimarsruut. Ka talispordibaasina on see Lõuna-Eesti väikelinn tuntud paljudele suusaspordisõpradele kogu Nõukogude Liidus.

Otepää keskusest suundume sügava ja sopilise Pühajärve kaldale. Teest vasakule jääb Apteekrimägi oma suusahüppetrampliiniga. Mäele ehitatud metsakaitsetornist avaneb kaunis vaade Pühajärvele ja kogu ümbruskonnale.

Eesti järvede seas on Pühajärv suuruselt kuueteistkümnendal kohal, kauniduselt aga kindlasti eespool. Järve pindala on 254,3 hektarit. Pühajärve pikkus on 3,3, laius 1,6 kilomeetrit, kuid rannajoon on niivõrd kääruline ja sopiline, et selle üldpikkus ulatub 14,5 kilomeetrini. Järve suurim sügavus on 8,5 meetrit.

Jõudnud Pühajärve äärde, võib einestada moodsas kohvikus, mis on ise tõeline vaatamisväärsus, ja tutvuda pargiga järve kaldal. Kõige parema ülevaate saamiseks saarte ja randade ilust tuleks tingimata mootorpaadiga järvele sõita. Vaatleme kaksikuid Sõsarsaari, süngevõitu Kloostrisaart ja korrapäratuid

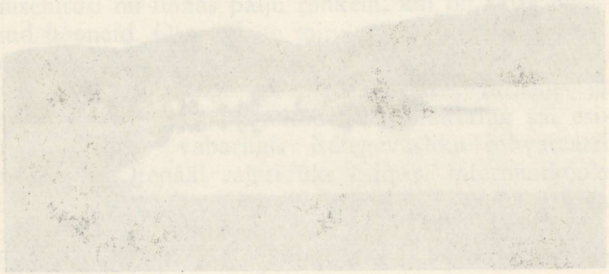

Pühajärv

Lepasaari. Kalda suunas heidame pilgu Emajõe väljavoolukohale, Kiigemäele ning Kolga poolsaarele. Järveäärne Kolga talu on olnud ajutiseks elukohaks E. Vildele, A. Kitzbergile, A. Allele ja mitmele teisele eesti kirjanikule. Vildel valmis Kolga talus suur osa romaanist „Prohvet Maltsvet".

Matk Otepää ja Pühajärve kandis ei ole täielik, kui jätame külastamata Pühajärve sanatooriumi pargi ning kunagised „Pühajärve sõja" paigad. Endise mõisa taga kasvav „sõjatamm" võib jutustada kohalike talupoegade vastuhakust mõisnikele 1841. aastal ning sellele järgnenud peksukaristustest. „Pühajärve sõda" on olnud aineks kirjandus-, kunsti- ja muusikaloomingus. Tuntuim on G. Ernesaksa ooper „Pühajärv". „Sõjatamme" lähedusse püstitatakse monument selja sirgu ajanud talupoegadele.

Mägi, H. Otepää. Tallinn, 1963. 104 lk., illustr., kaart.
Kala, J. Kas tunnete Otepää kõrgustiku tähtsamaid mägesid. „Eesti Loodus", 1960, nr. 4, lk. 233–239.

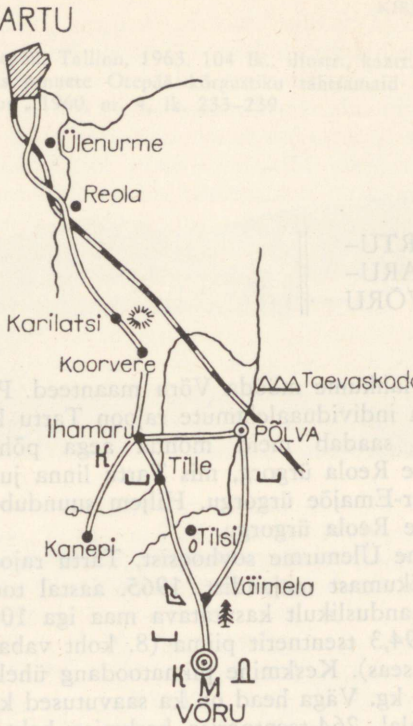
14. TARTU–IHAMARU–VÕRU

Tartust lahkume mööda Võru maanteed. Peagi jääb seljataha individuaalelamute rajoon Tartu lõunaosas. Vasakul saadab meid mõnda aega põhja–lõunasuunaline Reola ürgorg, mis Tartu linna juures avaneb Suur-Emajõe ürgorgu. Hiljem suundub ka meie matkatee Reola ürgorgu.

Möödume Ülenurme sovhoosist, Tartu rajooni ühest eeskujulikumast majandist. 1965. aastal toodeti siin põllumajanduslikult kasutatava maa iga 100 hektari kohta 694,3 tsentnerit piima (8. koht vabariigi sovhooside seas). Keskmine piimatoodang ühelt lehmalt oli 3379 kg. Väga head on ka saavutused kartulikasvatuse alal. 264-tsentnerise keskmise hektarisaagiga oli sovhoos 1964. aastal vabariigi majandite seas neljandal kohal.

Edasi sõites ületame Konsa (ehk Reola) jõe ning tõuseme seejärel Reola ürgoru suhteliselt järsule idaveerule. Seejärel vaatevälja kerkiv künklik moreenreljeef kuulub juba Otepää kõrgustiku piirkonda.

Tee viib Ihamaru kaudu Võru poole. Läbime maanteed ligi 5 kilomeetri pikkuselt palistava metsa, mis on tuntud Ihamaru palu nime all, ning möödume

mõlemal pool maanteed asetsevaist Ihamaru järvedest (Palujärvest ja Mudajärvest). Puude vahelt on maanteele nähtav ainult teest vasakul asuv Palujärv; palaval suvepäeval meelitab see kõiki suplema.
Mets lõpeb ning jõuame Tartu–Võru ja Kanepi–Põlva maantee ristumiskohta. Paremale pöörduv tee viib maja juurde, kus 31. märtsil (12. apr.) 1891 sün-

dis kirjanik Richard Roht. See vana taluhoone on tähistatud memoriaaltahvliga.
R. Rohu kodukohas võib matka jätkata põldudevahelist teed mööda. Nii jõuame Kõrvelättele, Hilba oja äärde. Rahvapärimuse kohaselt on Kõrvelätte veel tervendav mõju. Devoni liivakivi paljand jõe kõrges kaldajärsakus on võetud looduskaitse alla.
Lõuna suunas edasi sõitmisel on järgmiseks tähtsamaks asulaks Varbuse. Siin jõuame kuni 35 meetri sügavusse Tilleorgu. Looduslikult kauni oru põhjas lookleb väike Tille jõgi (Ahja jõe ülemjooks). Oru veerudel kasvab lopsakas mets, mis koosneb valdavas osas lehtpuudest. Tilleoru veerul sirutuvad taeva poole võimsad tammed, suurimal on tüve ümbermõõt 3,2 ja kõrgus 18 meetrit. 190 hektari ulatuses (maaala ürgoru veerudel Tille ja Möksi veski vahel) on Tilleorg maastikuline kaitseala. Ööbikulaulu ei kuuldu siin sugugi vähem kui Rõuge Ööbikuorus.
Tilleoru põhjaveerul, otse maantee kõrval asub muistne linnus Kantsimägi.
Tilleoru veerul paikneb ka endise Varbuse mõisa looduslik park. Peamiseks vaatamisväärsuseks on seal 20 meetri kõrgune liivakivikalju ning sellest väljavoolav allikas, mis on uuristanud liivakivisse sügava koopa.
Matka jätkates jõuame Mustajõe asulasse (paar kilomeetrit enne Põlgastet), kust vasakule suunduv maantee viib Tilsi lastekodu juurde. Lastekodu asub järvekese ääres, keset põlispuudega parki. Liigirikkas pargis leidub hulk haruldase kuju ning suurusega puid, mis on võetud looduskaitse alla.
Võrule lähenedes paistab vasakul Väimela näidissovhoostehnikumi hele hoonestik. Uute õppe- ja tootmishoonete kõrval, mis on varustatud ajakohase sisustusega, on õppeasutuse kasutada ka endine barokkstii-

lis mõisahoone, mida ümbritseb park. Järvi on Väimelas kaks: Mäe-Väimela ja Ala-Väimela.
Tartu–Võru maantee ääres näeme kolme hiiglaslike mõõtmetega mändi. Puude nimetusteks on Raha, Jõõrte ja Haigri pettäi ning nende ümbermõõdud ulatuvad 2,5 meetrini.
Viimaseks vaatamisväärsuseks enne Võrut on Kirumpää piiskopilinnuse varemed, mis jäävad teest paremale, Võhandu jõe äärde.
Linnus, mis kuulus Tartu piiskopile, rajati tõenäoliselt XIV sajandi algul, järgmisel sajandil ehitati see ümber ning varustati suurtükitorniga. Linnus hävis Rootsi-Vene sõja ajal XVII sajandi 50-ndatel aastatel.
Matkamiseks Tartust Võrusse võib peale otsetee kasutada ka teisi maanteid. Räpina kaudu kulgeva ringtee ning Võru linna lähem kirjeldus on toodud marsruudis 12.
Läänepoolse ringtee valimise korral tuleb Valgel (10 kilomeetrit Tartust) paremale käänata. Otepää külastamise korral vastab marsruudi algusosa Tartu–Otepää–Valga matkateele (marsruut 15). Otepäält Võrru viib tee Kooraste ja Osula kaudu. Mõeldavad on ka läänepoolse ringtee lühemad variandid. Nende kasutamise puhul suundume pärast Valgel Tartu–Võru maanteelt eemaldumist Kambja–Vana-Prangli–Piigaste kaudu Ihamarus või Kambja–Uue-Prangli–Kanepi kaudu Ridalis uuesti samale maanteele. Kõik need teed läbivad vahelduva pinnareljeefiga metsa- ja järvederikast maastikku ning suhteliselt tihedasti asustatud alasid.

KIRJANDUST

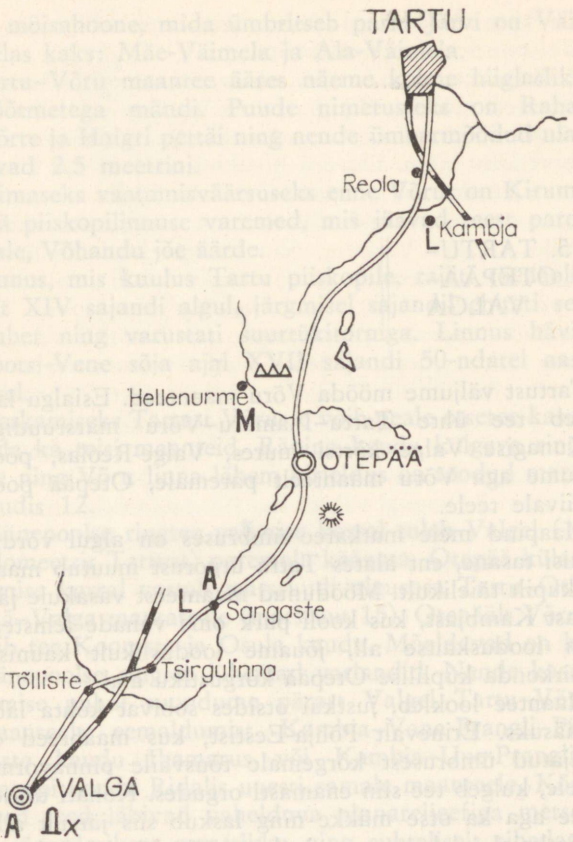
Kodu-uurijate ajalooalane seminar-kokkutulek Võrus 1.–7. juulini 1963. a. Ettekannete lühikokkuvõtted. Tallinn, 1963.

15. TARTU–OTEPÄÄ–VALGA

Tartust väljume mööda Võru maanteed. Esialgu langeb tee ühte Tartu–Ihamaru–Võru marsruudiga. Kunagise Valge kõrtsi juures, Valge-Reolas, pöördume aga Võru maanteelt paremale, Otepää poole viivale teele.

Maapind meie matkatee ümbruses on algul võrdlemisi tasane, ent alates Tatra ürgorust muutub maastikupilt täielikult. Möödunud maanteest vasakule jäävast Kambjast, kus kooli park oma vanade lehistega on looduskaitse all, jõuame looduslikult kaunisse piirkonda kuplilise Otepää kõrgustiku alal.

Maantee lookleb, justkui otsides sobivat kohta läbipääsuks. Erinevalt Põhja-Eestist, kus maanteed on rajatud ümbrusest kõrgemale tõusvaile pinnavormidele, kulgeb tee siin enamasti orgudes. Kohati tõuseb see aga ka otse mäkke ning laskub siis järsult alla. Matkajal tuleb peaaegu igal teekäänul ja künkal peatuda, et nautida vaadet ümberkaudseile metsa või põldudega kaetud kinkudele ning järvedele nende vahel. Kümmekond kilomeetrit Tatrast edasi jääb otse maantee äärde terve rühm kauneid järvi (Pangodi järv, Kodijärv jt.). Veel kümmekond kilomeet-

rit matkateed, ja juba kohtame teist järvede rühma (Nõuni järved maantee ääres, Päidla järv ja Mõrtsuka järv sellest kaugemal).

Järvede vahelt võib teha kõrvalepõike paremale, Hellenurmesse, Elva jõe äärde. Jõe kõrgel vasakul kaldal paikneb Ilumägi (nimetatud ka Lustimäeks), mille all suliseb veskipaisult langev vesi. Veidi kaugemal, jõe paremal kaldal asub ligi 30 meetri kõrgune Murdenumägi.

Hellenurme oli Siberi ja polaaralade uurija A. T. Middendorffi (1815–1894) kodukoht. Tema haud ja mälestussammas asetsevad Hellenurmelt Kirepi poole suunduva tee ääres.

Pöördunud tagasi Otepää poole suunduvale teele, jõuame peagi sellesse Valga rajooni põhjaosas asuvasse väikelinna. Otepää kohta vt. marsruut 13.

Valga suunas viivad Otepäält kaks teed. Üks möödub Pühajärvest lääne poolt, kulgeb tükk maad paralleelselt Väike-Emajõega ja ületab selle Märdil. Teine tee jätab vasakule Väikese Munamäe, möödub Ilmjärve asulast ning ühineb seejärel esimese maanteega. Lookelised ja kaunid on mõlemad teed.

Varsti pärast kahe teeharu ühinemist jõuame Sangastesse. Sealsest kirikust põhja poole, Keeni sovhoosi alale jääb Sangaste linnamägi. Sangaste peamisteks vaatamisväärsusteks on aga mitu kilomeetrit edela poole, Valka suunduva maantee lähedale jääv park ja aastail 1874–1881 ehitatud punastest tellistest loss. Pargi rajamine ja lossi ehitamine on seotud väljapaistva sordiaretaja Friedrich Georg Magnus Bergi (1845–1938) tegevusega.

Sangaste loss on stiililt eklektiline, kuid sisaldab palju huvitavaid arhitektuurilisi detaile. Osaliselt on püütud jäljendada Inglise kuninga lossi Windsoris. Omapärase heliefekti tekitavad portaali võlvkaared. Ühendades vastakuti asetsevaid nurki loovad nad nende vahel midagi telefoniühenduse taolist, mis annab edasi ka sosinal lausutud sõnad. Algkujul

Akadeemik Middendorffi haud ja mälestussammas Hellenurme lähedal

olid tähelepanuväärsed ka lossi kuplialune akvaarium ja põrandamosaiik. Kuna aga suur osa arhitektuurilistest iseärasustest oli kunstiliselt vähepakkuv, ei mindud lossi taastamisel pärast seda, kui see Suure Isamaasõja aastail kannatada sai, täpse rekonstrueerimise teed, vaid hoonet kohandati tänapäeva vajadustele. Praegu valdab lossi Eesti NSV Ametiühingute Nõukogu Turisminõukogu.

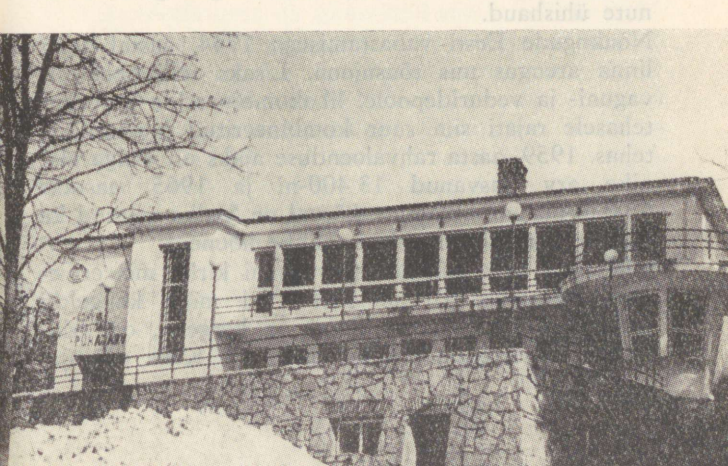
F. G. M. Berg, kes aretas talvekindla ning hea saagikusega sangaste rukki ja samuti sangaste nisu, tegutses ka metsakasvatuse, maaparanduse ning looma- ja kalakasvatuse alal. Katsebaasina kasutas ta oma lossi lähedasi alasid. Praegu asub seal suur, arvukate puuliikidega park, kus kasvab palju ka Aasia ja Ameerika mandrilt pärinevaid puid (valge hikkori-

puu, amuuri toomingas, kuradipuu jt.). Katsetele tulid kasuks ka lossi ümbruses leiduvad veekogud ja neile täienduseks kaevatud tiigid. Tiigid on kaunid praegugi: ühel nendest hõljutab tuul väikest ujuvat saart ühest kaldast teise.

Muu hulgas laskis tuntud sordiaretaja Sangaste lähedale (Tsirgulinna) rajada tellisetehase. Tänapäeval on see kasvanud suureks ettevõtteks, mis toodab telliste kõrval ka drenaažitorusid. Seal on likvideeritud savitellisetehastele üldiselt omane tootmise sesoonsus. Tehase juurde on rajatud meditsiiniampullide valmistamise osakond, mis on ainulaadne vabariigis.

Tsirgulinn on oma nime saanud sellest, et asula esimestel elanikel on olnud perekonnanimeks linnunimed. Asulas ületame raudtee ning Tõllistes tuleme välja Tartu–Valga maanteele. Järgnevalt ületame Väike-Emajõe. Kuni Valga linnani saadab meid vasakul Pedeli jõe ürgorg.

Kaunis kohas on meeldiv keha kinnitada

Eesti ja Läti NSV piirilinn paikneb Pedeli jõe ürgoru mõlemal veerul ja sellega külgneval tasandikul. Praeguse linna asukoht oli juba meie aastatuhande algul liiklusteede sõlmpunktiks ning see põhjustaski sinna aleviku tekkimise. Keskajal oli Valga sageli Liivimaa feodaalide omavaheliste nõupidamiste kokkutulekukohaks. Linnaõigused sai Valga Poola-Leedu riigi võimu ajal 1584. aastal kuningas Stephan Báthorylt. Linna kiire kasv algas aga alles kolmsada aastat hiljem ning oli tingitud Valga muutumisest raudteesõlmeks. Alates 1889. aastast ristuvad siin laiarööpmelised raudteeliinid ning sajandivahetusest peale lõikub nendega veel kitsarööpmeline raudtee. 1917. aastaks oli Valga (koos läti osaga) elanike arv tõusnud üle 20 000.

1920. aastal jaotati linn Eesti ja Läti vahel, kusjuures suurem osa sellest jäi Eesti territooriumile. Piiriks sai Konnaoja. Eesti kodanluse võimu ajal hakkas Valga elanike arv vähenema ning kahanes 1934. aastaks 10 800-le. Suure Isamaasõja aastail sai linn tugevasti kannatada. Siin märatses fašistlik terror. Valga Priimetsa kalmistul on fašistlikus vangilaagris hukkunute ühishaud.

Nõukogude Eesti vabastamisega 1944. aastal algas linna arengus uus tõusujoon. Lisaks tellisetehasele, vaguni- ja veduridepoole, lihakombinaadile ja veinitehasele rajati siia suur kombineeritud loomasööda tehas. 1959. aasta rahvaloenduse ajaks oli Valga elanike arv kasvanud 13 400-ni ja 1965. aastaks 15 000-ni. Uute elamute kõrval on Valka rajatud ka hulk uusi nägusaid ühiskondlikke hooneid.

Läti NSV piiri lähedal asuv Jaani kirik, mis erinevalt enamikust kirikuhoonetest ei mõju kaugeltki raskepärasena, vaid õhulisena ja kergena, on arhitektuurimälestisena riikliku kaitse all. Kirik on raja-

tud arhitekt Haberlandti projekti järgi. Ehitus algas 1787. aastal, lõplikul kujul valmis hoone 1816. aastal.

Eesti ja läti kultuuriloos olulise tähtsusega hoone – endise Cimze seminari kahekorruseline valge maja – asub Läti Valgas (Valka), Riiga suunduvast maanteest umbes 150 meetrit paremal. J. Cimze (1814–1881) õpilasteks olid teiste seas C. R. Jakobson ning enamik varasematest eesti heliloojatest (A. Saebelmann-Kunileid, F. Saebelmann, E. A. Thomson, A. Läte jt.). Teenekas läti kooli- ja muusikamees on maetud Valga Luke kalmistule.

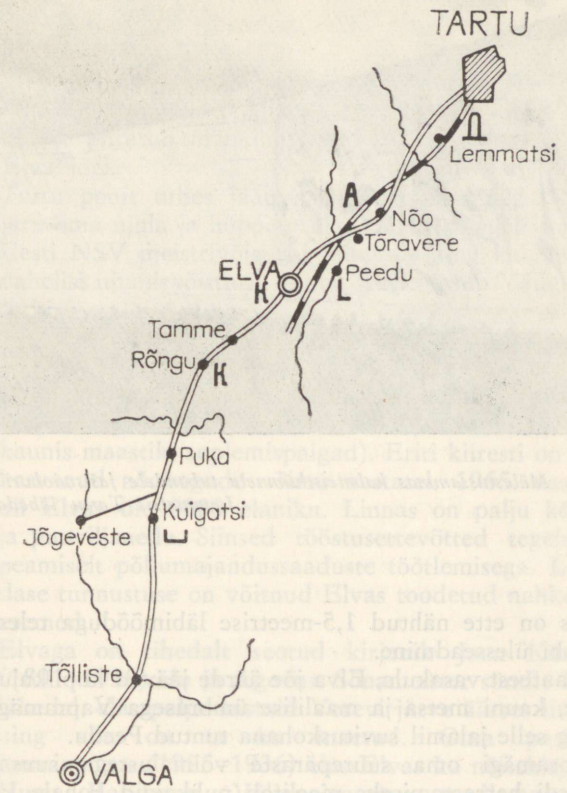
16. TARTU–ELVA–VALGA

Tartust väljume mööda Riia maanteed. Mõne kilomeetri kaugusel linnast jõuame Lemmatsile – ühte nendest kohtadest, kus saksa fašistid ja nende eestlastest käsilased sooritasid aastail 1941–1944 oma õudseid kuritegusid. Lemmatsit läbivas tankitõrjekraavis on mõrvatud üle 12 000 inimese. Mõrvakohale on nüüd püstitatud fašismiohvrite monument (skulptor E. Rebane).

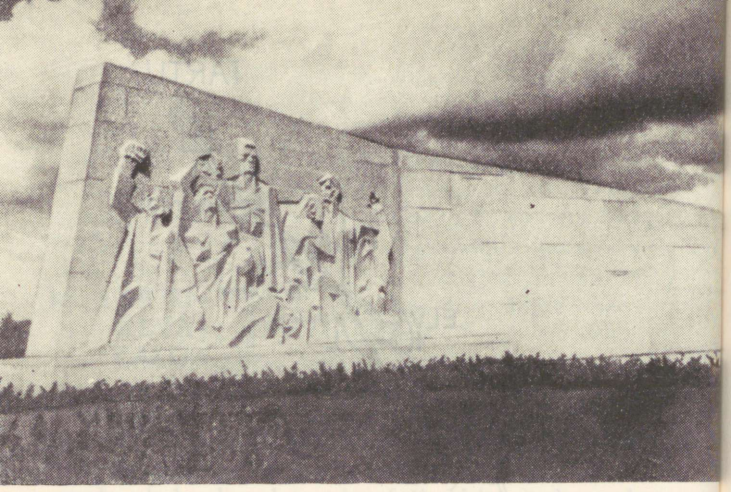
Esimeseks suuremaks keskuseks teel Valga poole on Nõo, kus kohalikus keskkoolis on arvutuskeskus.

Nõo kirik (ehitatud umbes 1300. aastal) on arhitektuurimälestisena riikliku kaitse all. See oli aktiivseks kaitseks kohandatud kindluskirik. Tähelepanuväärne on kiriku rikkalikult kaunistatud fassaad. Torn on hilisem (XIX sajandi) juurdeehitus. Ümbruskonnas leidub palju muistiseid. Neist tähtsaimad on Alt-Laari linnamägi ja Erumäe kants. Raudteest lääne pool leiame koha, mida Kalevipoja-muistendites peetakse vägilase istmeasemeks.

Tõravere raudteepeatuse lähedale on rajatud Eesti NSV Teaduste Akadeemia Füüsika ja Astronoomia Instituudi Fr. G. W. Struve nimelise Astrofüüsika

Observatooriumi hoonete kompleks. Siin jätkatakse kuulsa Tartu ja Pulkovo astronoomi Fr. G. W. Struve traditsioone taevakehade uurimisel. Tõravere observatoorium on varustatud ühe 70-sentimeetrise ja kahe 50-sentimeetrise läbimõõduga teleskoobiga. 1968. aas-

Mälestussammas kaheteistkümnele tuhandele fašismiohvrile Lemmatsis Tartu lähedal

taks on ette nähtud 1,5-meetrise läbimõõduga teleskoobi ülesseadmine.

Maanteest vasakule, Elva jõe äärde jäävad kuplikujuline, kauni metsa ja maalilise ümbrusega Vapramägi ning selle jalamil suvituskohana tuntud Peedu.

Vapramägi oma suurepäraste võimalustega suusaspordi harrastamiseks meelitab puhkajaid kohale ka talvel. Sealne kaunis ümbrus on 70 hektari ulatuses looduskaitse all. Elva jõe kaldal leiame väikese Kerikmäe linnamäe ning Peedu veski lähedal Kabelimäe kalme.

Maanteest paremale jääb Verevi küla. Sinna viiva tee ääres (umbes 300 meetrit Tartu–Valga maanteest) asus Kulbilohu orus mändide all popsitare, kus alati-

selt puudusega võideldes elas oma vanaduspäevil luuletaja Ado Reinvald.

Ja juba olemegi suvituslinnas Elvas, mis asub ürgorgude hargnemiskohal ning on peaaegu kõigist külgedest piiratud männimetsaga. Linna idaserva läbib Elva jõgi.

Tartu poolt tulles jääb maanteest paremale Verevi järv oma ujula ja hüppetorniga. Siin on sageli peetud Eesti NSV meistrivõistlusi ujumises ning ka rahvusvahelisi ujumisvõistlusi. Linna keskel asub Väike ehk Arbi järv.

Elva linn kujunes asulast, mis tekkis pärast Tartu–Valga raudteeliini rajamist 1889. aastal siinse raudteejaama juurde, ning tema kasvu põhjusteks olid eelkõige head suvitamisvõimalused (kuiv männimets, kaunis maastik, suplemispaigad). Eriti kiiresti on linn kasvanud nõukogude võimu aastatel. 1965. aastaks oli Elvas üle 6000 elaniku. Linnas on palju köögi- ja puuviljaaedu. Siinsed tööstusettevõtted tegelevad peamiselt põllumajandussaaduste töötlemisega. Laialdase tunnustuse on võitnud Elvas toodetud nahkehisesemed.

Elvaga on tihedalt seotud kirjanik Jaan Kärneri (1891–1958) elu ja tegevus. Sõnameister sündis Elva lähedal, elas palju aastaid Verevi järve äärses linnas, ning siia on ta ka maetud. Oma parimas loomingueas (1925–1936) elas Elvas ka näitekirjanik Hugo Raudsepp. Väljapaistvatest teadlastest oli Elvaga seotud suur vene keemik Ivan Kondakov, kelle tööd rajasid aluse sünteetilise kautšuki tootmisele. Elvas elas Kondakov aastail 1921–1931. Tema elukoht praeguses Pioneeri tänavas (nr. 9) ja kalm Elva surnuaial on tähistatud mälestustahvlitega.

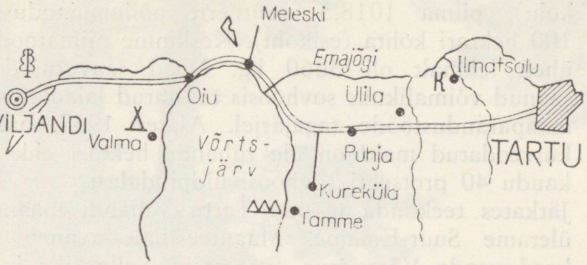
Elvas asub rajoonidevaheline koduloomuuseum, mille piirkond hõlmab Jõgeva, Tartu ja Põlva rajooni.

Matkarajal Valga poole läbime mitme kõrge tootlikkusega majandi territooriumi. Teedla sovhoosi aastane piimatoodang lehma kohta ulatub tublisti üle 3000 kilogrammi. Heal järjel on siin ka sealihatootmine. Matkajale tunnistavad nendest saavutustest eelkõige hästi hooldatud söödakultuuripõllud.
Suureks teeäärseks keskuseks on Rõngu oma kaasaegse tehnikaga varustatud elektromehaanikatehasega.
Tänapäeva elulaadist kõneleva tööstusettevõtte ja tööliste heakorrastatud elamute läheduses asuvad Rõngu vasallilossi varemed. Rõngu on ilmekaks tõendiks, et kantse eesti talurahva alamluses hoidmiseks ei rajanud mitte ainult Saksa Ordu ja piiskopid, vaid ka üksikud mõisnikud.
Pärisorjuse sajanditest kõnelevad ka Rõnguga seotud rahvapärimused. Üht nendest on Aino Kallas kasutanud oma „Barbara von Tisenhuseni" kirjutamisel, jutustades, kuidas Rõngu mõisas orvuna üleskasvanud aadlineiu, kes oli soovinud abielluda mitteaadlikuga, uputati tema enda vendade (Rannu mõisnike) poolt Võrtsjärve jää alla.
Rõngu kalmistule on maetud helilooja Aleksander Läte. Tema vanaduspäevade kodu asus mõni kilomeeter Rõngust Pikasilla poole, Koruste külas Juka talus. Väljapaistva muusikamehe 100. sünniaastapäeva puhul 1960. aastal avati seal tema mälestusele pühendatud eksposítsioon.
Rõngu lähedal Kõlu külas seisab muistne hiietamm. Ümbruses leidub arvatavaid muistseid kalmeid (Hiiemägi, Pangamäed, Kabelimägi, Kabeliase jt.).
Rõngust Valga poole edasi matkates ületame Aakres Purtsi jõe ning läbime seejärel Puka asula, mis on nõukogude võimu aastail alevikuks kasvanud.
Kuigatsis möödub maantee samanimelise linnamäe

lähedalt. Tõllistel viib sild üle Väike-Emajõe. Alates siit kulgeb maantee rööbiti Pedeli jõega. Mida lähemale jõuame Valgale, seda tihedamalt hoiab maantee jõe äärde.
Valga kohta vt. marsruut 15.

17. TARTU–VILJANDI

„Mulgimaa pealinna" jõudmiseks väljume Tartust piki Viljandi maanteed, ületame Ilmatsalu ja seejärel ka Elva jõe. Nüüd jäävad paari kilomeetri kaugusele maanteest paremale Ulila turbatehas ja elektrijaam.
Ulila turbatehas on suurim kütuste tootmise ettevõte Lõuna-Eestis. Siit saadakse ligikaudu veerand vabariigi tükkturba toodangust. Peale selle toodetakse Ulilas ka alusturvast, väetisturvast ja turvasplaate. Seitseaastakul (1959–1965) suunati Ulila turbatööstuse väljaarendamiseks suuri kapitalimahutusi. Lähedased soolagendikud, mis võivad matkajale jätta üsna troostitu mulje, etendavad vabariigi küttemajanduses küllalt tähtsat osa.
Alles Puhja lähedal tõuseb maantee veidi kõrgemale. Oleme viljaka moreenpinnasega laval, mis madaldub Emajõe suunas. Möödume XIV sajandist pärinevast, kuid hiljem ümber ehitatud romaani stiilis Puhja kirikust, mis on arhitektuurimälestisena riikliku kaitse all.
Selles kirikus oli XVIII sajandi algul köstriks eesti kirjamees Käsu Hans. Kohalike talupoegade vastuhaku puhul Rootsi moonamuretsejatele 1703. aastal asus ta aktiivselt talurahva poolele.

Eespool avaneb silmale Võrtsjärve veteväli. Järve vastaskallas jääb 14 kilomeetri kaugusele, veekogu pikkus põhjast lõunasse on aga üle 34 kilomeetri. Nüüdne järv on siiski ainult jäänus hilisjääaegsest hiigeljärvest, millel oli väljavool Pärnu lahte.

Tänapäeval on Võrtsjärvel oluline osa sisevete kalanduses. Kalavarude suurendamiseks lasevad kalakasvandused igal aastal järve tuhandeid maime. Vabariigi tähtsaim sisevete hüdrobioloogilise uurimise keskus – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Zooloogia ja Botaanika Instituudi limnoloogiajaam – asub Võrtsjärve ääres, kuid jääb meie matkateest eemale. Tee sinna läheb Rannu kaudu.

Võrtsjärve järsul kaldal Tamme küla lähedal asub devoni liivakivi paljand, mis on haruldus üldiselt madalate kallastega Võrtsjärve juures.

Üle vabariigi on tuntud läheduses asuv Tartu rajooni V. I. Lenini nimeline näidissovhoos Kurekülas. Kõigi tähtsamate näitajate põhjal niihästi taime- kui ka loomakasvatuse alal kuulub sovhoos vabariigi kümne parema majandi hulka. Teravilja toodeti siin 1965. aastal 42,1 tsentnerit hektarilt (esikoht sovhooside seas), kartulit 277,6 tsentnerit hektarilt (neljas

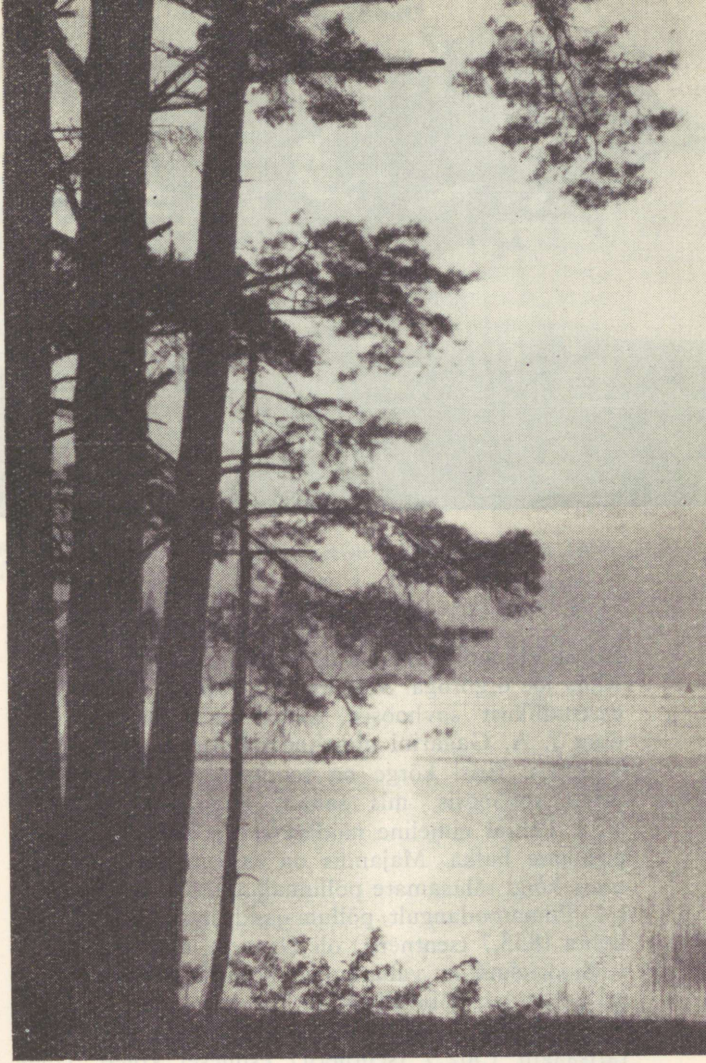
koht), piima 1018,5 tsentnerit põllumajandusmaa 100 hektari kohta (esikoht). Keskmine piimatoodang ühelt lehmalt oli 3660 kg. Need saavutused on saanud võimalikuks sovhoosis teostatud laiaulatuslike maaparandustööde tagajärjel. Alates 1957. aastast kuivendatud maid on üle tuhande hektari ehk ligikaudu 40 protsenti sovhoosi üldpindalast.

Jätkates teekonda mööda Tartu–Viljandi maanteed ületame Suur-Emajõe. Maanteesillalt avaneb veel kord vaade Võrtsjärve avarustele. Selle silla juures peeti 1941. aasta juulis kümme päeva kinni fašistlikke vägesid, kes püüdsid jõge forsseerida ning Tartu linnas lahingut pidavaile Nõukogude väeosadele selja taha tungida. Viimasena jäi oma kuulipildujaga taandumist katma kommunistlik noor Karl Kangur. Soovimata vaenlase kätte vangi sattuda, laskis ta pärast seda, kui oli välja tulistanud kõik padrunid, end granaadiga õhku ...

Jätkame teekonda mööda Võrtsjärve põhjakallast. Maantee kaugeneb mõnevõrra järvest ning Vaiblast pöördub üks teeharu paremale, viis kilomeetrit eemal asuva Meleski klaasivabriku juurde. Toodangu põhiosa moodustavad siin pudelid. Aastas valmistatakse neid viie miljoni ümber, see on 40–50 protsenti kogu vabariigis toodetavatest pudelitest.

Jätkates matka mööda maanteed, jääb Leie külas tee äärde ohvrikivi. Ja siis jõuame veel kord Võrtsjärve äärde. Ületame Tänassilma jõe. Tossult viib tee arheoloogide poolt avastatud kiviaja-asulakoha juurde Valmas. Sealt on leitud koprakujuline luust ripats, lihvimiskivi, õõnsa teraga kivitalb ja palju muid esemeid.

Võrtsjärve kaldal

Viiralti tamm

Edasi Viljandi suunas kulgeb maantee rööbiti Tänassilma jõe ürgoruga. Möödume kahest Viljandi rajooni eesrindlikust sovhoosist. Need on Uusna sovhoos ning J. A. Gagarini nimeline näidissovhoostehnikum Viiratsis. Eriti kõrge on tootmistase viimati nimetatud sovhoosis, mis samuti nagu Tartu rajooni V. I. Lenini nimeline näidissovhoos kuulub vabariigi parimate hulka. Majandis on saavutatud häid tulemusi kõigi tähtsamate põllumajandussaaduste tootmisel. Piimatoodangult põllumajandusmaa 100 hektari kohta (853,7 tsentnerit) oli Gagarini-nimeline näidissovhoostehnikum vabariigi sovhooside seas 1965. aastal neljandal, hübriidkaalika keskmiselt hektarisaagilt (809,4 tsentnerit) kuuendal ja kartuli keskmiselt hektarisaagilt (302,9 tsentnerit) esimesel kohal. Ühelt

lehmalt lüpsti keskmiselt 3808 kg piima. Kõrge oli ka teraviljasaak (35,9 tsentnerit hektarilt, viies koht vabariigi sovhooside seas). Sovhoosi töölise keskmine töötasu oli juba 1964. aastal 1061 rubla.

Gagarini-nimelise näidissovhoostehnikumi maa-alal jääb maantee lähedale huvitav looduslik, kuid ühtlasi kunstiajaloolise väärtusega objekt. See on nõndanimetatud „Viiralti tamm", mis sai kuulsaks eesti graafikameistri loomingu kaudu. Tamm asub veidi rohkem kui nelja kilomeetri kaugusel Viljandi linnast, maanteest sada meetrit paremal.

Ületame Uueveski oja ning jõuame Jakobsoni tänavat mööda Viljandisse. Selle linna kohta vt. marsruut 4.

KIRJANDUST

Kirt, K. Viiralti tamm. „Eesti Loodus", 1958, nr. 2, lk. 100–101.

III. PÄRNUST LÄHTUVAID MARSRUUTE

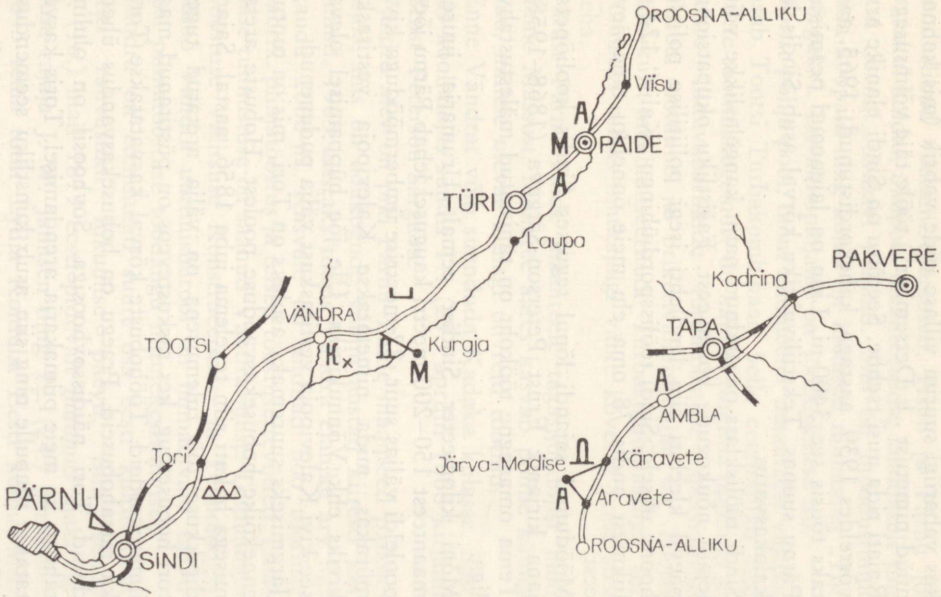
18. PÄRNU–VÄNDRA–PAIDE–TAPA–RAKVERE

See edelast kirdesse kulgev matkarada on ligikaudu 190 kilomeetri pikkune. Pärnust Türini läbitakse peamiselt sooalasid.

Pärnust väljume mööda Riia maanteed, kuid veel linna piirides pöördume vasakule. Teeristi juures asub mälestussammas Suure Isamaasõja algul hukkunud Sindi rahvakaitseväelastele. Eksikombel sõitsid kümme rahvakaitseväelast 8. juulil 1941 otse hitlerliku väeosa kolonni keskele. Üheksa neist hukati, ainult üks pääses õnnekombel eluga. Mälestusmärgiks on lihtne looduslik graniidirahn, millesse on raiutud hukatute nimed.

Ületame Reiu jõe ja 14 kilomeetri kaugusel Pärnust jõuame Sindi linna, mis asub Pärnu jõe idapoolsel kaldal ning on tööstuslinna kohta otse üllatavalt rikkalikult haljastatud.

1832. aastal ehitati Sindisse kalevivabrik ning selle juurde rajati asula. Asula kasvas vastavalt vabriku laiendamisele. Kuid eesti kodanluse võimu ajal tekkis vabrikul toodangu turustamisega raskusi, vabriku tootmisvõimsusi hakati kasutama ainult osaliselt ning Sindi kasv peatus. Alles nõukogude võimu ajal hak-

ROOSNA-ALLIKU
Viisu
A
M
PAIDE
TÜRI
A
Laupa
RAKVERE
Kadrina
TAPA
VÄNDRA
TOOTSI
Kurgja
M
A
AMBLA
Tori
Järva-Madise
Käravete
A
Aravete
PÄRNU
SINDI
ROOSNA-ALLIKU

kas vabariigi suurim villase riide vabrik (mis kannab nüüd nimetust „1. Detsember") tööle täie võimsusega. Rajati rida uusi tsehhe. Seetõttu on Sindi elanike arv, võrreldes 1939. aastaga, kahekordistunud; 1965. aastaks tõusis see 3400-ni. Linn on laienenud peamiselt Pärnu suunas. Tekstiilivabriku kõrval asub Sindis ka kalakasvatus.

Sindi töölisklass on andnud palju kangelaslikke võitlejaid nõukogude korra eest. Fašistliku okupatsiooni päevil kleebiti siin lendlehti isegi poliitilise politsei hoone uksele. Sindi töölisspordiühingu „Kalju" 124-st liikmest andis 78 oma elu meie õnneliku tänapäeva eest.

Möödunud sajandi lõpul tegutses Sindis kooliõpetajana kirjanik Ernst Peterson-Särgava (1868–1958). Tema omaaegne töökoht on tähistatud mälestustahvliga.

Mõni kilomeeter Sindist eemal, Urumarja juures, maanteest 150–200 meetri kaugusel lebab Pärnu jõest pooleldi väljas suur, 22-meetrise ümbermõõduga kivimürakas, mida nimetatakse Kalevipoja vestitasku kiviks ehk Võnnukiviks. Üle jõe hüppamisel olevat see kivi Kalevipoja vestitaskust välja pudenenud.

Järgmiseks suuremaks asulaks on Tori, mis on tuntud enneköike hobusekasvanduse poolest. Hobuste aretamisega hakati siin tegelema juba 1856. aastal. Sajandipikkuse töö tulemusena on välja aretatud tugev tori hobusetõug, kes raskusteveos on püstitanud maailmarekordeid. Tööhobuste kõrval kasvatatakse Toris ka ratsahobuseid. Praegu on hobusekasvandus ühendatud Tori näidissovhoosiga. Sovhoosil on oluline tähtsus ka meie piimakarja arendamisel. Toris kasvatatakse tõupulle ning siin asub kunstliku seemenduse jaam.

XIX sajandi esimesel poolel ehitatud Tori kõrtsihoone

on arhitektuurimälestis. Kuid Torile meelitavad ka looduslikud vaatamisväärsused. Asub ju Pärnu jõe vasakul kaldal, ülalpool maanteesilda, laialdaselt tuntud devoni liivakivi paljand. Siin on moodustunud rida koopaid ning kohta on hakatud nimetama „Tori põrguks". Liivakivipaljand on looduskaitse all.
Torist põhja pool, mõni kilomeeter maanteest vasakul asub Tootsi Turbakombinaat. Selle eesrindliku ettevõtte tootmiskogemusi on käinud tundma õppimas ka teiste liiduvabariikide turbatööstuse spetsialistid. Turba tootmine ja briketivalmistamine on Tootsis täielikult mehhaniseeritud. Turbakombinaadiga tutvumiseks tuleks matkajalgi väike kõverus teele sisse teha.
Pärast Pärnu–Paide maanteele tagasijõudmist möödume Massust. Maantee ääres kasvab põline künnapuu, millele olevat kunagi ohvreid toodud.
Enne Vändrat võib suunduda Kadaka külasse. Sealses koolimajas sündis 17. (29.) aprillil 1868 kirjanik Ernst Peterson-Särgava.
Vändra alev on piki Pärnu–Paide maanteed paiknev asula, mis on nõukogude võimu aastail kiiresti kasvanud. 1965. aastaks tõusis Vändra elanike arv ligikaudu 2000-ni. Kasvule on andnud hoo toorlinavabrik, piimatööstus ja teised tööstusettevõtted. Laialdase tunnustuse on saanud Vändra juust. Toiduainete Tööstuse Valitsuse Konstrueerimis- ja Tehnoloogiabüroo Vändra uurimisbürool on hinnatavaid saavutusi piimatööstuse toodangu mitmekesistamisel.
Vändra on etendanud suurt osa eesti kultuuriloos, eriti rahvusliku liikumise päevil. Siin sündis 4. (16.) mail 1819 eesti pidevalt ilmunud ajakirjanduse rajaja J. W. Jannsen ning 12. (24.) detsembril 1843 tema tütar Lydia Koidula. Eesti koidulauliku sünnikoht asub paar kilomeetrit Vändrast Viljandi

pool, maanteest paremal (vt. matkarada 23). Vändras tegutsesid õpetajatena rahvusliku liikumise demokraatliku suuna aktiivsed tegelased J. Eglon ja J. Lill-Jürgenstein. Siin alustas ühiskondlikku tegevust Lilli Suburg (1841–1923), kes oma ilukirjanduslikus loomingus võitles eestlaste sakslasteks ümberrahvustamise vastu. Vändra lähedal, Kurgjal, elas rahvusliku liikumise suurim võitlejaisiksus Carl Robert Jakobson. Vändraga oli seotud ka helilooja Mihkel Lüdigu tegevus. Tema ja kirjanik Lilli Suburg on maetud Vändra surnuaiale.

Piistaojal Vändra lähedal asub Eesti Loomakasvatuse ja Veterinaaria Teadusliku Uurimise Instituudi Vändra Veisekasvatuse Katsejaam. Seal tehtud uurimistöö tõuaretuse, söödaküsimuste ja noorkarja kasvatuse alal on loomakasvatuse arendamiseks oluliselt kaasa aidanud.

Kümmekond kilomeetrit Vändrast edasi keerab metsavaheline tee maanteest paremale. See viibki Kurgjale, C. R. Jakobsoni viimsesse elukohta. Selle tee ääres asetseb Jakobsoni perekonnakalmistu tema enda istutatud metsas. Jakobsoni muldasängitamiseks tulid siia 1882. aastal kõigi tähtsamate eesti kultuuriorganisatsioonide esindajad. Tema hauale on püstitatud büst-monument, mille on loonud kunstnikud J. Koort ja F. Sannamees.

Sama teed mööda edasi minnes ületame Pärnu jõe ning jõuame kunagisse Jakobsoni Kurgja talusse, praegusesse talumuuseumi. Ekspositsioon asub hoones, mille ehitamist „Sakala" toimetaja alustas veidi enne oma surma. Lõplikult ehitati maja valmis alles nõukogude korra ajal, kusjuures kasutati Jakobsoni joonistatud kavandeid. Talumuuseumis on eksponeeritud rohkesti suure võitleja elu ja tegevust valgustavaid materjale.

Pärast tagasipöördumist Pärnu–Paide maanteele jõuame varsti Türi linna, mille vaatamisväärsustest oli juttu seoses Tallinn–Viljandi matkateega (marsruut 4). Umbes poolel teel Türist Paidesse asub XVIII ja XIX sajandi vahetusel ehitatud Kirna mõisahoone, mis on võetud arhitektuurimälestiste nimekirja. Hoone välisarhitektuur on lihtne ja range, sisekujundus aga rikkalik.

Paide on Eesti NSV vanimaid linnu. Ajalooallikates mainitakse teda esmakordselt 1265. aastal. Paide kuulus kõige tähtsamate ja tugevamate ordulinnuste hulka ning oli Järva foogtkonna keskuseks. 1343. aastal, Jüriöö ülestõusu ajal, leidis siin aset ülestõusnud talupoegade saadikute sõnamurdlik hukkamine ordumeister Burchard von Dreilebeni käsul. XVI–XVII sajandi sõjalistes võitlustes etendas Paide tähtsat osa. Nende võitluste kestel purustati Paide müürid ning linnus langes varemetesse. Linnuse torn püsis kuni käesoleva sajandini ning hävis alles Suure Isamaasõja ajal. Paide linnuse varemed, samuti kohalik kirik (ehitatud 1786. aastal, pärast tulekahju muudetud kujul taastatud 1847. aastal), on arhitektuurimälestistena riikliku kaitse all.

Nõukogude linnana on Paide kiiresti kasvanud. Elanike arv on sõjaeelsega võrreldes kahekordistunud; 1965. aastaks oli siin üle 6300 elaniku. Kohalikest toiduainetetööstuse ettevõtetest on suurim lihakombinaat. Paides asub aga tööstusettevõte, mille toodangut kasutatakse ka kaugel väljaspool vabariigi piire. See on Tallinna Ekskavaatoritehase Paide teedemasinate tsehh. Tehases toodetakse autogreidereid, teehöövleid, lumesahku, gudroonimismasinaid.

Paide on hästi arenenud põllumajanduspiirkonna keskuseks. Vabariigi rajoonide sotsialistlikus võistluses loomakasvatussaaduste tootmisel on Paide rajoon

võitnud korduvalt esikoha. Hea ülevaate Paide ja Rapla rajooni loodusest, ajaloost ja tänapäevast saab matkaja Paide Rajoonidevahelises Koduloomuuseumis.

Paide vahetus läheduses asub „Uue Tee" kolhoos. Selle kiirest arengust tunnistab asjaolu, et piimatoodang lehma kohta tõusis 1434 kilogrammilt 1955. aastal 3384 kilogrammini 1964. aastal. Eriti head on kolhoosi saavutused taimekasvatuse alal. Keskmine teraviljasaak ulatus 1965. aastal 41,7 tsentnerini (teine koht vabariigi kolhooside seas). Hübriidkaalika hektarisaagilt (903 tsentnerit) oli „Uue Tee" kolhoos 1964. aastal vabariigis esikohal.

Paide–Rakvere maanteest vasakule jääb ligi kümne meetri kõrgune paekivist obelisk, mida varjab kuusetukk. Obelisk on püstitatud Paide piiramisel 1573. aastal langenud vene sõjameeste mälestuseks.

Edasi jääb maantee äärde Viisu näidissovhoos, mis kuulub vabariigi paremate majandite hulka. Piimatoodangult 100 hektari põllumajanduslikult kasutatava maa kohta (720,5 tsentnerit) oli sovhoos 1965. aastal vabariigi sovhooside seas kuuendal kohal. Piimatoodang lehma kohta oli 4194 kg.

Järgmiseks suuremaks maa-asulaks on Roosna-Alliku. Veel enne sinna jõudmist leiame maanteest vasakul suuri allikaid. Siit saabki alguse Pärnu jõgi, millega rööbiti on kulgenud kogu senine teekond. Roosna-Allikul on vaatamisväärsuseks arhitektuurimälestiste nimekirja kuuluv endine mõisahoone. See on ehitatud aastal 1788 varaklassitsistlikus stiilis. Hoone avarast vestibüülist viib (hiljem ehitatud) paraadtrepp teisele korrusele. Sisekujunduselt tähelepanuväärsed on Roosna-Alliku mõisahoone kaks saali: roosa marmorsaal ja helesinine saal. Praegu kasutab hoonet kohalik 8-klassiline kool.

Roosna-Allikul on Alliku sovhoosi keskus ning siin töötab piiritusvabrik.
Roosna-Allikult põhja poole suunduv maantee viib meid paikadesse, mis on saanud tuntuks tänu A. H. Tammsaare kirjanduslikule loomingule. Järva-Madise külanõukogu hoone ees seisab skulptor F. Sannamehe loodud monument sõnameistrile, kes viis Vargamäe sooäärsed kohad suurde kirjandusse. Järva-Madise vaatamisväärsuste hulka kuuluvad ka selle kõrtsihoone varemed, kus (kui uskuda romaani „Tõde ja õigus") „kaks kanget „nuabrimeest" Andres ja Pearu „rehnutti pidasid"".
Järva-Madiselt siirdume edasi Vargamäele, „Tõe ja õiguse" tegevuspaika. Kohanimi „Vargamäe" ongi kasutusele tulnud selle teose mõjul, algne kohanimi oli Tammsaare. Seal, varem kirjaniku vennale August Hansenile kuulunud majas, avati 1958. aastal Anton Hansen Tammsaare majamuuseum, kus on eksponeeritud kirjaniku elu ja tegevust käsitlevaid materjale. Võime tutvuda ka ümberkaudsete hoonete ja maastikuga. Tammsaare-Põhja ehk Eespere (romaanis Mäe) talu vana elamu hävis 1945. aastal tulekahju tagajärjel, kuid Oru Pearu prototüübi Jakob Sikenbergi ehitatud elamu ja ait on tänaseni säilinud. Ümbruskonna positiivsed pinnavormid on enamasti voored. A. H. Tammsaare majamuuseum asub Tammsaare voorel.
Järva-Madisel pöörame tähelepanu sealsele XIV sajandi alguses ehitatud kirikule, mis on väiksemaid ühelöövilisi kirikuid Eestis. Võlvide ladumisviis meenutab kalasabamustrit. Hoone portaali kohal leidub dekoratiivmaalinguid. Asulast suurele maanteele jõudmiseks tuleb matkata Aravetele või Albu kaudu Käravetele. Albu on asula, kus 1861. aastal peksti rängalt väljarändamisplaane haudunud talupoegi.

Eduard Vilde on Albu veresauna käsitlenud romaanis „Prohvet Maltsvet". Endise Albu mõisa vana Kukenoosi rehi, mis on seotud nende sündmustega, on säilinud.

Läbime „Kaardiväelase" kolhoosi territooriumi. Majandile on toonud kuulsust loomakasvatajad. (Vt. marsruut 2.) Kolhoosi keskus asub Ahulas, kus 1861. aastal toimusid talupoegade vastuhakud.

Käravetelt pöördub maantee ida suunas. Arhitektuurimälestistest jääb tee äärde XIII saj. ehitatud Ambla kolmelööviline kodakirik. Vanima kodakirikuna oli see eeskujuks mitmetele hilisematele samalaadilistele ehitistele.

Saabume raudteede sõlmpunkti Tapa linna. Linna teke ongi seoses raudteega. Tapa raudteejaam rajati 1876. aastal kohta, kus Tartusse ehitatud harutee ühines Tallinn–Peterburi raudteega. Sõlmjaama ümber hakkas peagi kujunema asula, millele 1926. aastal anti linnaõigused.

Suure Isamaasõja aastail sai Tapa rängalt kannatada. Sellest hoolimata on elanike arv sõjajärgseil aastail kiiresti kasvanud. 1965. aastaks oli Tapal 8500 elanikku. Taastatud hoonete kõrvale on ehitatud palju uusi. Tapa on muutunud nägusaks ning heakorrastatud linnaks. Praegugi on linna kasv ning areng seotud peamiselt raudteetranspordiga. Tapal asuvad vaguni- ja veduridepoo, tegutseb ka rida kohaliku majanduse ettevõtteid. Kohaliku looduse, ajaloo ja majanduselu kohta pakub huvitavaid andmeid Tapa keskkooli koduloonurk.

Tapalt Rakvere poole jääb teest paremale piirkond, milles leidub rohkesti Kalevipojaga seotud muistiseid (vt. marsruut 28). Matk lõpeb Rakvere linnas, kuhu jõuame Tallinna tänavat kaudu (vt. matkatee 1C).

C. R. Jakobsoni talumuuseum. Vändra, 1961. 48 lk., illustr.
Koppel, E. Paide, Tallinn, 1965. 16 lk., illustr.
Paide Rajoonidevaheline Koduloomuuseum. Paide, 1964. 32 lk., illustr.
A. H. Tammsaare muuseum. Paide, 1966. 39 lk., illustr.

19. PÄRNU–KILINGI-NÕMME–ABJA-PALUOJA–NUIA–POLLI

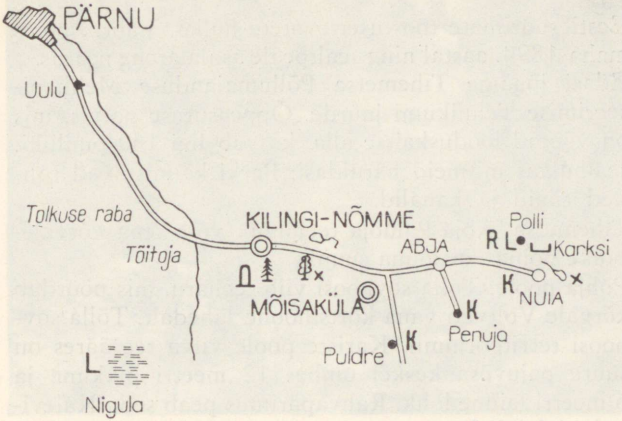
Pärnust väljume mööda Riia maanteed. Paremale jääb obelisk fašistide poolt hukatute ühishaudadel Rae metsas mere ääres.

Uulukülas pöördume Kilingi-Nõmmele suunduvale teele. Siitpeale kulgeb sõidutee rööbiti Reiu jõega, ulatudes tihti päris selle äärde. Ümbrus on metsarikas, kuid liigvee all kannatav, seetõttu otsib maanteegi kõrgemaid kohti.

Tõitojal ületame Reiu jõe ning peagi jõuame Kilingi-Nõmmele. See on piki Pärnu–Tartu maanteed paiknev umbes 2300 elanikuga (1965. a.) väikelinn. Peatänav on nelja kilomeetri pikkune, teiste tänavate võrk peatelje ümber aga küllaltki hõre. Kilingi-Nõmme tähtsaim tööstusettevõte on mehhaniseeritud metsamajand.

Saarde kiriku juures Kilingi-Nõmme linna lõunaservas kasvab kolm kaske. Need on viimased, mis on säilinud Liivimaa talurahva pärisorjusest vabastamise puhul 1819. aastal rajatud puiesteest endise Kilingi mõisa ja Saarde kiriku vahel.

Kilingi-Nõmme linna ümbritseb liivasel pinnal kasvav männimets. Suure kaheharulise männi leiame

isegi linna väljakult. Mänd ning lähedal asuv muistne matusekoht kuuluvad riikliku kaitse alla.

Muistiseid leidub Kilingi-Nõmme ümbruses üsna rohkesti. „1. Mai" kolhoosi maadel on Tõrvamäe hiiekoht, Karumullamäe pelgupaik ja raba ääres asuval kõrgemal seljakul Suitsu-Männiku kalme. Kalmistu lähedal metsas leiame teeraja, mis rahvatraditsiooni järgi olevat olnud muistne sõjatee.

Järgmiseks asulaks teel Abja-Paluoja poole on Voltveti. Järsu mäenõlva all vasakul pool maanteed on seal allikas, mis rahvajutu järgi jaaniööl puhast viina andvat. Legendidega on seotud ka lohud mäeharjal. Need näitavad kohta, kus jõukas talu olevat maa alla vajunud, kuna talus peetud pulma ajal ei olevat sandile almust antud.

Voltveti asula tekkis 1859. aastal asutatud tekstiilivabriku ümber. XIX sajandi teisel poolel kuulus see

Eesti suurimate tööstusettevõtete hulka. Vabrik põles maha 1894. aastal ning sealtpeale asula areng peatus. Edasi jõuame Tihemetsa Põllumajanduse Mehhaniseerimise Tehnikumi juurde. Õppeasutuse pargis, mis on võetud looduskaitse alla, kasvab ligi 150 puuliiki, sealhulgas mitmeid haruldasi. Parki kaunistavad rohked tiigid ja kanalid.

Tihemetsa–Abja-Paluoja teelõigult võib teha kõrvalepõike põhja või lõuna suunas.

Põhja poole, Tõlla sovhoosi viib teeharu, mis pöördub kõrvale Voltveti vana kõrtsihoone lähedalt. Tõlla sovhoosi territooriumil, Kariste poole viiva tee ääres on suure pajuvõsa keskel umbes 12 meetri pikkune ja 6 meetri laiune lohk. Rahvapärimus peab seda Kalevipoja jalajäljeks.

Lõuna poole põigates jõuame Mõisakülasse. See linn võlgneb oma tekke raudteesõlme ning raudteedepoo rajamisele XIX sajandi lõpul. 1905. aasta sügisel ühinesid siinsed raudteelased ülevenemaalise streigiga ning peatasid raudteeliikluse kõigil Mõisaküla jaama läbivatel liinidel. Jaamahoones peeti miitinguid ning õpetaja-revolutsionääri Jaan Sihveri algatusel moodustati siin revolutsiooniline omavalitsus ja rahvamiilits.

Mõisaküla oli tähtis revolutsioonilise liikumise keskus ka Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ajal. Suure Isamaasõja aastail sai Mõisaküla tublisti kannatada ning kuulub nende väheste Eesti NSV linnade hulka, kus elanike arv ei ületa sõjaeelset. 1965. aastal oli Mõisakülas 2100 elanikku. Linna tähtsaimaks tööstusettevõtteks on Pärnu Linaketramis- ja Kudumisvabriku Mõisaküla tsehh.

Edasine matkatee viib mitmetesse August Kitzbergi elu ja loominguga seotud kohtadesse. Kirjaniku sünni-

Taamal Karksi linnus

kohta jõudmiseks pöördume Laatre vana kõrtsihoone juures paremale, Ruijenasse (Läti NSV-s) viivale teeharule. Kaheksa kilomeetrit jääb maanteest vasakul asuva Ruuna külani. Ruunast ühe kilomeetri kaugusel, teest paremal, asetseb endine Puldre talu, mis ongi kirjaniku sünnipaik. Maja, kus ta 17. (29.) detsembril 1855 maailmavalgust nägi, ei ole säilinud. Kaks kaske vana alusmüüri jäänuste juures näitavad selle tõenäolist asukohta.

Abja-Paluojale jõudmiseks tuleb tuldud teed kuni maanteeristini tagasi sõita ning siis paremale pöörduda. Mõni kilomeeter enne alevit jääb tee äärde Abja toorlinavabrik. Alev ise asub raudtee ja mitme maantee ristumiskohas, looduslikult kaunis ümbruses Halliste ürgoru ja järvede lähedal. Nimetamisväärsed tööstusettevõtted puuduvad. Kuid alev on (eriti kümmekonna aasta kestel, mil oli rajoonikeskuseks)

tunduvalt kasvanud. 1965. aastal oli Abja-Paluojal 1700 elanikku. Heakorrastuse poolest võib ta olla eeskujuks mõnelegi suuremale asulale.

Abja-Paluojalt lõunasse suunduv tee viib Penuja Niitsaadu koolimaja juurde, kus Kitzberg veetis oma noorpõlve. Veelgi kergemini ülesleitav on kirjaniku kunagine elukoht Pööglel. Abja-Paluoja–Nuia teelõigus kolm kilomeetrit enne Nuiat on maantee lähedal, vasakul, sajandivanune maja, mis oligi möödunud sajandil niihästi Pöögle vallamaja kui ka Maie koolimaja. Tulevane kirjanik abistas seal venda, kes pidas koolmeistri ja vallakirjutaja ametit.

Järgnevalt jõuame maanteede sõlmpunkti tekkinud ligikaudu poolteise tuhande elanikuga Nuia alevisse, mis asetseb Karksi-Halliste ürgoru edelapervel. Ürgoru kõrgel vastaspervel Kantsimäel seisavad Karksi ordulinnuse varemed.

XIV sajandi esimesel poolel ehitatud Karksi eeslinnus oli vastavalt kõrgendiku kujule ebareeglipärase põhiplaaniga. Sama sajandi teisel poolel ehitati pealinnus, mis oma tüübilt lähenes konvendihoonele, kuid oli hoonestatud ainult kolmest küljest. Lõpliku kuju omandas linnus XV sajandi lõpul, mil kõrgendati eeslinnuse müüre ja ehitati idaseina ette uus müür poolümarate suurtükitornidega.

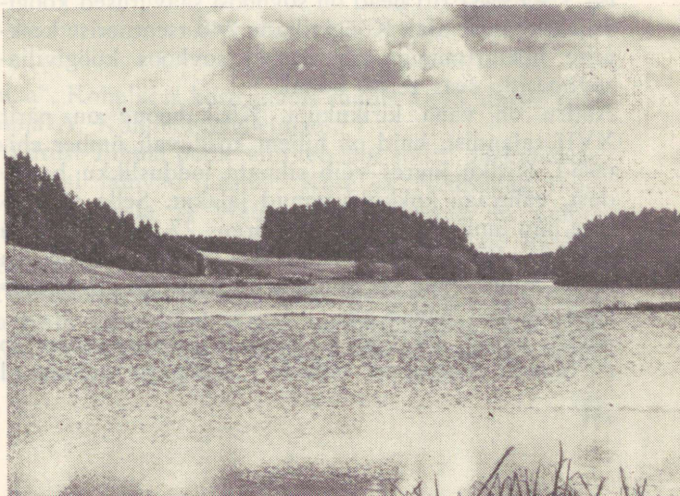
XVI ja XVII sajandi sõdades sai linnus kannatada ning purustati lõplikult arvatavasti Põhjasõja ajal. Säilinud on vaid eeslinnuse kaitsemüüri ja mõne torni osi (peamiselt idaküljel). Tänapäeval korraldatakse linnuseõuel laulupäevi ning muid rahva kokkutulekuid.

Maastik endise ordulinnuse ümbruses jääb kauaks meelde. Ega Kitzberg asjatult hüüdnud: „Tule, oh rändaja, Karksi mägedele!“

Karksi linnuse ümbrus on kauneimaid kohti Sakala kõrgustiku lõunaosas. Tüüpilisteks pinnavormideks on sügavalt devoni liivakivist aluspõhja ulatuvad ürgorud. Samalaadiline maastik saadab meid ka vaadeldava matkatee lõpposas.

Umbes kolm kilomeetrit Nuiast põhja pool asub Eesti Maaviljeluse ja Maaparanduse Teadusliku Uurimise Instituudi Polli katsebaas – puuviljanduse ja mesinduse uurimise keskus. Baasi puuviljaaed on rohkem kui 80 hektari suurune. Katsebaasi park oma paljude puuliikide ja roosisortidega kuulub looduskaitse alla. Ja lõpuks jõuame veel ühte Kitzbergi meenutavasse kohta. See on Mäkistel, Karksi-Halliste ürgorus, Pollilt kolm kilomeetrit Halliste asula pool paiknev koobas, mida tänapäeval tuntakse peamiselt seoses kirjaniku ajaloolise jutustusega „Maimu". Nimetatud jutustuse loomisel tugines Kitzberg rahvapärimustele.

Karksi Ainja järv on nagu teine Pühajärv

20. PÄRNU-LIHULA-RISTI JA KÕRVALEPÕIGE LIHULA-VIRTSU-PUHTU

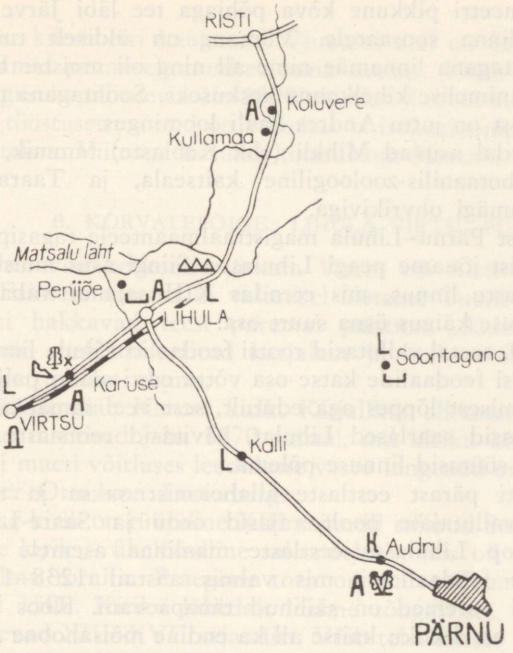
A. PÄRNU-LIHULA

Matkateed Pärnust loode suunas iseloomustab ennekõike looduslike ja arhitektuuriliste vaatamisväärsuste rohkus. Ühtlasi läbime aga paljusid kohti, mis on seotud sotsialistliku ülesehitustöö saavutustega või tähtsate minevikusündmustega. Esimene suurem teeäärne asula on Audru.

Audru sovhoos kuulub kõrge tootlikkusega majandite hulka. Keskmine piimatoodang lehmalt oli 1965. aastal 3743 kg. Eriti head on sovhoosi saavutused köögiviljakasvatuse alal. Köögiviljade 240-tsentnerise keskmise hektarisaagiga on Audru sovhoos köögiviljasovhooside seas teisel kohal.

Audru on vana kirikuküla. Kirikuhoone on pärit XVII sajandist, kuid on hiljem korduvalt ümber ehitatud. Kiriku juures võib silmata looduslikku haruldust, vahtraga kokkukasvanud jalakat. Selle omapärase puu ümbermõõt on 4,8, kõrgus 27 meetrit. Nagu kõikjal mujal, kuulus Audruski kiriku juurde ka kõrts. Siinne vana kõrtsihoone on arhitektuurimälestisena riikliku kaitse all.

Audru olusid XVII-XVIII sajandi vahetusel käsitleb A. Sinkeli ajalooline romaan „Mõõgaga mõõdetud

maa". Kohalikus köstrimajas sündis 1845. aastal helilooja A. Kunileid-Saebelmann.

Audrust Lihula poole viib tee läbi soiste piirkondade. Paremal laiuvad Lasma, Kase ja Nedremaa raba, vasakul Võlla ja Nätsi raba. Viimane on umbes 1650 hektari ulatuses botaanilis-zooloogiline looduskaitseala.

Teel Lihulasse võib teha kõrvalepõike paremale. Nätsi ja Kalli küla vahel pöörab harutee Kõima ja Kibura küla juurde. Viimase lähedalt, soo servalt viib kahe

kilomeetri pikkune kõva põhjaga tee läbi Järve soo Maalinna soosaarele. Viimane on üldiselt tuntud Soontagana linnamäe nime all ning oli muistse Eesti samanimelise kihelkonna keskuseks. Soontagana maalinnast on juttu Andres Saali loomingus.
Lähedal asuvad Mihkli (ehk Keblaste) tammik, mis on botaanilis-zooloogiline kaitseala, ja Taaramäe linnamägi ohvrikiviga.
Pärast Pärnu–Lihula magistraalmaanteele tagasipöördumist jõuame peagi Lihulasse. Siingi asus muistsete eestlaste linnus, mis etendas XIII sajandi vabadusvõitluse käigus üsna suurt osa.
1220. aastal vallutasid rootsi feodaalid Lihula linnuse. Rootsi feodaalide katse osa võtta eesti alade paljaksriisumisest lõppes aga edutult, sest veel samal aastal ründasid saarlased Lihulat, hävitasid rootslaste väe ning süütasid linnuse põlema.
Varsti pärast eestlaste allaheitmist saksa ja taani röövvallutajate poolt rajasid ordu ja Saare-Lääne piiskop Lihulasse eestlaste maalinna asemele oma ühise feodaallossi, mis valmis aastail 1238–1242. Lossi varemed on säilinud tänapäevani. Koos nendega on riikliku kaitse all ka endine mõisahoone ning selle juures asuv park. Aastal 1824 ehitatud klassitsistlikus stiilis mõisamaja on praegu Lihula sovhoosi peahooneks.
1941. aasta suvel toimusid Lihula ümbruses ägedad lahingud. 18. juulil läks Nõukogude armee väeosadel korda Lihulasse sissetunginud vaenlane sealt uuesti välja lüüa. Mehisuse ja kangelaslikkusega paistsid Lihula all silma paljud isamaa kaitsele asunud vabatahtlikud.
Tänapäeval on Lihula mööda Tallinn–Virtsu maanteed väljavenitatud pikliku kujuga alev. Rapla–Virtsu kitsarööpmeline raudtee (ehitati 1931. a.) möödub

alevist kilomeetri kauguselt. Viimasel ajal on Lihula kasvanud peamiselt raudteejaama suunas. 1965. aasta alguseks oli alevis üle 1500 elaniku. Lihula suuremad tööstusettevõtted on võitehas ja isolatsiooniplaatide tehas. Viimane kasutab toorainena Matsalu lahe roogu.

B. KÕRVALEPÕIGE: LIHULA–VIRTSU–PUHTU

Lihulast võib teekonda jätkata Virtsu või Risti suunas. Esimese marsruudi valimisel ületame Tuudi jõe. Varsti hakkavad teest paremal paistma „Sädeme" kolhoosi mehhaniseeritud karjalaut ja kolhoosnikute kahekorruseline elamu.

Tee äärde jääb Karuse kirik. Kirjalikes allikates on kirikut mainitud juba 1270. aastal, mil kiriku kooriruumi maeti võitluses leedulaste vastu langenud ordumeister Otto von Lutterberg.

Karuse kirik on tüüpiline XIII sajandil rajatud Saare-Lääne kirik – ühelööviline sakraalehitis, mis oli algselt ilma tornita. Praegune torn on ehitatud umbes aastal 1500. Kiriku lähedalt leiame rõngasriste, mis pärinevad XIII–XVII sajandist. Võib teha katset neil olevate vanade hauakirjade lugemiseks.

Karuselt on soovitatav suunduda mõni kilomeeter lõuna poole, Vatlasse. Madalatest heinamaadest ja soodest ümbritsetud liivaseljakul asub muistne linnamägi. Linnamäel oli ringvalliga piiratud linnus, mis seljaku muust osast oli kraaviga eraldatud. Linnamäe pindala on umbes 1400 m^2.

Pärast Karusel Lihula–Virtsu maanteele tagasipöördumist läbime Hanila asula. Sealnegi kirik kuulub XIII sajandi ühelööviliste sakraalehituste hulka. Torn on ehitatud XIX sajandil. Hanila kiriku arhitektuuriliselt huvitavamaid detaile on pikihoone ja koori paarisaknad.

Virtsu sisse sõites jäävad paremale Virtsu keskaegse vasallilinnuse varemed. Uexküllide perekonnale kuulunud linnus rajati XV sajandil ning hävitati 1533. aastal selle perekonnaga tülli sattunud Saare-Lääne piiskopi Reinhold von Buxhoevdeni käsul.
Muistsetest aegadest peale on Virtsus asunud sadam, kuid maapinna tõusu ja mere taganemise tõttu on see nüüd juba kolmandas asukohas. Virtsu sadamahoone juurest avaneb avar vaade merele. Läänes paistab Muhu rand, põhjaloodes mustendab Kesselaid.
4. (17.) oktoobril 1917 toimus Virtsu lähedal merelahing ülekaalukate Saksa merejõudude ja Vene sõjalaevade vahel. Vene sõjalaevastik oli sunnitud taanduma, kuid tekitas vastasele raskeid kaotusi.
Nõukogude Liidu Suure Isamaasõja päevil oli Virtsu korduvalt lahinguareeniks. Fašistliku Saksamaa väed vallutasid asula küll juba 10. juulil 1941, kuid löödi sealt Nõukogude vägede poolt kaheksa päeva hiljem uuesti välja. Nõukogude väed evakueerusid Virtsust alles sama aasta 4.–5. septembril. Virtsu vabastati 26. septembril 1944 ning juba paar päeva hiljem muutus ta lähtebaasiks Muhu saare vabastamisele.
Praegu on Virtsu tähtis Lääne-Eesti transpordi- ja tööstuskeskus. Sealses Pärnu Kalakombinaadi tsehhis töötab üle 200 inimese.
Endise Vana-Virtsu mõisa park asub Puhtulaiul. See on taimekoosluselt metsalaadiline. Tänapäeval nimetatakse endist mõisaparki Puhtu salu-lehtmetsaks ning see on looduskaitse all. Võimsaimateks puudeks Puhtu metsas on 700–800 aasta vanused tammed, millest paljudel ulatub ümbermõõt üle 4 meetri. Üldse on siin puu- ja põõsaliike ligi 60.
Veel rikkalikum kui taimestik on aga siinne linnustik. Puhtu poolsaarel on registreeritud rohkem kui 200 linnuliigi peatumist. Rikkaliku linnuriigi tõttu rajatigi

siia Eesti NSV Teaduste Akadeemia Zooloogia ja Botaanika Instituudi ornitoloogiajaam.
Puhtu vaatamisväärsuseks on ka mälestussammas suurele saksa luuletajale Friedrich Schillerile. 1813. aastal püstitatud ausammas oli esimesi kirjandusklassikule rajatud monumente.
Ka tänapäeva Puhtu on seotud kirjandusega. Just siin on Aadu Hint kirja pannud mitmed „Tuulise ranna" peatükid.
Virtsu–Laelatu–Puhtu zooloogilis-botaanilise kaitseala koosseisu kuulub Laelatu puisniit. See asetseb Virtsu sadamast piki raudteed neli kilomeetrit kirde pool ning on looduslikult piiritletud 153 hektari suurune lainja reljeefiga pargitaoline poolsaar, kus madalamate taimede seas kasvab üksikuid võimsaid 150–200-aastasi tammesid.

C. LIHULA–RISTI

Otstarbekohane on alustada marsruuti külaskäiguga Penijõele, Matsalu Riikliku Looduskaitseala keskusse. Sealse väikese ornitoloogilise muuseumi ekspositsioon annab looduskaitsealast hea ülevaate, kuid asendamatuks jääb ikkagi otsene tutvumine sellega.
Matsalu piirkond on Baltimaade ainus üle-euroopaline A-grupi linnukaitseala. Looduskaitseala piirkonnas peatunud linnuliikide arv tõuseb 250-ni ja on seega veelgi suurem kui Puhtul. Kaugelt suuremad on aga ka Matsalu riikliku looduskaitseala mõõtmed. Üksi maismaapindala ulatub 13 500 hektarini. Kasari jõe suurest sillast kuni looduskaitseala läänepiirini on õhuteed mööda 39 kilomeetrit. Matsalu looduskaitseala iseloomustab maastiku mitmekesisus. Seal on roostikke, luhti, puisniite, rannakarjamaid, klibulist rannikut, meresaari ja jõgedevõrku.

Matsalu puisniidul

Lihula–Risti maanteele pääseme Penijõelt Kloostri (Kloostrimõisa) kaudu. Kohanimi on seoses asjaoluga, et keskajal asus seal tsistertslaste nunnakloostri majandusmõis.

Enne Kirbla asulat on teest mõnisada meetrit vasakul umbes 4 meetri kõrgune astang. Paljandub rahkjas paas, järsaku ümbruses kasvab huvitavaid kaljutaimi.

Kirbla ühelööviline kirik, mis on ehitatud umbes 1500. aastal, on arhitektuuriline vaatamisväärsus. See on Eesti väiksemaid kirikuid. Torni läänekülje on kõrge ja sügav nišš.

Huvipakkuv on ka Kasari jõe sild, Eesti NSV kõige pikem maanteesild. Pika silla ehitamise tingisid Kasari sagedased ja ulatuslikud üleujutused.

Huvitavaid turismiobjekte kohtame ka Matsalu lahe piirkonnast põhja poole liikudes. Tee läbib Kullamaa. XIII sajandil ehitatud Kullamaa kirik on arhitektuurimälestisena kaitse all. See on tüüpiline kindluskirik, kus on jälgitud Haapsalu kiriku eeskujusid. Kiriku esialgset ilmet on aga tunduvalt muutnud aastail 1866–1868 tehtud juurdeehitused.
Kullamaa kirik on rikas vanade kunstiteoste ja kultuurilooliste mälestiste poolest. Kiriku põhjaseinas asub kunstiväärtuslik epitaaf ligi 40 aastat Kullamaal elanud keelemehele, eesti keele grammatika autorile Heinrich Gösekenile (1612–1681). Väärtuslik on samuti kirikut ehtiv triumfikaar.
Sammaldunud kiviristidelt lähedasel kalmistul võib lugeda vanu eesti nimesid. Kullamaa külas asub ohvrikivi, külast loode pool Rohumäe linnamägi.
Pärast Liivi jõe ületamist jõuame Koluveresse, kus tähtsaimaks vaatamisväärsuseks on piiskopilinnus.

Kasari jõe kõrvalkanal

Algkujul oli see arvatavasti XIII sajandil ehitatud tornlinnus, mille väljaehitamine konvendihoone tüübiliseks toimus XIV sajandi lõpul ja XV sajandi algul. Plaanilt nelinurksel linnusel on aga hoonestatud ainult kolm tiiba. Lossi tugevdati hilisemate juurdeehitustega: 1541. aastal ehitati läänenurgale ümmargune võimas suurtükitorn.

Liivi sõja päevil ning hilisemates Poola ja Rootsi vahelistes võitlustes etendas Koluvere linnus küllalt tähtsat osa. Lossi ümbrus on aga seotud ka klassivõitluse arenguga: 1560. aasta ülestõusu ajal õnnestus eesti talupoegadel feodaalide kantsi sissepiiramine, kuid nad said lüüa linnusele appi rutanud vaenulike vägede käest.

Koluvere loss koos ümbritseva pargiga on riikliku kaitse all.

Koluverest edasi sõites ületame veel kord Liivi jõe, mille vasakus kaldas leidub allikaid, mida on kunagi pühaks peetud ja ohvripaikadena kasutatud. Edasi kulgeb maantee jällegi rabade vahel. Teekonna lõpul jõuame Ristile, tähtsasse liikluskeskusse maanteesõlme ja raudteejaamaga.

KIRJANDUST

Kodu-uurijate seminar-kokkutulek. Haapsalu–Hiiumaa. 1964. Ettekannete lühikokkuvõtteid. Tallinn, 1964. 127 lk., kaast.

Lihula. Minevikust ja tänapäevast. Lihula, 1961. 185 lk., illustr.

Hein, V. Laelatu puisniit kevadest sügiseni. „Eesti Loodus", 1965, nr. 5, lk. 279–284.

Renno, O. Matsalu. Tallinn, 1965. 105 lk., illustr. kaart.

Piik, J. Matsalu roostikus. Tallinn, 1958. 96 lk., illustr.

Matsalu laiud, luhad ja linnud. Tallinn, 1962. 40 lk., illustr.

IV. VILJANDIST LÄHTUVAID MARSRUUTE

21. VILJANDI–PÕLTSAMAA–JÕGEVA–MUSTVEE

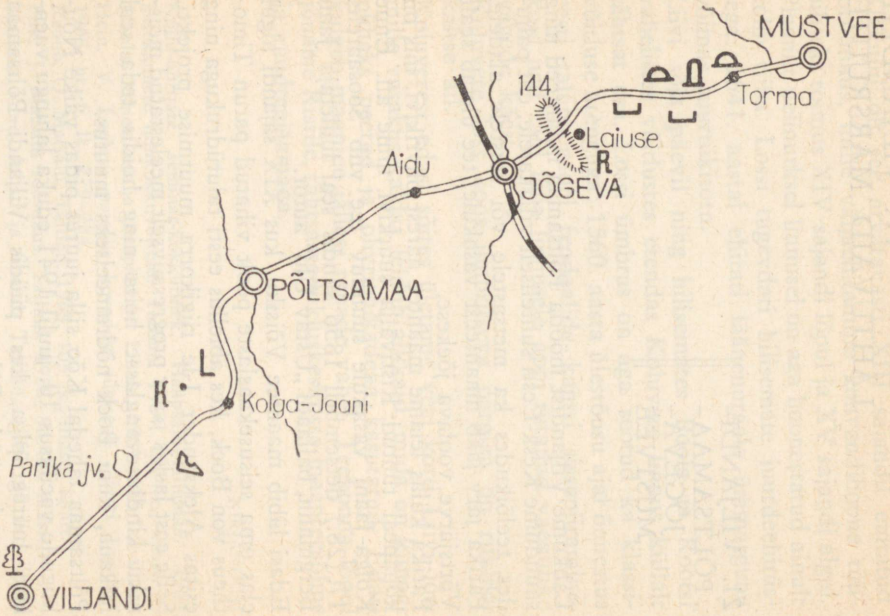
Lahkume Viljandist mööda Põltsamaa maanteed ning suundume Kesk-Eesti suhteliselt viljakatele, ent paljudes teelõikudes ka metsastele või soistele aladele. Parika järv jääb maanteest vasakule, tee ületab sealt Võrtsjärve voolava jõekese.

Parika külas leiame maantee äärest ohvrikivi, mis on kohapeal tuntud Ristivälja suurkivi nime all. Enne Kolga-Jaani vasakule suunduv tee viib Soosaarele. 17. (28.) detsembril 1856 sündis seal luuletaja Jaan Bergmann, ballaadi „Ustav Ülo" autor.

Edasi läbib maantee Võisiku, kus XIX sajandi algul elas oma seisusekaaslaste poolt vihatud parun Timotheus von Bock, kes abiellus eesti talutüdrukuga ning esitas Aleksander I-le riigikorra muutmise projekti. Selle eest laskis tsaar progressiivselt meelestatud mõisniku kindlusevanglasse heita ning hoidis teda seal niikaua, kuni Bock nõdrameelseks muutus.

Põltsamaa lähedal Kõo silla juures pidas väike Nõukogude väeüksus 10. juulil 1941 eduka lahingu vaenlase luuregrupiga, kes püüdis Viljandi–Põltsamaa maanteed mööda Põltsamaale sisse tungida.

Põltsamaa (vt. marsruut 3) ja Jõgeva vahemail jääb maantee äärde Kalana küla. Seal on vana, juba

MUSTVEE
Torma
144
Laiuse
R
Aidu
JÕGEVA
PÕLTSAMAA
K · L
Kolga-Jaani
Parika jv.
VILJANDI

XVIII sajandil rajatud kivimurd, kust saadakse kristallilist lubjakivi. Nõndanimetatud „kalana marmor" on poleeritav. Kivimurru praegune lubjakivitoodang on suhteliselt väike. Samas külas on kaugest minevikust kõnelevaks vaatamisväärsuseks muistse linnuse ase soisel heinamaal.

Läbi Jõgeva linna (vt. marsruut 2) ja üle Pedja jõe viib maantee kõrgeimale voorele – Laiuse voorele (144 meetrit üle merepinna). Siit avaneb vaade mitmekümne kilomeetri kaugusele. Üle Pedja jõe oru paistab põhjas Emumägi, kirdes Reastvere voor.

Laiuse kalmistul on Nõukogude armee võitlejate vennashaud.

Läbinud kalmistu ning laskunud voorelt alla, jõuame XIV sajandi alguses ehitatud Laiuse kiriku juurde. Hilisemate ümberehituste tõttu on hoone kaotanud oma esialgse kuju. Kiriku juures, maanteest paremal kasvavad suured pärnad, mis arvatakse olevat istutatud Põhjasõja ajal. Praegu on need looduskaitse all.

Maantee läbib Sootaga küla – Laiuse külanõukogu ja Laiuse kolhoosi keskuse – ja võtab seejärel idasuuna, loogeldes läbi Vooremaa põhjapoolse osa voorelt nõkku ning nõost voorele. Ületame väikese Mõra jõe. Ja kui jõuame järgmise oja äärde, olemegi Laiuse ordulinnuse varemete juures.

Laiuse ordulinnus, mis rajati XV sajandi algul, oli tugevamaid keskaegseid linnuseid eesti alal. Kujult moodustas linnus ebakorrapärase nelinurga ning oli igast küljest ümbritsetud kraaviga. Nurkades asetsesid ümmargused tornid.

Põhjasõja ajal oli Rootsi kuningas Karl XII pärast Narva lahingut Laiusel talvekorteris. Põhjasõja edasises käigus sai Laiuse linnus tugevasti kannatada. Praegu on säilinud ainult osa ringmüürist ja nurgatornidest.

Monument Jõgeva–Mustvee maantee lähedal

Laiuselt edasi matkates jõuame Koimula külla. Umbes 150 meetrit enne esimest elamut paistab maanteest 60–70 meetrit vasakul kivikalme. Kunagi oli seal kabel ning koht on saanud Kabelimäe nime. Vaiatus on vaatamisväärsuseks kohalik park, kus kasvab looduskaitse all olev suur vana lehis. Pargis leidub ka vanu suuri pärnapuid.

Järgneb Lullikatku küla. Seal seisab voore lael C. R. Jakobsoni mälestussammas. Monumendi vastas, üle maantee asub kool, millele on antud meie XIX sajandi suure demokraatliku võitlejaisiksuse nimi. Koolihoones leiame ekspositsiooni Jakobsoni elu ja tegevuse kohta.

Veel kaks kilomeetrit edasi ja maantee ühineb Tartu–Narva teega. Paarsada meetrit Tartu poole jääb Torma sovhoosi keskus. Edasi sõites jõuame teelahkmele, kust vasakpoolne tee viib Rakverre, parempoolne üle Mustvee jõe samanimelisse Peipsi-äärsesse linna.

Mustvee kohta vt. marsruut 11.

KIRJANDUST

Jõgeva rajoonis. Eesti NSV 25. aastapäevale pühendatud kodu-uurijate seminar-kokkutulek 23.–27. juunini 1965. a. Ettekannete lühikokkuvõtted. Tallinn, 1965. 132 lk., illustr., kaart.

22. VILJANDI–TÕRVA–VALGA

Tee Viljandist Mustla kaudu Tõrva on mõne kilomeetri võrra lühem kui Nuia kaudu. Teise tee ääres on aga rohkem turismiobjekte. Allpool on antud ülevaade mõlemast teelõigust ning nende jätkust Tõrvast Valgani.

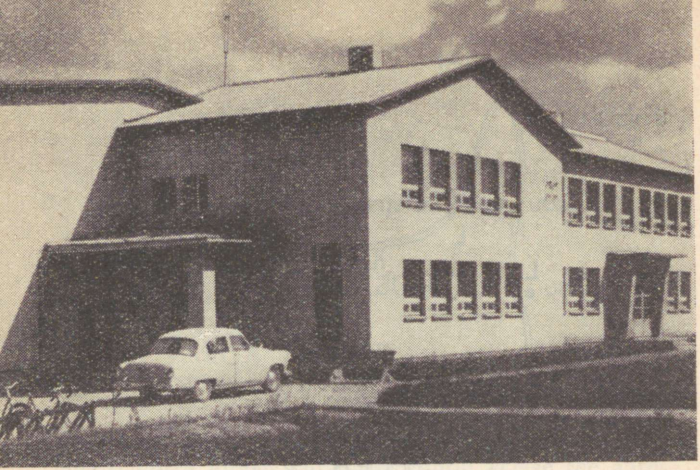
A. VILJANDI–MUSTLA–PIKASILLA–TÕRVA

Viljandist väljume mööda Tartu maanteed. Järve kirdekalda juures pöördume lõunasse, Mustla suunas viivale teele. Peagi jääb selja taha kosmonaut J. A. Gagarini nimeline näidissovhoostehnikum Viiratsis (vt. marsruut 17). Maantee tõuseb mäkke ja laskub siis jälle alla orgu, kuid kohe tuleb uus tõus. Ületame jõekesi ning möödume järvedest. Niisugune ongi Sakala kõrgustiku tüüpiline maastik. Eriti kaunid vaated avanevad Holstre ümbruses.

L. Koidula nimelise kolhoosi territooriumil otsime üles Pulleritsu endise koolimaja. Selles hoones andis oma õpilastele kirjatarkust Jaan Adamson (1824–1879), eesti rahvusliku liikumise väljapaistev tegelane, väsimatu rahvahariduse eest võitleja, Eesti

Aleksandrikooli loomise üks algatajaid. Holstrest on pärit ka Jaan Adamsoni õpilased Juhan Kunder (1852–1888) ja Mihkel Veske (1843–1890). Siin tegutsesid samuti mõisnikevastaste palvekirjade koostamise initsiaatorid vennad Adam Peterson (1838–1918) ja Peeter Peterson (1843–1877). Kultuuriloo-

„Koidu" kolhoosi hoone Mustlas

list huvi ning meeldivaid looduspilte pakub Mihkel Veske kodukoht.

Holstre lähedal kääandub maantee itta. Pärast kümmekonna kilomeetri pikkuse teelõigu läbimist jõuame Mustla linna, vabariigi ühte väiksemasse linnalisse asulasse. Linnas elab ainult veidi üle tuhande elaniku. Tööstusharudest on esindatud toiduainete tööstus: siin on võitööstus, millel on ajakohase sisseseadega varustatud juustutsehh, ning linna lähedal Rakvere Tärklisevabriku Tarvastu tsehh.

Mustlal ning selle ümbruskonnal on olnud oluline osa eesti rahvusliku kultuuri arengus. Praegune Mustla linna raamatukogu on tekkinud Tarvastu kihelkonna raamatukogu baasil. Viimane rajati 1860. aastal ning oli esimene raamatukogu Eestis, mis asutati rahva otsesel osavõtul ning toetusel.

Raamatukogu algseks asukohaks oli Tarvastu kihelkonnakool (Tarvastu kirikust kilomeeter põhja pool). 1862. aastal peeti kooli ruumides koosolek, millel oli tähtis osa Eesti Aleksandrikooli rajamisloos. Selle sündmuse tunnistaja – kihelkonnakooli vana hoone – on aga suuliste andmete kohaselt tules hävinud. Vanaks on jõudnud saada ka kihelkonnakooli uus hoone.

Tarvastus asetses muistsete eestlaste linnus. Pärast eestlaste allaheitmist, Saksa ordu võimu ajal, rajati samasse kindlustatud rüütliloss, mille varemed on säilinud tänaseni. Tarvastu park ja linnamägi on looduskaitse all. Matkajaile Viljandi Lossimägedest tuntud rippsilla esialgne asukoht oli Tarvastus.

Tarvastust lääne ja Mustlast lõuna pool, Kuressaare külas sündis 24. oktoobril (5. novembril) 1860 laulu „Kodukotus" sõnade looja Andres Rennit. Kõiki laulus nimetatud paiku võime veel tänapäevalgi üles leida, kohapeal tuntakse neid hästi. Säilinud on Renniti isamaja kõrvalhooned ning kasvab luuletaja isa istutatud kask.

Ilukirjanduses on leidnud kajastamist ka uus elu tänapäeva Tarvastu ümbruskonnas. Siinsete majandite („Koidu" ja „Tee Kommunismile" kolhoos) edusammudest põllumajanduse arendamisel on kirjanduslikuks loominguks ning olukirjeldusteks ainet ammutanud Uno Laht ja Einar Maasik, Luise Vaher ja Ants Saar.

Edasi matkates jääb enne Õhne jõge maanteest vasakule Suislepa mõis, kus on aretatud samanimeline suviõunasort. Teisel pool jõge, Vooru kolhoosi maadel asub Vooru linnamägi.

Jõudnud Pikasilla asulasse, mis asub kohast, kus Väike-Emajõgi suubub Võrtsjärve, veidi üle kilomeetri lõuna pool, oleme helilooja Aleksander Läte

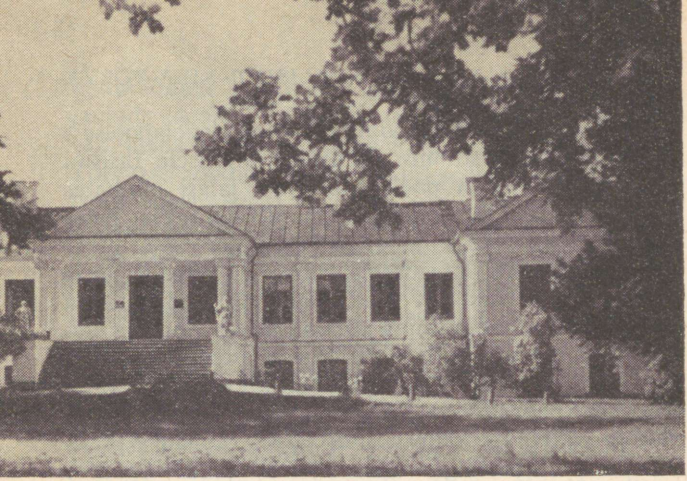
koduradadel. Arvukatel laulupidudel kõlanud koorilaulude looja on sündinud 31. detsembril 1859 (12. jaanuaril 1860) Aakre Pikasilla kõrtsihoones.
Tõrvasse jõudmiseks tuleb Pikasillal siirduda paremale, edela suunas.
Tõrva linn kuulub Nõukogude Eesti nooremate linnade hulka. Aastasada tagasi mühises praeguse linna kohal veel kuuse- ja männimets. Siin aeti tõrva ning sellest saigi tulevane linn oma nime.
Tõrva asetseb vaheldusrikka pinnamoega alal, peamiselt Õhne jõe sügava ürgoru veerudel. Linna põhjaosas kõrguvad Keisripalu mäed, läänes on lopsaka ja mitmekesise taimestikuga kuristikutaoline Pokardi-Tikste sälkorg. Südalinnast kirdes paikneb kausikujulises lohus sügav ja selgeveeline Vanamõisa järv, linna kaguosas liivase põhjaga Riiska järv.
Praeguse linna esimesed majad ehitati 1875. aastal, linnaõigused sai Tõrva 51 aastat hiljem. Ligikaudu 3000 elanikuga väikelinn sai Suure Isamaasõja aastail raskesti kannatada. Kuid taastatuna ning väljaarendatuna on Tõrva tunduvalt kaunim kui varem. Rohke rohelusega aedlinnal on häid eeldusi kujuneda kuurordi- ja suvituslinnaks senisest suuremal määral. Matkajaid köidab jalutuskäik Õhne jõe kallastel.
Tõrva tööstuslik tähtsus on suhteliselt väike. Kuid kohalikke ja ümbruskonna vajadusi telliste, saematerjali, villase lõnga, trikoo- ja silmkoeesemete, õmblustoodete, pealsenaha ja mitmete muude tööstustoodete järele suudavad Tõrva tööstusettevõtted täiel määral rahuldada.
Tõrva külje all paikneb muistne Tantsumäe linnamägi, mis erinevalt valdavast osast muistsetest linnustest oli varustatud eeskindlustustega. Tantsumäe linnus rajati arvatavasti XII sajandil või isegi alles XIII sajandi algul.

Viljandist väljudes möödume järve edelapoolsest otsast ja obeliskist, mis manitseb valvsusele fašismi vastu. Edasi lõuna poole sõites või jalgsi matkates tuleks kindlasti kord peatuda ning pilk tagasi heita üle järve paistvale Viljandi panoraamile.

Kahe kilomeetri kaugusel kitsukesest Raudna jõest viib paremale suunduv tee Siniallikule. Seda mööda minnes laskume orgu ning võtame pärast raudtee ületamist suuna vasakule. Sinialliku raudteejaama lähedal leiamegi raudteest ida pool ligi kilomeetripikkuse, enamasti peegelsileda, kõrgetest oruveerudest, metsast ja kaldaroost ümbritsetud järve. Eemalt paistab Sinialliku linnamägi. Mõisaküla–Viljandi raudtee rajamisel möödunud sajandi lõpul kaevati linnuse kagupoolne nurk põigiti maha. Seetõttu ei vasta linnamäe praegune kuju enam täielikult esialgsele.

Sinialliku järv ja linnamägi

Õisu tehnikumi peahoone

Sinialliku linnamäe üldpikkus on üle 100 meetri, laius ligi 25 meetrit, nõlvade kõrgus 10 meetri ümber. Nagu tõestab siit saadud leiumaterjal, oli linnus kasutusel XII sajandi lõpul ja XIII sajandi algul. Rahva poolt aja jooksul unustatud muistse linnamäe avastas 1882. aastal uuesti Abja koolmeister Jaan Jung (1835–1900), esimene eesti rahvusest arheoloog ja muinsustekoguja.

Siniallika enda leiame linnamäest mõnisada meetrit eemal, järve kalda lähedal. Allika põhja on settinud sinist savi ning seetõttu paistabki allikavesi sinakana. Allikast voolab minutis üle kahe kuupmeetri vett. Siniallikaga on seotud palju muistendeid. Räägitakse, et allika põhja peitunud varandus kerkivat üles siis, kui seitse venda seitsmenda kuu seitsmendal päeval allika äärde tulevad ja ühest nõust allikavett joovad.

Kunagi usuti ka Siniallika vee tervendavasse toimesse ning ohvrianniks heideti vette hõbemünte. Neil põhjustel on Siniallikas kaitse all kui looduslik objekt ja ka kui arheoloogiamälestis.

Tänapäeval on Sinialliku baasiks Viljandi rajooni maaparandajatele. Oru edelaveerul valendavad „Eesti Põllumajandustehnika" Ramsi osakonna töötajate nägusad eluhooned. Vastasveerul laiuvad tõusuteed sammuva Viljandi kolhoosi põllud. Ja sageli tulevad siia kokku matkajad, et nautida looduse ilu ning vahetada matkakogemusi.

Mööda maanteed edasi liikudes jõuame Loodile, viljandlaste teise armastatud väljasõidukohta. Ristteelt viib parempoolne tee raudteejaama, vasakpoolne ainulaadse vaatamisväärsuse juurde – looduskaitse all oleva Loodi Põrguoru (nimetatud ka Paistu Põrguoruks) lähedale. Põrguoru kaldal seisab künka otsas turismionnike; kitsas ja seetõttu hämaravõitu orus aga lookleb Paistu poolt voolav ojanire. Oru suur sügavus ning ojakese armetus näivad olevat ilmses vastuolus. Kuid just see näiline disproportsioon annabki Põrguorule tema omapära. Org on tekkinud mandrijää sulamisvete erosiooni toimel. Samale geoloogilisele protsessile viitavad ka punase devoniliivakivi paljandid oru vasakpoolses kaldas.

Loodi Põrguoru poole viivat teeharu mööda edasi matkates jõuame Paistusse. Sealse kiriku lähedal asetsenud kihelkonnakoolihoone ei ole säilinud. Nimetatud koolis õppisid eesti rahvusliku liikumise tegelased Mihkel Veske ja Juhan Kunder (esimene aastail 1857–1862, teine mõni aasta hiljem) ning (80-ndate aastate teisel poolel) revolutsionäär ja luuletaja Hans Pöögelmann.

Paistu kalmistult leiame mitmegi ümbruskonnas tegutsenud kultuuritegelase haua. Teiste seas on sinna

maetud Pulleritsu teenekas koolmeister Jaan Adamson, luuletaja Jaan Bergmann (1856–1916) ja helilooja Friedrich Saebelmann (1851–1911). Paistu kalmistu lähedal kasvab looduskaitse all olev tamm, mille tüve ümbermõõt on 5,9 ja kõrgus 18 meetrit. Lähikonnas on ka peaaegu niisama suur jalakas.

Tänapäeva Paistu vaatamisväärsuseks on Kurvitsa aiandussovhoos oma rohkem kui 500-hektarise aia ning ulatuslike katmikaladega.

Sultsi kaudu jõuame Paistust uuesti Viljandi–Nuia maanteele. Valinud Nuiasse sõitmiseks parempoolse teeharu, jõuame Õissu. Asula on tuntud eelkõige kohalikus võitööstuses väljatöötatud juusturetseptide ning seal valmistatud juustusortide järgi. Õisu Toiduainetetööstuse Tehnikum valmistab ette kaadrit meie piimatööstusele. Vaatamisväärsusteks on tehnikumi looduskaitse alla võetud park ning selle taga asetsev Õisu järv.

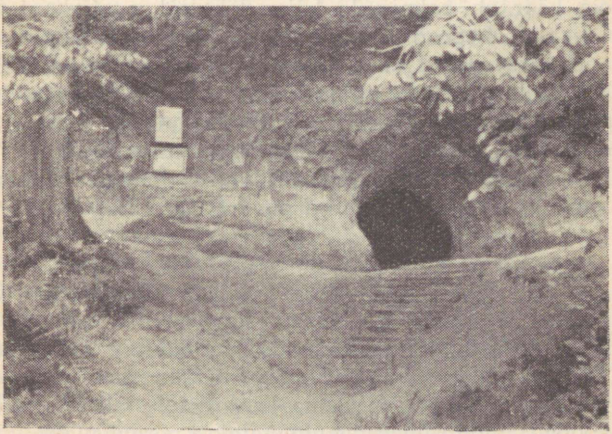
Edasi sõites jääb Tuhalaande viiva teeharu juures maanteest vasakule Eesti Maaviljeluse ja Maaparanduse Teadusliku Uurimise Instituudi Polli katsebaasi Morna osakond oma suure aiandiga. Polli ise (vt. marsruut 19) asub kolme kilomeetri kaugusel edela pool.

Möödume Karksi ordulinnuse varemetest ning läbime Nuia alevi (mõlema kohta vt. marsruut 19). Nuial pöördume vasakule, Tõrva suunas. Vähem kui kümne kilomeetri kaugusel Nuiast jääb maanteest vasakule Lõuna-Sakala kõrgustiku kõrgeim tipp – metsaga kaetud Rutumägi (146 meetrit üle merepinna), mille kõrval asub väike Sinijärv.

Paremale pöörduv teeharu viib Taageperasse. Seal, suure pargi keskel looduslikult kaunis ümbruses asub tuberkuloosihaigete sanatoorium. Kasutusel on kaks korpust. Vana korpuse tornist avaneb kütkestav vaade

kõikjalt ümberringi paistvale metsarohelusele. Sanatooriumi pargis kasvab mitmeid võõrpuuliike (nulud, pöögid, must mänd, mägimänd jt.).
Taageperast Helme poole jäävad metsatukad harvemaks. Oleme tihedasti asustatud piirkonnas.
Helmes jõuame kõigepealt maanteest vasakul, algselt looduslikul kõrgendikul asuvate ordulinnuse varemete juurde. Samal kohal asus ka muistsete eestlaste linnus. Õhne ürgoru pervele rajatud linnuse kaitsevõime tõstmiseks on orupervele inimkätega kaks kraavi sisse lõigatud. Tõenäoliselt tegid seda juba eestlased.
Ordulinnus rajati XIV sajandi esimesel poolel ning hävis 1658. aastal rootslaste poolt õhkulastuna. Varemed võimaldavad eraldada eri ehitusjärke. Vanemad müürid on ehitatud põllukividest, uuemate rajamisel on kasutatud ka telliseid. XIV sajandi teisel poolel

Sissekäik Helme koobastikku

ehitati linnuse kirdenurka kaks flankeerivat tornitaolist ehitust. 120 meetri pikkust ja 60 meetri laiust pealinnust aitas kaitsta lõunapoolne eeslinnus.
Endises linnuse vallikraavis asub ohvriallikas, millega on seotud eestlaste muistse vabadusvõitluse aegu meenutav legend. Maanteeäärsele kõrgendikule linnusevaremete kõrval on püstitatud mälestussammas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas langenuile. Mälestussamba taga on väike park, kust leiame maakutsekooli nr. 30 hooned. Kooli peakorpus rajati XVIII sajandi lõpul mõisahoonena, mille arhitektuuristiili iseloomustas üleminek barokilt klassitsismile.
Helme linnuse taga on vaatamisväärsusteks sügavad koopad, millega on jällegi seotud mitmeid legende. Praegu on koopad osaliselt sisse langenud. Neis elutseb rohkesti nahkhiiri.
Kolm kilomeetrit edasi, otse Tõrva linna piiril viib tee vasakule, maanteest poole kilomeetri kaugusel asetseva kalmistu poole. Kalmistu taga, kohal, kus oja käär on kalmistule kõige lähemal, asub kuulus Orjakivi. Legend jutustab, et mõisaorjusest põgenenud puruväsinud talupojale on halastanud ainult see kivi, pakkudes talle pehmet istet. Kivi pind sarnaneb tõepoolest istmeasemega. Rahvapärimusele toetudes on Jakob Tamm loonud Orjakivi kohta ballaadi.
Pärast maanteele tagasipöördumist jõuame Tõrva linna, mida on kirjeldatud marsruudis 22A.

C. TÕRVA–VALGA

Enne Valga poole suundumist on huvitav ära käia Tõrvast umbes kümme kilomeetrit lõuna pool asetsevas Koorkülas, kust leiame looduskaitse alla võetud koopad, mida rahvasuus nimetatakse põrguhauaks.

Saladuslik Koorküla Valgjärv

Koorkülast veelgi lõuna pool (Tõrvast 15 kilomeetrit) asetseb meie vabariigi sügavamate järvede hulka kuuluv Koorküla Valgjärv (sügavus 26,8 meetrit). Järve põhjas leiduvad ehitusjäänused on juba ammu köitnud teadlaste tähelepanu. 1958. aastal korraldati Koorküla Valgjärve uurimiseks arheoloogiline ekspeditsioon J. Seliranna juhatusel. Jõuti järeldusele, et järves asuval seljakul leiduvad palgid ja palgijäänused pärinevad muistsest eesti kogukonnast eraldunud üliku omapärasest kindlustatud asulast, mida on dateeritud I aastatuhande teise poolde. Ei ole võimalik kindlaks teha, kas ehitus oli püstitatud vee kohale või ulatus praegune veealune seljak omal ajal saarena või poolsaarena veest välja.

Teel Tõrvast Valga poole läbime tihedasti asustatud, viljaka pinnase ja vahelduva maastikuga piirkonna.

Siin-seal kerkib metsaga kaetud moreenkupleid. Soovitatav on teha kõrvalepõige Roobe lähedalt (umbes 4 kilomeetrit Tõrvast) Jõgevestele. Selleks pöördume vasakule, Rulli poole viivale teele, mis pärast uut käänakut vasakule võtab Väike-Emajõega paralleelse suuna. 1944. aastal, Nõukogude armee pealetungioperatsioonide ajal, püüdsid fašistlikud väed selle jõe joonele peatuma jääda ning Jõgeveste lähedal leidsid aset ägedad lahingud.

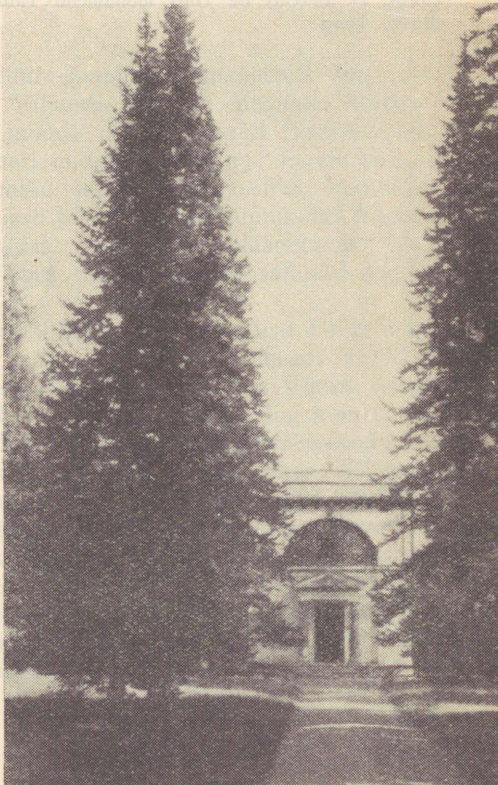
Ristteelt kahe kilomeetri kaugusel, pargis maanteest paremal, asub suure vene väejuhi Barclay de Tolly mausoleum, mis jätab mõjuva mulje juba lähenemisel mööda püramiidkuuskedest palistatud alleed. Mausoleum (arhitekt A. Štšedrin) on rõhutatult kontrastsete värvitoonidega ja lihtsa sisearhitektuuriga klassitsistlikus stiilis ehitus. Sisevaates domineerib astmeliselt ahenevatest soklitest, postamendist ja obeliskist koosnev monument (skulptor I. Demuth-Malinovski). Postamendile on paigutatud Barclay de Tolly büst. Teda ümbritsevad sõjajumalanna Pallas Athena ja Leinava Venemaa allegoorilised figuurid. Monument on kaunistatud pronksreljeefiga. Mausoleumi keldriruumis asuvad väejuhi ja tema abikaasa sarkofaagid. Hoone kõrvale on maetud väejuhi järeltulijad. Vahetus läheduses asub vennaskalmistu, kus puhkavad Suures Isamaasõjas Jõgeveste lähedal langenud nõukogude sõjamehed.

Jõgevestelt Tõrva–Valga maanteele tagasipöördumiseks matkame piki Väike-Emajõe kallast lõuna poole. Jõe kõrgelt vasakpoolselt kaldalt avanevad kaunid vaated alla orgu. Seal jõuame uuesti magistraalmaanteele.

Maantee ja Väike-Emajõe vahelisel alal toimus 18. juulil 1702 Hummuli lahing Vene ja Rootsi sõjajõudude vahel. Rootsi väed ründasid Vene eelväge-

sid, kuid ei suutnud neid enne Vene peajõudude kohalejõudmist purustada ning said viimastelt ise hävitava löögi.
Viimane osa maanteest enne Valgat kulgeb umbes kümne kilomeetri ulatuses piki Eesti NSV ja Läti NSV piiri.

Püramiidkuused ääristavad teed Barclay de Tolly hauamonumendi juurde

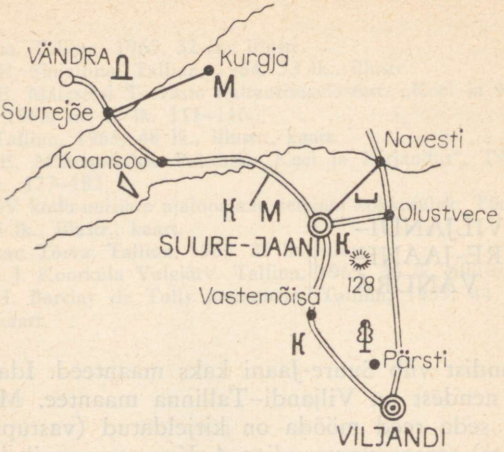

Sakalamaa. Tallinn, 1965. 32 lk., illustr.
Moora, H. Sinialliku. Tallinn, 1964. 33 lk., illustr.
Priidel, E. Mälestusi Tarvastu kultuuritegelastest. „Keel ja Kirjandus", 1963, nr. 2, lk. 111–116.
Paistu. Tallinn, 1965. 48 lk., illustr., kaart.
Priidel, E. Mälestuskilde Paistust. „Keel ja Kirjandus", 1962, nr. 3, lk. 177–182.
Eesti NSV kodu-uurijate ajalooalane seminar-kokkutulek. Tõrva, 1962. 65 lk., illustr., kaart.
A. Veiksar. Tõrva. Tallinn, 1965. 36 lk., illustr.
Selirand, J. Koorküla Valgjärv. Tallinn, 1965. 36 lk., illustr.
Üprus, H. Barclay de Tolly monument. Tallinn, 1957. 44 lk., illustr., kaart.

23. VILJANDI–SUURE-JAANI–VÄNDRA

Viljandist viib Suure-Jaani kaks maanteed. Idapoolsem nendest on Viljandi–Tallinna maantee. Matkarada seda teed mööda on kirjeldatud (vastupidises suunas) seoses marsruudiga 4. Kes aga soovib külastada maalikunstniku ja eesti rahvusliku liikumise väljapaistva tegelase Johann Köleri sünnikohta Vastemõisas Ivaski külas, peab valima läänepoolse tee. Sünnimajast, Kõõbra talust, on aga säilinud ainult majaase.

Suure-Jaanist lõuna pool jõuame endise Lauri talu asukohta. Selles majas toimus 1910. aastal VSDTP Eestimaa organisatsioonide konverents. Võttes vastu resolutsiooni üldisest võitlustaktikast ning kehtivasse riigikorda, III Riigiduumasse, kodanlusse ja kodanlikesse parteidesse suhtumise kohta, aitas Viljandi konverentsi nime all tuntud nõupidamine oluliselt kaasa eesti bolševike võitlusjõudude koondamisele. Hoone, kus konverents aset leidis, lammutati 1930-ndate aastate lõpul. Vundamendiaseme juurde jõuame, kui Viljandi–Vastemõisa–Suure-Jaani maantee kilomeetriposti 42/18 juurest sadakond meetrit ida poole suundume.

Meie matka esialgne sihtkoht Suure-Jaani on vabariigi väiksemaid linnu. Võrreldes sõjaeelsega on elanike arv tunduvalt kasvanud, kuid jääb ikka veel kahe tuhande piiresse. Suuri tööstusettevõtteid Suure-Jaanis ei ole, kuid viljapuuaedade poolest annab talle võrdset otsida. Linna läbiv oja on paisutatud veekoguks, mille ühel kaldal on keskkoolihoonet ümbritsev park, teisel kaldal kalmistu. Suure-Jaani surnuaiale on maetud mitmed väljapaistvad kultuuritegelased, nende seas Johann Köler ning heliloojad Artur Kapp (1878–1952) ja Villem Kapp (1913–1964). Köleri haual seisab kujur Amandus Adamsoni valmistatud monument.

Suure-Jaani kirik on võetud arhitektuurimälestiste nimistusse. See on ehitatud XIV sajandil ning oli algselt ümarpiilaritega kodakirik. Huvipakkuvad on kirikus leiduvad skulptuurid ning selle peaportaal.

Suure-Jaani lähedal asuva Lõhavere linnamäe juurde pääsemiseks tuleb liikuda Olustvere poole, pärast 3-kilomeetrise teelõigu läbimist pöörduda endise Puhtu talu juurest vasakule ning minna kuni kunagise Viluvälja taluni. Seal pöördub tee paremale ning ühineb Suure-Jaani–Navesti maanteelt kõrvalepöördunud teeharuga. Teede ühinemiskohalt jääb linnamäeni ainult paarsada meetrit. Enne linnamäele jõud-

Maalikunstnik J. Köleri hauamonument Suure-Jaani kalmistul

mist äratab tähelepanu huvitav nähtus: viimase teelõigu vasakul serval kasvab üks kuusk teise kuuse sees.

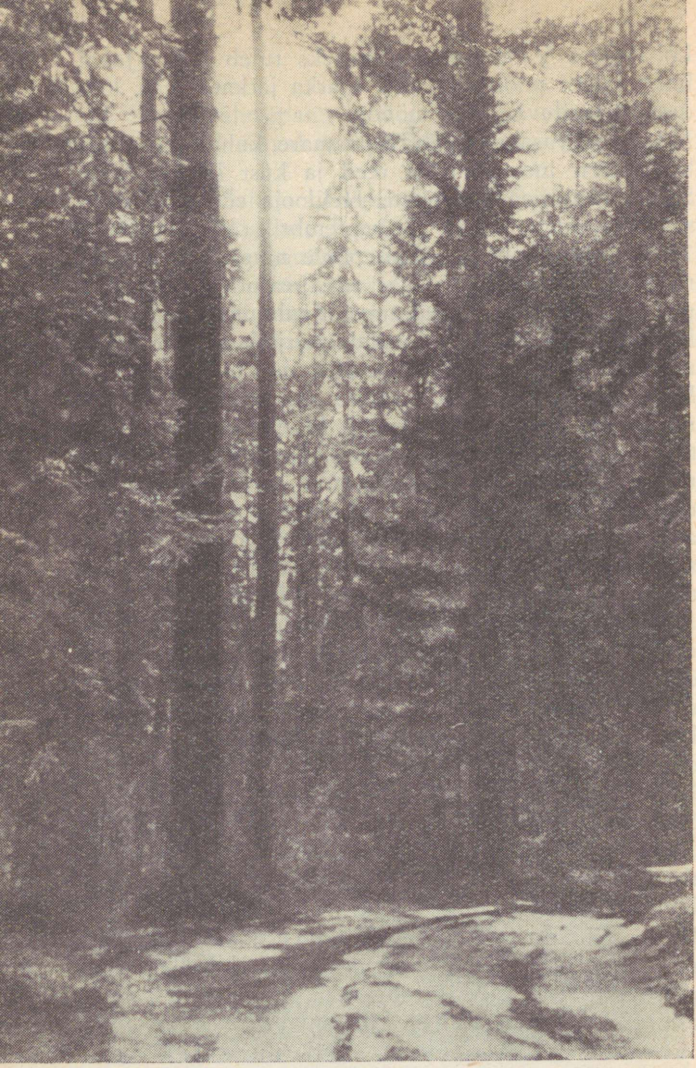
Lõhavere oli Sakala vanema ning XIII sajandi vabadusvõitluse kangelase Lembitu linnus. Linnamägi ei olnud suur (õue pindala umbes 1500 m^2), kuid oli üsna tugevasti kindlustatud. Linnus rajati XII ja XIII sajandi vahetusel ning saksa vallutajatega sõlmitud vaherahu ajal (aastail 1212–1215) tõsteti selle kaitsevõimet veelgi. Röövrüütlite esimesed rünnakukatsed löödi edukalt tagasi. Linnuse vallutamine 1215. aastal õnnestus ainult seetõttu, et vaenlasel läks korda palkidest ehitatud vallipealne põlema süüdata.

Lõhavere linnuse ajalugu ning samuti mitmeid üldisema tähtsusega probleeme, mis on seotud feodalismi arenguga Eestis, on aidanud selgitada linnuse arheoloogiline uurimine. Arheoloogilisi kaevamistöid Lõhaveres, mis kestsid mitmeid aastaid, juhtis akadeemik H. Moora.

Mart Saare kodukohas

Lõhaverest Vändrasse jõudmiseks tuleb Suure-Jaani linna tagasi pöörduda ning matka jätkata sealt loodesse suunduvat teed mööda.
Maanteest vasakule jääb Hüpassaare, kuhu on kümme kilomeetrit metsavahelist teed ja kust leiame Mart Saare memoriaalmuuseumi. Helilooja sündis Hüpassaare metsavahikohal 28. septembril (10. oktoobril) 1882, veetis seal oma lapsepõlve ning säilitas sidemed kodukohaga ka vanas eas, peatudes seal suvepuhkuste ajal. M. Saare memoriaalmuuseum kuulub kohapeal säilitatava originaalmaterjali poolest kõige rikkalikumate seda tüüpi muuseumide hulka.
Hüpassaarelt pöördume tagasi Suure-Jaani–Vändra maanteele. Ületanud Navesti jõe, kulgeb maantee tükk maad sellega paralleelselt. Kaansool, kolhoosirahva ühiste jõududega ehitatud rahvamaja juures eemaldub maantee Navesti jõest ning suundub peaaegu noolsirgelt Suurejõele, Pärnu jõe äärde. 26 kilomeetri kaugusel Vändrast viib külavahetee maanteest umbes kilomeeter eemal asuva taluhoone juurde (endine Pärniku talu). Sealt läbi heinamaa ja padriku otse edasi minnes jõuame suure kivi juurde, mille ümbermõõt on üle 25 meetri ja kõrgus 4 meetrit. Rahvasuus on kivi tuntud Kalevipoja vestitaskukivi ning ka Tellissaare kivi nime all. Varem on kivi olnud viie valla ning kolme kihelkonna piirikiviks.
Suurejõelt viib tee Kurgjale. See on nõndanimetatud „Sakala" tee, mida kasutas C. R. Jakobson, kui ta sõitis oma talust Viljandisse ajalehte toimetama või koosolekut pidama.
Kahe kilomeetri kaugusel Vändrast jääb maanteest paarkümmend meetrit vasakule Lydia Koidula lapsepõlvekodu. Maja, kus sündis meie möödunud sajandi armastatuim luuletaja, on küll ammu maha põlenud,

Seda metsarada mööda sõitis C. R. Jakobson Kurgjalt Viljandisse

kuid selle ümbrus on nüüd korrastatud ning Koidula sünnikoht on tähistatud memoriaalkiviga (skulptor J. Raudsepp).
Vändra kohta vt. marsruut 18.

KIRJANDUST

Suure-Jaani. Tallinn, 1965. 48 lk., illustr.

V. VÕRUST LÄHTUVAID MARSRUUTE

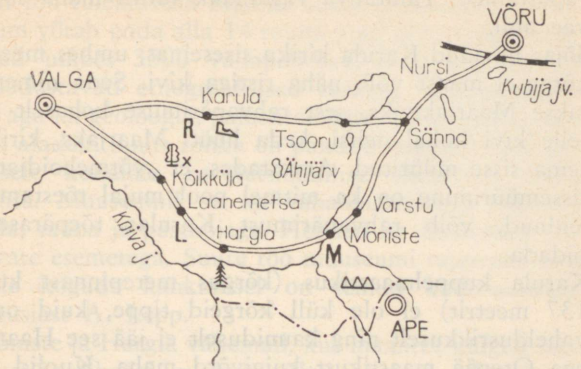
24. VÕRU–SÄNNA–VALGA

A. VÕRU–SÄNNA

Matkatee Võrust Valka viib läbi kauni, männitukaliste kuplite ning siin-seal sügavates sulgorgudes helkivate järvedega maastiku.

Võrust lahkume mööda lõunasse suunduvat maanteed. Vasakule jääb Kubija järv. Paremale, Sänna suunas pöördudes möödume Vastse-Nursis pika ja kitsa Kahrila järve põhjapoolsest otsast.

Jõuame Sännale, kohta, mis on saanud oma kuulsuse sealt läbivoolavast Pärlijõest. Sellest kiirevoolulisest jõest, mille langus 39 kilomeetri jooksul on tervelt 155 meetrit, saadi kunagi pärle. Praegu pärle enam ei leita, kuid jõe kaunidus on täielikult säilinud. Sännas lisab Pärlijõele võlu veel park, millest ta mööda voolab. Kuid mitmed teisedki kohad selle jõe kaldail on niisama kütkestavad. Kes soovib Pärlijõe ilu täielikult tundma õppida, sel tuleks matkata Sännast umbes kaheksa kilomeetrit jalgsi jõe ürgorgu mööda Saarlase veski (Rõugest umbes neli kilomeetrit lõuna pool) juurde. Nimetatud teelõigus on Pärlijõe langus kõige suurem. Kohinal voolav vesi pakub silmale meeldivat vaatepilti. Pärlijõe veejõudu on ka rahvamajanduslikult ära kasutatud: jõel töötab kolm vesiveskit (varem oli neid koguni kuus).

B. SÄNNA–TSOORU–KARULA–VALGA

Sännast Valka võib matkata lühemat teed mööda Tsooru ja Karula kaudu, võib aga valida ka pikema, kuid veelgi huvitavama marsruudi Mõniste ja Hargla kaudu.

Esimese tee valimise puhul kääname Sännas paremale, läände viivale teele. Tsoorut läbides võib üles otsida Silmavee allika, millele on vanasti ohvriande toodud. Edasi sõites märkame enne Karulat (kilomeetripostist 17/26 paarsada meetrit Valga poole) vana kivihoonet. Hoone müüri ääres seisab umbes kolme meetri pikkune kivi, mis on tuntud Peksukivi nime all, sest mõisnikud on seda kasutanud peksupingina.

Kuid sündmused Karula kiriku juures 1784. aastal tunnistavad, et eesti talupojad ei lasknud end kaugeltki alati alistunult peksta. Siinsed talupojad relvastusid ning nõudsid oma areteeritud klassikaaslaste

vabastamist. Talurahva vastuhakk suruti maha sõjaväe abil.
Sõjas hävinud Karula kiriku siseseinas, umbes meetri kõrgusel maast võib näha ristiga kivi. Seda nimetatakse Maarjakiviks, sest rahvapärimuse kohaselt on selle kivi kohal neitsi, keda hüüti Maarjaks, kiriku seina sisse müüritud. Arvestades, et „võtmehoidjate" sissemüürimine on ka mitmel pool mujal tõestamist leidnud, võib rahvapärimust Karulas tõepäraseks pidada.
Karula kuppelmaastikus (kõrgus merepinnast kuni 137 meetrit) ei ole küll kõrgeid tippe, kuid oma vaheldusrikkuselt ning kauniduselt ei jää see Haanja ega Otepää maastikust kuigivõrd maha. Kuplid on keskmiselt 20–30 meetri kõrgused ning paiknevad tihedalt üksteise kõrval. Siin-seal torkavad silma kaksik- ja isegi kolmikkuplid. Karula kuplistik, mis on veelahkmeks Väike-Emajõe ja Koiva jõgikonna vahel, ulatub vähehaaval lamedamaks ja madalamaks muutudes peaaegu kuni Valga linnani. Kupleid eraldavates nõgudes on palju väikesi järvi.
Karula kuplistiku suuremaid ja kauneimaid järvi on metsaste kinkude vahel paiknev keerulise kaldajoonega Ähijärv. Kui soovitakse vaatama minna Ähijärve, mis on väljasõidukohaks Valga ja Antsla elanikele, tuleb Tsooru–Valga teelt enne Karulat lõunasse pöörduda.

C. SÄNNA–MÕNISTE–HARGLA–VALGA

Teise marsruudi valimise puhul Sännast Valka siirdumiseks jätkame Pärlijõe-äärsest asulast matka piki edelasse suunduvat maanteed. Läbime Matsi ja Varstu ning suundume Mõnistele. Mustjõgi (üks Koiva lisajõgedest) jääb maanteest paremale.

Mõnistes külastame kohalike kodu-uurijate entusiastliku töö tulemusena rajatud koduloomuuseumi. Muuseum võtab enda alla 14 ruumi ning siin on eksponeeritud umbes 3500 väljapanekut, mille põhilise osa moodustavad etnograafilised esemed. Väljapanekuid on aga ka geoloogia, paleontoloogia, botaanika ja teistelt aladelt. Suurt rõhku on pandud materjalide kogumisele kohaliku revolutsioonilise liikumise ajaloo kohta. Muuseumil on ka vabaõhuosakond rehetare, aida, sauna ja püstkojaga. Hooned on sisustatud vastavate esemetega. Suure töö muuseumi rajamisel ning selle kogude hankimisel on teinud kodu-uurimise entusiast A. Lepp.

Mõniste ja Hargla vahemail, kus maantee kulgeb üsna Mustjõe lähedal, suubub sellesse kagust tulev Peetri jõgi. Erinevalt Mustjõest, mis kasutab jääajal tekkinud ürgorgu, voolab Peetri jõgi omaenda uuristatud sängis – üsna kitsas, järskude veerudega sälkorus. Veerude kõrgus on kuni 15 meetrit ning kallakus 30° ja rohkemgi. Oruveerudel leiame devoni lubjakivi paljandeid ja koopaid. Tähtsaim nendest paljanditest on nn. Kalkahju paljand Kalkahju metsavahi elamu kohal. Ülemdevoni dolomiidid ulatuvad siin päevavalgele veidi üle 3 meetri kõrguses ning ligikaudu 300 meetri pikkuses kaldajärsakus. Peale paljandite on Peetri jõe orus huvipakkuv ka rikkalik kaldataimestik.

Harglas pöördub maantee loodesse ning kulgeb paralleelselt Eesti NSV–Läti NSV piiriga. Ka siitpeale järgnevas teelõigus kohtame mitmeid loodusharuldusi. Hargla kirikust umbes 200 meetrit Valga poole kasvab 15 meetrit maanteest vasakul looduskaitse all olev Püha mänd. Kirik ise on ehitatud XIX sajandi esimesel poolel. See on lihtne saalkirik, kuid teatavas ulatuses on jäljendatud keskaegse gooti stiilis sakraal-

arhitektuuri vorme (massiivne läänetorn ja teravkaaraknad).

Edasi sõites leiame Laanemetsa pargis kaks hiigeltamme, millest ühe ümbermõõt on 5 ja kõrgus 31 meetrit, teisel vastavalt 4,5 ja 28 meetrit. Laanemetsast Koiva jõe suunas asuv 170-hektarine tammepuisniit on botaaniline kaitseala.

Koikküla kaudu, kus endises mõisapargis kasvab viis suurt looduskaitse all olevat pärna, jõuame Valka. Valga kohta vt. marsruut 15.

KIRJANDUST

Kodu-uurijate ajalooalane seminar-kokkutulek Võrus 1.–7. juulini 1963. Ettekannete lühikokkuvõtted. Tallinn, 1963. 104 lk., illustr., kaart.

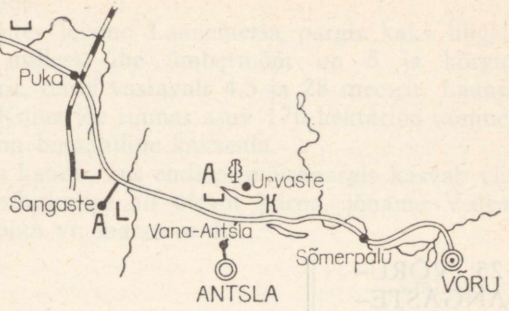
Ühes rajoonis. Antsla, 1957, 160 lk., illustr., kaart.

25. VÕRU-SANGASTE-PIKASILLA

Võrust alustame matka mööda Tartu maanteed. Möödunud Kirumpää piiskopilossi varemetest ning ületanud Võhandu jõe, pöördume vasakpoolsele, Viljandi suunas kulgevale maanteele. Umbes neli kilomeetrit edasi jääb maanteest paremale Tsopa küla, kus asub Silmalätte-nimeline muistne ohvriallikas.

Maantee möödub Vagula järve läänepoolsest otsast ning ületab Sõmerpalus uuesti Võhandu jõe, mida siin tuntakse Pühajõe nime all. Rahva muistsete uskumuste kohaselt ei tohtinud selle jõe voolu tõkestada. Kui aastail 1641–1642 vili kaks aastat järjest ikaldus, peeti seda Sõmerpalus jõele ehitatud veski süüks ning hoone põletati maha.

Tänapäeval asub Sõmerpalus heade tootmistulemustega sovhoos. Sovhoosil on puhtatõuline eesti punane kari ning ta saab tõuloomade müügist suuri sissetulekuid. Sõmerpalu sovhoosis töötas suurte teraviljasaakide meister Karl Isak (1891–1955), kes oli esimene sotsialistliku töö kangelane meie vabariigis ning valiti NSV Liidu Ülemnõukogu saadikuks.

Maantee teeb Sõmerpalus pöörde põhja poole ning lookleb edasi läbi vaheldusrikka maastiku. Vastse-Antslast on soovitatav teha kõrvalepõige lõuna suunas.

Tee viib mõne kilomeetri kaugusel asuvasse Vana-Antslasse, kus asub Antsla sovhoostehnikum. Tehnikumi pargis kasvavad peale pärnade, tammede, kaskede ja kuuskede ka mitmed haruldasemad puuliigid (siberi kontpuud, läikelehelised mahooniad, tatari vahtrad jt.). Tähelepanu äratavad vana kaheharuline 18 meetri kõrgune vaher ja neli jämedat tamme. Neist suurima ümbermõõt on 6 ja kõrgus 20 meetrit. Vaatamisväärsuste hulka kuuluvad ka kalatiigid. Vana-Antsla park on looduskaitse all.

Kui Vana-Antslast veel neli kilomeetrit edasi lõuna poole sõita, jõuame Antsla linna. Linn paikneb orgudest ümbritsetud lavakõrgendikul, millel omakorda kerkivad mõned suhteliselt madalad kühmud ja seljakud. 1938. aastal linnade hulka arvatud asula sai Suure Isamaasõja aastail raskesti kannatada. Sellest hoolimata on linn, võrreldes sõjaeelse ajaga, tunduvalt kasvanud ja laienenud. 1965. aasta alguseks oli

Antslas 2300 elanikku. Tööstusettevõtetest on tähtsaim Võru linavabriku Antsla tsehh.
Pärast kõrvalepõiget Vastse-Antslast lõunasse on kindlasti soovitatav siirduda ka põhja poole, Urvastesse ning Uhtjärve (Uhti järve) äärde.
Urvaste ürgorg on Uhtjärve kohal üsna järskude veerudega. Need on lõhestatud allavoolavate ojakeste uuristatud väikeste sälkorgudega. Uhtjärve kõrgel

Lauluisa mälestussammas Võrus

loodepoolsel kaldal kõrgub muistne linnamägi. Lepikus teisel pool järve asub Kuradikivi, millel arvatakse leiduvat vanasarviku sõrmede ja varvaste jälgi. Kuradikiviga seotud suuline traditsioon ei ole aga ehtne rahvatraditsioon, vaid pärineb arvatavasti kohalikult luuletajalt Marie Heibergilt. Luuletaja sündis 28. septembril (10. oktoobril) 1890 Uhtjärve läheduses Siimu talu popsikohal. Tema loomingus kajastub palav armastus kodutare ja kodukoha vastu.

200 meetri kaugusel Urvaste 8-klassilisest koolist kasvab tohutult jäme tamm, mille ümbermõõt on ligikaudu 8 meetrit. Seda puud tuntakse Tamme-Lauri tamme nime all ning see on teadaolevail andmeil suurimate dimensioonidega tamm meie vabariigis. Teine hiigeltamm seisab Urvastest veidi loode pool Mäe-Lehtsoo veski juures ning seda nimetatakse sageli Mäe-Lehtsoo tammeks. Selle puu ümbermõõt on umbes 7 meetrit.

Urvaste kirik on algkujul ehitatud XIII sajandi lõpul. Kirikuhoone on aga hiljem korduvalt kannatada saanud, teda on restaureeritud ja ümber ehitatud. Eriti ulatuslikult muutus hoone põhiplaan XV sajandi ümberehituste tagajärjel. Urvaste kirik kuulub kõige huvitavamate ja ainulaadsemate maakirikute hulka. Ainsana Eesti maakirikute seas on ta ehitatud gooti stiilis basiilikana.

Urvastest edasi matkates jõuame Sangastesse (vt. marsruut 15) ning ületame Väike-Emajõe. Seejärel läbime Puka ning sõidame tervelt kolmel korral üle väikese Purtsi jõe.

Võru–Pikasilla matka lõpetuseks võib ära käia Vooremäe linnusel Võrtsjärve lõunatipus. Pikasillalt Viljandisse jõudmiseks tuleb edasi sõita marsruudi 22A järgi, ainult vastupidises suunas.

Kodu-uurijate ajalooalane seminar-kokkutulek Võrus 1.–7. juulini 1963. a. Ettekannete lühikokkuvõtteid. Tallinn, 1963, 104 lk., illustr., kaart.
Ühes rajoonis. Antsla, 1957, 160 lk., illustr., kaart.

VI. MARSRUUTE KINDLAILMELISTES MAASTIKUTÜÜPIDES JA SAARTEL

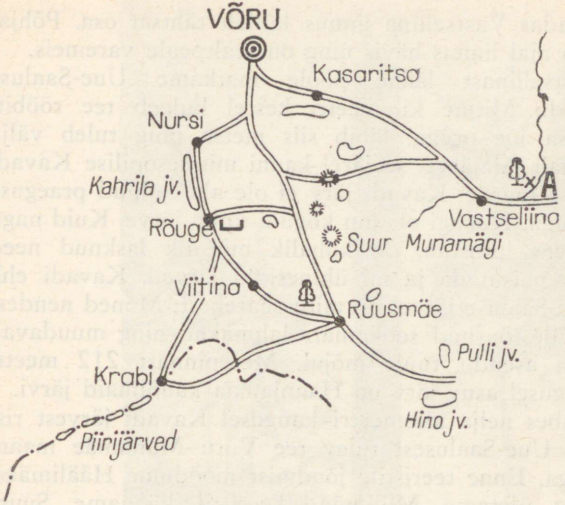
26. HAANJAMAA

Mäekuplid ja järved, hajali põllutükid ja vahelduva pinnamoega metsad. Nõukogude Eesti kõrgeimas piirkonnas matkamisel avaneb silmale üks kaunis vaade teise järel. Tavaliselt nimetatakse Haanjamaaks piirkonda, mis asub 250 meetri samakõrgusjoonest kõrgemal; siinkohal on aga matkamarsruuti sisse võetud ka mõningad veidi madalamad, kuid põhiliselt samalaadilise pinnamoega alad.

Matka Haanjamaal alustame Võrust. Pärast linnast Vastseliina suunas väljumist jääb maanteest vasakule Pappjärv ning veidi hiljem paremale Verijärv. Verijärve ilu nautimiseks tuleks minna mööda kõrgemat kallast paarsada meetrit edasi. Järgneb Kasaritsa järv, mis jätab eriti võluva mulje vaikse ilmaga, mil kaldaid raamiv mets peegeldub järve vees.

Ees ootab Vastseliina – alevik, mis kasvas eriti kiiresti 50-ndatel aastatel, mil ta oli rajoonikeskuseks. Sel ajal püstitati siin mitmeid suuri hooneid. Endist administratiivhoonet kasutab nüüd Vastseliina internaatkool.

Vastseliina alevikust liigume mööda meeldivat metsavahelist teed Piusa jõe äärde. Jõe vasakul kaldal on

park, kus kasvavad suured ja tugevad tammed. Mõned neist on korduvate piksetabamuste tõttu sooniliseks muutunud.

Teekäänaku tagant hakkavad paistma Vastseliina linnuse maalilised varemed ümmarguse torniga, mille ülaosas on kasutatud värvilisi telliseid. Vastseliina tornlinnus rajati 1342. aastal Tartu piiskopkonna piirikindlustusena. Tõenäoliselt asus samal kohal varem muistne eestlaste maalinn. Piusa jõgi ja Meeksi oja piiravad linnust kolmest küljest. Neljandat külge kaitses kunstlikult rajatud vallikraav. XV sajandi teisel poolel ehitati kogu linnus täielikult ümber. Suur torn, mis oli linnuse endiseks tuumikuks, ümbritseti ebareeglipärase laagerkastelliga, mille lõuna- ja idanurka ehitati ümartornid. XV–XVII sajandi sõdades

etendas Vastseliina linnus küllalt tähtsat osa. Põhjasõja ajal linnus hävis ning on sealtpeale varemeis. Vastseliinast lääne poole matkame Uue-Saaluse kaudu. Mitme kilomeetri kestel kulgeb tee rööbiti Piusa jõe oruga, läbib siis metsa ning tuleb välja esmalt Alajärve, seejärel kauni mitmesopilise Kavadi järve juurde. Kavadi järv ei ole alati olnud praeguse kujuga. Kunagi oli siin koguni kolm järve. Kuid nagu rahvas jutustab, on kohalik mõisnik lasknud need üles paisutada ja nii ühinesidki järved. Kavadi ehk Uue-Saaluse järvel on mitu saarekest. Mõned nendest on ülestõusnud sookamara-lahmakad ning muudavad oma asendit tuule mõjul. Merepinnast 212 meetri kõrgusel asuv järv on Haanjamaa kaunimaid järvi.
Umbes nelja kilomeetri kaugusel Kavadi järvest ristub Uue-Saalusest tulev tee Võru–Munamäe maanteega. Enne teeristile jõudmist möödume Häälimäest ning ületame Miilimäe. Teeristil kääname Suure Munamäe poole. Vasakule jäävad Jaanimägi, väike Perajärv ja tiheda metsaga kaetud 290 meetri kõrgune Vällamägi. Viimane on suhtelise kõrguse poolest (77 meetrit lähedase Perajärve pinnast) Munamäest kõrgemgi, kuid mets varjab vaadet isegi pärast Vällamäe tippu jõudmist. Mäe ümbrus annab pildi Haanjamaa loodusest sel ajal, mil inimkäsi ei olnud seda veel kuigi oluliselt muutnud.
Katsest vallutada Vällamäge võib loobuda, kuid iga matkaja ronib kindlasti Suurele Munamäele ning seal asuvasse 26 meetri kõrgusesse vaatetorni. Mäe kõrgus jalamilt on 60 meetrit, merepinnast 317 meetrit, koos torniga seega ligikaudu 343 meetrit. Tornist avaneb vaade nii kaugele, kui silm küünib. Paistavad rohkearvulised metsatukkadega kaetud mäed ja nende vahel helklevad järved. Kõige lähemal sätendavad Tuuljärv ja mitme saarega Vaskna järv, lääne poole

Fašismiohvrite mälestussammas Võrus

jääb Taltjärv. Küllalt lähedastena tunduvad Võru linn ja Rõuge kiriku torn, eemal silmapiiril kumab Petseri. Silm ulatub ka Läti õue vaatama; lõunapoolse vennasvabariigi linnadest paistavad Ape ja Aluksne. Selge ilmaga võib binokli abil isegi Pihkvat näha.

Pärast Munamäelt laskumist võtame suuna lõunasse. Plaksi küla juures näeme maanteest paremal uuesti Munamäe tornist silmatud Tuuljärve – Eesti NSV kõige kõrgemal asuvat järve (257 meetrit üle merepinna). Kalamehed peavad seda järve kõrgiks, kuna ta ei taha kuigi kergesti oma kalarikkusi välja anda. Samas jääb vasakule Vaskna järv, ees aga paistab Kerekunna mägi. Kui teed jätkata, paistab esmalt paremal Plaani järv, edasi hulk teisi väikesi järvekesi.

Neil aladel võitles 5. Eesti Kommunistlik Kütipolk (nimetatud ka Võru polguks) 1919. aastal valgekaartlike vägede vastu. Veebruari keskpaiku peatus rinne Plaksi–Suure Munamäe joonel. Haanjamaa oli Eesti territooriumi osa, mis valgete vastupealetungi ajal 1919. aasta kevadel jäi kõige kauem Punaarmee kätte.

Siit, Läti NSV piiri lähedastelt aladelt, kääname Ruusmäel lääne suunas ning suundume Rõuge poole. Läbime Musthamba (Melzubi) küla, kus võib üles otsida kuuemeetrise ümbermõõduga tammehiiglase, mis on looduskaitse all.

Meeldivaks kohaks matkateel on Viitina ümbrus. Siin, kus on kõiki Haanjamaa võlusid, on leitud sobiv koht pioneerilaagrile. Kuid kõigele lisaks tuleb kiita ka siinset töökat talurahvast. Põllumajanduse arendamine Haanjamaal ei ole ju kerge ülesanne, sest maapind on suhteliselt vähe viljakas, mägine maastik ei võimalda suurte põllumassiivide rajamist ning rasket võitlust tuleb pidada ka erosiooniga. „Oktoobri" kolhoosil Viitinas on aga kõigest sellest hoolimata häid saavutusi ning seakasvatuse osas võistleb ta vabariigi parimate majanditega.

Viitina kaudu läheneme Rõugele, kus kagust loodesse suunduva rohkem kui kümne kilomeetri pikkuse ürg-

oru kaunidus köidab kõiki matkajaid. Rõuget on nimetatud „seitsme järve maaks", kuid tegelikult on järvi siin koguni kaheksa. Kõigepealt kohtame Liinjärve, millesse suubub Ööbikuorus voolav oja, ja Valgjärve, mille kaldail leidub ülemdevoni dolomiitide-merglite paljandeid. Valgjärvega on ühenduses väike Perajärv. Ürgoru keskel järgneb Eesti NSV kõige sügavam järv – Suurjärv (sügavus kuni 37,5 meetrit). Sõõrjas ning kõige ilusamate järvede hulka kuuluv Kaussjärv asub Võru–Rõuge ja Haanja–Rõuge maantee kolmnurgas. Üle maantee näeme Ratasjärve. Sellel pikergusel järvel ei ole ratta kujuga küll midagi ühist, oma nime on ta saanud nähtavasti sellest, et veski jõuallikana oli siia kunagi paigutatud vesiratas.

Rõuge kultuurimaja juurest on enamik eespool nimetatud järvedest korraga näha. Näha ei ole Tõugjärve ega 3–4 kilomeetrit kaugemal asuvat Rõuge suurimat järve – Kahrila järve.

Neil, kes soovivad nautida ööbikulaulu, on soovitatav Rõugesse tulla kevadel. Sealne toomingaterikas Ööbikuorg on inimkätest peaaegu puutumatu.

Ööbikuorust lõunas, ürgoru pervel asub Rõuge linnamägi, mis oli kasutusel meie ajaarvamise esimese aastatuhande teisel poolel. See on eesti ala esimene linnamägi, mis on täies ulatuses arheoloogiliselt läbi uuritud. Kaevamistöid on juhtinud M. Schmiedehelm ja S. Laul. Linnusest saadud leiud annavad tunnistust eesti, vene ja läti rahva tihedatest majanduslikest ja kultuurilistest kokkupuudetest. Väärtuslikke leide on saadud ka linnusega külgnenud asulakohalt.

Rõuge aleviku elanikkond on nõukogude võimu aastail kiiresti kasvanud. Alevikus asub Tartu tekstiilivabriku „Areng" Rõuge tootmisjaoskond, mis töötleb villa lõngaks ja toodab ka pearätte. Ümbruskonna

põllumajanduslikult kasutatavad maad kuuluvad Rõuge sovhoosile. Selles majandis on seakasvatus eeskujulikult mehhaniseeritud.
Rõugest tagasi Võrru võime matkata Vastse-Nursi või Haanja kaudu. Kui valida neist teedest esimene, saab vältida läbikäidud teeosade kordamist ning heita pilgu ka seni nägemata jäänud pikale ning kitsale Kahrila järvele. Kuid võib-olla veelgi suuremad võlud on teel Haanja kaudu.
Lähenedes uuesti Suurele Munamäele, võib jälgida maapinna lainjat tõusu. Tee kord langeb, kord tõuseb. Kuid tõusud on alati suuremad kui langused. Maanteest paremale jäävad Kurgjärv ja Väikjärv. Need kuuluvad meie vabariigi kõrgjärvede hulka, mõlema veetase on 233 meetrit üle merepinna. Kurgjärve põhjakaldast möödub maantee üsna lähedalt, kuid mets ja võsa kipuvad järve siiski ära varjama. Veelgi vähekäidavamas kohas, mägede põues asub Väikjärv (nimetatud ka Väitjärveks). Segametsad mägede nõlvadel peegelduvad järvepinnal. Eriti kaunis on see pilt sügiseses värvirohkuses.
Kui soovitakse tutvuda Kurgjärve ja Väikjärvega, tuleks Rõuge–Haanja teelt kõrvale põigata, läbida külavahetee ning mööduda Kurgjärve läänepoolsest otsast. Kõrgendikult on võimalik näha veel lõuna pool asuvat liivase, osalt kõrkjaisse kasvanud kaldaga Vihtla järve, millest saab alguse Rõuge oja.
Pärast maanteele tagasipöördumist jõuame peagi Haanja lähistele, ning pöördunud teeristil vasakule, olemegi otse Võrru suunduval maanteel.
Ring on täis, kuid Haanjamaa ja ta äärealade kaunidustest on veel palju nägemata. Neile, kellel on mahti pikemaks matkamiseks, võib soovitada ka Läti NSV piiri ääres ära käia. Piiriäärsete alade külastamiseks tuleks sõita Võrust maanteed mööda (enam-vähem

otse lõuna suunas) Ruusmäele. Kauneid järvi leidub niihästi Ruusmäelt ida kui ka lääne pool. Saartega Hino järve ning selle lähedase Pulli järve äärde jõudmiseks tuleks Ruusmäelt Riia–Pihkva (asfalteeritud) kiviteele suunduvale ühendusteele käänata ning mõni kilomeeter Pihkva poole matkata. Pulli järv (maanteest vasakul) ulatub oma kitsama otsaga kivitee äärde, Hino järve juurde jõudmiseks on aga vaja kiviteest lõuna suunas eemalduda.

Ruusmäelt lääne poole pöördudes läheneb matkaja kohtadele, kus Suure Isamaasõja päevil tegutses kangelaslik luuraja Leen Kullman. Tee läheb Ruusmäelt Luutsnikule. Seal leiame kergesti kahekorruselise punastest tellistest hoone, milles praegu asub 8-klassiline kool. Sõjapäevil paiknes selles majas hitlerlik väeosa. Leen Kullman käis seal tantsupidudel: saksa sõjaväelastelt saadud luureandmed läksid eetrisse.

Raadiosaatja asus Rabasoo talus, Leeni õe Olga elukohas, kus luuraja ajutiselt peatus. Seegi hoone on säilinud ning asub koolimajast umbes 1,5 kilomeetri kaugusel. Sinna jõudmiseks tuleb sidejaoskonna juurest külavaheteed mööda paremale suunduda. Kolmas eluhoone külavahetee ääres ongi endine Rabasoo talu.

Luutsnikult läheb tee läbi Läti NSV territooriumi Krabile. Küla lähedal asuvad neli järve – Kikkajärv, Sarapuu ehk Muda järv, Liiva järv ja Väike järv –, mida omavahel ühendab Piirioja. Saarekestega Kikkajärv on peaaegu kilomeetri pikkune.

Matkaja on sattunud piirkonda, mida on hakatud nimetama Paganamaaks. Nimetus on tekkinud seoses rahvapärimusega, mille kohaselt Krabist lääne pool leiduvat vanapagana jälgi. Need olevat tekkinud siis, kui vanatühi, kes tahtis ehitada silda üle Kikka-

järve, on kõuekärgatusest hirmutatuna kiiresti põgenema pistnud. Vanapagana jälgedeks peetakse mägedevahelisi sügavaid orgusid.

Piiriäärne ürgorg pakub huvi veel selle tõttu, et Liiva järve kõrges kaldas on näha vähem kui saja aasta jooksul tekkinud sälkorge, mille külgedel hakkab paljanduma ürgoru kallaste liivakivi. Veel tänapäevalgi toimub siin intensiivne pinnase uhtumine. Paganamaalt Võrusse tagasi viib tee Rõuge kaudu.

KIRJANDUST

Kodu-uurijate ajalooalane seminar-kokkutulek Võrus 1.–7. juulini 1963. Ettekannete lühikokkuvõtteid. Tallinn, 1963. 104 lk., illustr., kaart.

Ivask, A. Haanjamaa. Tallinn, 1962. 83 lk., illustr.

Ivask, A. Rõuge–Haanja–Vastseliina. Tallinn, 1963. 32 lk., illustr.

Lõokene, E. Rõuge oru geoloogilistest vaatamisväärsustest. „Eesti Loodus", 1963, nr. 5, lk. 286–289.

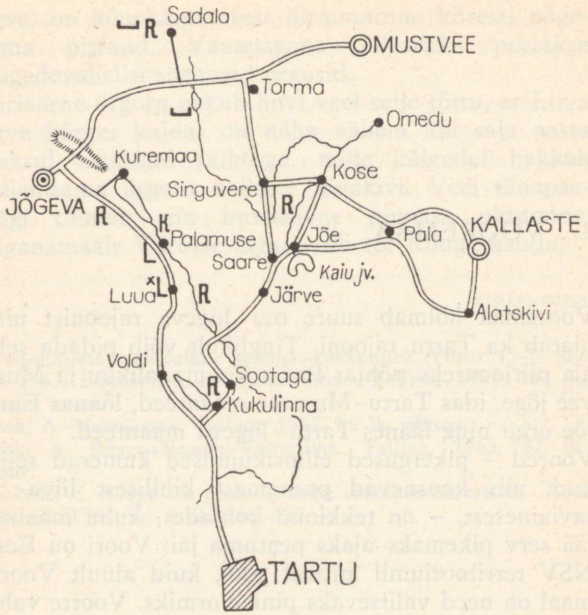
27. VOOREMAA

Vooremaa hõlmab suure osa Jõgeva rajoonist ning ulatub ka Tartu rajooni. Tinglikult võib pidada selle ala piirjoonteks põhjas Pedja jõe madalikku ja Mustvee jõge, idas Tartu–Mustvee maanteed, lõunas Emajõe orgu ning läänes Tartu–Jõgeva maanteed.

Voored – pikergused ellipsikujulised kumerad seljakud, mis koosnevad peenemast kihilisest liiva- ja saviainesest, – on tekkinud kohtades, kuhu mannerjää serv pikemaks ajaks peatuma jäi. Voori on Eesti NSV territooriumil mitmel pool, kuid ainult Vooremaal on need valitsevaks pinnavormiks. Voorte vahel on niiskepõhjalised moldorud ning nende sügavamates kohtades piklikud järved: Vooremaa põhjaosas Kuremaa järv, Pikkjärv ja Prossa järv, lõunaosas ühtekuuluva järvederühmana Kaiavere järv, Raigastvere järv, Elistvere järv, Soitsjärv ja Saadjärv. Neist veelgi lõuna pool lõikab voori Amme jõgi.

Alustades matka Vooremaa põhjaosast jõuame kõigepealt Kuremaa järve äärde. Järve kaldal, järve poole madalduvas põlispuudega looduskaitsealuses pargis asuvad Kuremaa põllumajandustehnikumi hooned. Ainuüksi Kuremaa annab hea kujutluse Vooremaa maastiku kaunidusest.

Kuremaalt viib tee läände ning pöördub siis lõunasse.

Möödume Patjala küla juures Kassinurme mägedes asuvast Kalevipoja sängist ja Kalevipoja silmapesukausist, mida on kirjeldatud seoses marsruudiga 2. Patjalast läbi Änkküla jõuame Palamusele.

Nooruses tallas Änkküla külakooli teeradu tulevane Eesti NSV rahvakirjanik Oskar Luts (1887–1953). Kuid Änkküla kool ei ole siiski see, millest on pajatatud Lutsu „Kevades". Koolimaja, mille on kuulsaks teinud lood Joosep Tootsi vempudest, asetseb Amme jõe kaldal otse Palamuse kiriku juures. Siin

võime leida ka kohad, kus toimusid lahingud koolipoiste vahel ja kus Tõnisson parve põhja laskis. Lähedastes taluhoonetes on elanud kõigi tähtsamate „Kevade" tegelaste prototüübid: Voldemar Tootson (Lutsu jutustuses Joosep Toots) Mäeotsa (Ülesoo) talus, Arno Tali algkuju Eerikvere küla Saare talus ja Raja Teele prototüüp sama küla Raja talus.
Kirjanik Oskar Luts on sündinud ja kasvanud Järvepera külas Posti talus. Hooned ei ole säilinud, kuid nende asukohta tähistab kivirahn sellele paigutatud mälestustahvliga.
Palamuselt matkame piki Amme jõe orgu Luuale, kus asuvad kaks metsamajanduslikku õppeasutust: Jõgeva Metsamajanduse Tehnikum ja Jõgeva Metsamajanduse Kool. Mõlema õppekorpuseks on endise Luua mõisa häärberihoone, mis on ehitatud XVIII sajandi keskpaiku. Hoone ümber on suur tiikidega park, mis rajati aastail 1800–1820 inglise pargistiilis, kuid mille kujundusse on hiljem toodud rangelt reeglipärase prantsuse pargistiili elemente. Park on Eesti NSV liigirikkamaid ja kaunimaid, seal kasvab 143 erinevat puu- ja põõsaliiki. Endist mõisaparki täiendavad õppeasutuste taimla-puukool ja dendropark. Viimane koosneb viiest osakonnast, liigirikkaimad neist on Kaug-Ida ja Põhja-Ameerika osakond. Kummaski leidub ligikaudu 150 puuliiki. Luualt viib teekond Ehaveresse, kus asub üks tuntumaid Kalevipoja sänge. Muinaslinnusena dateeritakse seda meie ajaarvamise I aastatuhande teise poolde. Mäejalamil asub väike liivaküngas, mille teket rahvasuu seletab liiva mahapudenemisega sängi ehitanud Kalevipoja kuuehõlmast.

„Viimast sületäita tuues
varises hõlma augusta,

sealt, kus siili kasukada
varjukuube oli saanud,
natukene liiva maha."

Jutustatakse ka, et Kalevipoeg olevat tahtnud kiviviskega surmata rahvast rõhuvat Kaarepere mõisnikku. Kivi langes aga maha enne eesmärgile jõudmist ning jäi Prossa järve äärde lebama. Järvest umbes 40 meetrit loode pool leiamegi kivimüraka, mida hüütakse Kalevipoja lingukiviks.
Navas tuleme välja Jõgeva–Tartu maanteele, mida mööda suundume Voldile. Seal avaneb vaade Vooremaa suurimale järvele – Saadjärvele. Järve kallast mööda kagu suunas matkates jõuame Saadjärve lõunakaldal asuvasse Kukulinna.
Siin meenuvad lood kolme venna kiviheitmisest, mille kohaselt vanema venna kivi on kukkunud Saadjärve lainetesse, keskmise venna kivi

„leiti ligi kalda ääre,
vee ja kuiva vahepealla".

Iga Saadjärve äärde jõudnud matkaja otsib Kalevipoja võidukivi. See noorema venna kivi, mida praegu enam seal ei ole,

„leiti üksi kuival kaldal,
leiti murul magamassa,
tüki maada teistest kaugel".

Umbes kümme meetrit järvest eemal asuvat suurt kivirahnu on nimetatud Kalevipoja tooliks, kuna sellel on midagi seljatoe taolist ja kohad käte toetamiseks.
Käinud ära Kukulinnas ja matkanud siis ümber Soitsjärve kaguotsa, jõuame Kalevipoja sängile. Siit paistavad korraga neli Vooremaa järve.
Kui soovitakse tutvuda ka Vooremaa kirdepoolse

osaga, tuleks mööduda paremale jäävast Elistvere järvest ning Raigastvere järve otsa juures itta käänata. Läbinud Järve küla, jõuame Uhmardus Tartu–Mustvee maanteele.

Metsa rüppe, maanteest vasakule jääb kaunis Saare järv. Sellest põhja pool kõrgub Saare voor, mille lõunaotsas on säilinud vundamendivare 1730-ndail aastail ehitatud barokkstiilis häärberist, mis oli oma aja kõige luksuslikumaid mõisahooneid. Hoonel oli rikkalik viimistlus nii sise- kui ka välisarhitektuuris. Lossi seinale oli kinnitatud mõisnik Bocki perekonna kunstipärane reljeefvapp, mis praegu on viidud Lembitu algkooli hoonesse.

Saarel elas kuni 12. eluaastani Carl Friedrich Tenner (1783–1859), hilisem Vene Teaduste Akadeemia auliige, kelle nimega on seotud geodeesiateaduse rajamine Venemaal. Tenner oli päritolult eestlane.

Kaudselt on Saare mõis seotud ka eesti kirjandusloога. Juhan Liivi „Käkimäe käos" esineva hullu krahvi prototüübiks oli Gotthard Johann Mannteuffell, Saare mõisa omanik XIX sajandi esimesel poolel.

Edasine matkarada kulgeb Kääpa jõe voolusuunas ning viib Saarelt Vassevere kaudu Kosele. Nii käimegi Kalevipoja mõõga otsijate jälgedes. Mõõk „puhkavat" Kääpa jões kunagise Kääpa talu lähedal.

Kosel ületame rohkete Kalevipoja-pärimustega seotud jõe ning pöördume vasakule. Pärast mõnekilomeetrist matka jõuame Toljase mäe jalamile (mäe kohta vt. marsruut 10). Nüüd viib matkatee Veial üle Kullavere jõe ning suundub Sirguveres uuesti Tartu–Mustvee maanteele. Vooremaale ringi pealetegemiseks tuleks Torma ja Laiuse kaudu Jõgevale suun-

duda. Selle matkatee äärseid objekte on kirjeldatud seoses marsruutidega 10 ja 21.

Matkaga Vooremaal võib ühendada Peipsi-äärsete alade külastamise. Sel puhul on soovitatav Tartu–Mustvee maanteelt Jõe kaudu Alatskivile ja Kallastesse suunduda ning sealt Pala ja Kose kaudu samale maanteele tagasi pöörduda. Nii on võimalik hõlmata kõige huvitavamat osa Peipsi rannikust ning Juhan ja Jakob Liivi ning Anna Haava elu ja loominguga seotud kohti.

KIRJANDUST

Jõgeva rajoonis. Eesti NSV 25. aastapäevale pühendatud koduuurijate seminar-kokkutulek 23.–27. juunini 1965. a. Ettekannete lühikokkuvõtted. Tallinn, 1965. 132 lk., illustr., kaart.

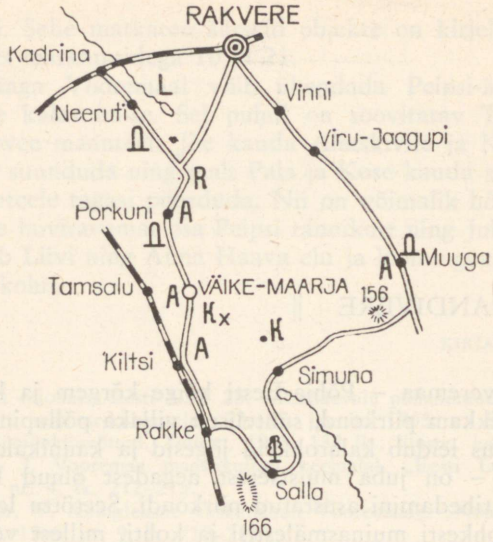
Eilart, J. Vooremaa maastikulisel keelualal. „Eesti Loodus", 1964, nr. 4, lk. 212–215.

Kaimur, V. Kompleksne ekskursioon Vooremaale. „Nõukogude Kool", 1963, nr. 9, lk. 710–715.

28. PANDIVERE ||

Pandiveremaa – Põhja-Eesti kõige kõrgem ja kõige lumerikkam piirkond, suhteliselt viljaka põllupinnaga ala, kus leidub kalarohkeid jõgesid ja kaunikaldalisi järvi, – on juba muistsetest aegadest olnud Eesti kõige tihedamini asustatud piirkondi. Seetõttu leidub siin rohkesti muinasmälestisi ja kohti, millest vestab rahva suuline looming. Rohkesti on siin ka paiku, mis on seotud rahva revolutsioonilise võitlusega ning kultuurimeistrite elu ja loominguga. Ja tänapäeval on sellel iidse asustusega alal tärkama löönud uus elu: kohtame vastrajatud tehaseid ning eesrindlikke kolhoose ja sovhoose, vaevalt aastakümne või paari vanuseid koole ja muid kultuuriasutusi. Kõige selle tõttu ongi Pandivere kõrgendik sobivaks matkaalaks. Siin on, mida silmaga vaadata ja mida meelde jätta.

Udriku või Kadrina raudteejaamast pääseme hõlpsasti Neeruti metsaga kaetud moreenseljakutele ning orgudele, see on kohtadesse, mida rahvas on nimetanud Kalevipoja künnivagudeks. Mägedest, mis neid vagusid piiravad, on tuntuimad Valgeristimägi, Tornimägi, Lusthoonemägi, Tammemägi ja Sadulamägi.

Viimasel on tõepoolest sadula kuju ning see on olnud kasutusel linnamäena. Peaaegu iga mägi, org ja järv Neeruti ümbruses on seotud rahvapärimustega Kalevipojast. Neeruti Kahejärv, mis oma iluga matkajat ligi tõmbab, olevat tekkinud Kalevipoja lõpnud hobuse neerudest.

Matkatee viib Neerutist lõuna poole. Peagi jõuame endise Jõepere mõisa kohale. Kalevipoja-lugude eeposeks vormija oletatav sünnipaik ei ole endise mõisa keskuses, vaid sellest paar kilomeetrit edasi Väike-Maarja poole. Teenäitajaks sinna on Ahtme–Tallinna kõrgepingeliin. Läbinud umbes 150 meetrit, tuleb pöörduda paremale viivale taluteele. Maanteest

paarisaja meetri kaugusel asetsevate taluhoonete juurest vasakule pöördudes ning läbi rohumaa veel 200–300 meetrit edasi minnes jõuame mälestusmärgi juurde. Põllu keskel nelja kase vahel seisab kõrge graniitblokk Fr. R. Kreutzwaldi pea reljeefiga. Samal kohal asunud rohkem kui poolteist sajandit tagasi talutare, kus elasid Jõepere mõisa kingsepp Juhan ja tema naine Ann ning kus 14. (26.) detsembril 1803 sündis tulevane Lauluisa. Monument püstitati seoses Kreutzwaldi 150. sünniaastapäeva tähistamisega 1953. aastal. Ümberkaudsete koolide õpilaste hoolel on mälestussamba ümber tekkinud väike park.

Sellest kohast kümmekond kilomeetrit edasi asub Assamalla küla, üks tuntumaid Kalevipoja-lugudega seotud paiku. Eepose kohaselt toimus siin võidukas lahing ristirüütlitega, kellest kümme tuhat lahinguväljale lamama jäi. Kalevipoeg ise kaotas Assamallas oma hobuse. Kadrinast ja Rakverest tulevate maanteede ühinemiskoha lähedal leiavad matkajad madala ala, mida rahvajutud peavad vägilase ratsu nahaasemeks.

Paari kilomeetri kaugusel Assamallast, Kullengal, kääname sirgele teele, mis viib Porkunisse. Teest vasakul kohtame väikesel metsalagendikul pinnamoodustisi, mida on peetud Kalevipoja ratsu jälgedeks. Siit Porkunini on veel kolme metsasihi vahemaa.

Porkuni on oma nime saanud kohaliku mõisa omaniku, Tallinna piiskopi Simon von der Borchi nimest. Viimane rajas 1479. aastal kõrgele seljandikule ebareeglipärase plaaniga laagerkastelli tüüpi linnuse. Tänaseni on sellest säilinud ainult omapärane, alt nelja- ja ülevalt kaheksakandiline väravatorn ning müürijäänused. Endine mõisamaja kuulub nüüd Porkuni Kurtide Laste Internaatkoolile. Lisaks

Porkuni internaatkooli ümbrus on kaunis

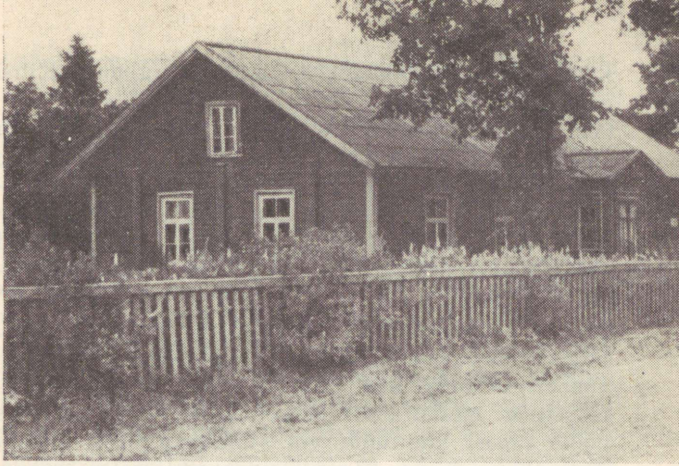
sellele on kooli käsutusse antud ka uus, nõukogude võimu ajal ehitatud ajakohane koolihoone.
Eelkõige meelitab Porkunisse sealne järv, mille ääres leidub kauneid laagripaiku. Porkunis korraldavad ümbruskonna noored oma suvepäevi, siin peetakse ka laulupäevi, matkajate ja orienteerumissportlaste kokkutulekuid ning igasuguseid muidki üritusi.
Porkuni järve tähtsaimaks omapäraks on ujuvad saared, mis enamasti hoiduvad idakalda lähedale. Järve ääres kasvab jämedaid hõberemmelgaid. Järvega on seotud arvukalt legende. Neid on oma loomingus kasutanud O. W. Masing, Fr. R. Kreutzwald, J. Barbarus ja teised kirjanikud.
Maantee ääres teisel pool varemeid saab alguse Valgejõgi. Üle maantee on park.
Porkunist Tamsalu poole matkates jõuame lahingu-

kohale, kus Nõukogude armee väeosad andsid purustava hoobi taanduvaile fašistlikele vägedele. Vaenlane kaotas üle 400 mehe surnutena ning ligikaudu 1100 meest võeti vangi. Nüüd seisab Sauevälja künkal hall põllukivi, millel on plaat tekstiga „Lahinguga siinsetel põldudel ja metsades 21. XI 1944. a. murdis Nõukogude armee 8. Laskurkorpuse 249. diviis saksa fašistlike väeosade tõsise vastupanu mandril". Lahing leidis aset Porkuni–Uudeküla–Loksa vahelises kolmnurgas. Nõukogude armee võitlejad, kes langesid selles lahingus, on maetud Loksa kangelaskalmistule. Loksalt võib pöörduda otse Väike-Maarjasse. Neile aga, kes soovivad tutvuda ühe kiiresti areneva töötuskeskusega, tuleb soovitada Tamsalus ära käia. Enne nõukogude võimu taastamist Eestis 1940. aastal oli seal ainult lubjatehas, nüüd aga töötavad Tamsalus veel puiduimmutustehas ja kombineeritud jõusööda tehas. Tamsalul on eeldusi kujuneda Pandivere esimeseks linnaliseks asulaks.

Teiseks tähtsamaks selle ala keskuseks on Väike-Maarja. Kõigepealt võiks siin pilgu heita kohalikule keskkoolihoonele. See ei ole küll mingi arhitektuuriline vaatamisväärsus, kuid hoonel ning selle eelkäijal on olnud tähtis osa niihästi eesti kultuuriloos kui ka revolutsioonilise liikumise ajaloos.

1873. aastal rajati Väike-Maarja kihelkonnakool. 1893. aastast kuni surmani (1907. a.) oli siin õpetajaks luuletaja Jakob Tamm. Tema hauale kohalikul kalmistul on püstitatud büst-mälestussammas. J. Tamme ümber koondus kirjanike rühmitus, mida on hakatud nimetama Väike-Maarja parnassiks. Rühmitusse kuulusid peale Tamme veel Jakob Liiv (kelle mälestussammas asub pargis Väike-Maarja keskkoolihoone kõrval), Peeter Jakobson, Kaarel Krimm, Otto Münther ja Mihkel Kampmaa (Kampmann).

1892. aastast kuni 1897. aastani õppis Väike-Maarja kihelkonnakoolis Anton Hansen Tammsaare. Jakob Tamm oli tema õpetaja.
Kui kihelkonnakooli baasil oli moodustunud Väike-Maarja keskkool, kujunes see tähtsaks revolutsioonilise liikumise keskuseks. Põrandaalune kommunistlike noorte kollektiiv tegutses koolis juba 1922. aastal. Järgmisel aastal, kui Väike-Maarjasse tuli õpetajaks aktiivne revolutsionäär Anton Vaarandi (Vahtman), võttis kommunistlike noorte tegevus uue hoo. Eestimaa Kommunistliku Partei liikme Vaarandi kaudu oli Väike-Maarja noorkommunistide tegevus kindlalt seotud parteilise juhtimisega. 1924. aasta 1. detsembri ülestõusu eel toimus noorte revolutsionääride Friedrich ja Heinrich Rossi kodus Aburi külas (mõned kilomeetrid Väike-Maarjast põhja pool) illegaalne nõupidamine seoses ülestõusu ettevalmistamisega. Maja, kus toimus nõupidamine, ei ole kuigi kaugel maanteest, mis suundub Väike-Maarjast Assamallasse.
Väike-Maarja arhitektuurimälestistest on tähtsaimad XIV sajandil ehitatud kirik ja selle ees leiduvad kiviristid. Rahvapärimuse kohaselt olevat kiriku rajamiseks vajalikud ehituskivid kohale toimetanud pärisorjadest talupojad, kes andnud neid edasi käest kätte.
Väike-Maarjast 3,5 kilomeetri kaugusel asetseb metsaga kaetud 146 meetri kõrgune Ebavere mägi, millega on seotud rohkesti legende. Kui maanteelt kõrvale põigata ning mäetippu tõusta, avaneb kaunis vaade ümbruskonna metsadele ja põllumassiividele.
Järgmiseks keskuseks meie matkateel on Vao, kus eelkõige köidab tähelepanu paekivist laotud kõrge hall ehitis – XIV sajandist pärinev neljakorruseline vasallide tornelamu. Ehitusmeistrid olid tõenäoliselt

Avispea vana koolihoone. Siin töötas koolijuhatajana Jakob Liiv

samad, kes ehitasid Väike-Maarja kiriku. Rahvatraditsioon kõneleb, et maa-aluste salakäikude kaudu olevat torn olnud ühenduses Kiltsi ja Porkuni lossiga. Tõepoolest – tornil leidusidki mõned salajased väljapääsud; alles hiljuti saadi üht käiku mööda mitusada meetrit Kiltsi poole liikuda.

Kiltsi raudteejaam on seotud revolutsioonivõitluse sündmustega. 1918. aasta veebruaris avaldasid punakaartlased raudteejaama lähedal vastupanu lõunast pealetungivaile Saksa vägedele.

Raudteejaamast kahe kilomeetri kaugusel kagu suunas asetseb endine Kiltsi mõisahoone. Hoone paraadukse kohal on orduaegne vapp ja selle all kiri: „Gebaut anno 1292 und renovirt anno 1790". (Ehitatud a. 1292 ja renoveeritud a. 1790.) XVI sajandil oli loss Gilseni perekonna omand. Gilsenite pere-

konnanimi on moonutatud kujul pärandunud Kiltsi asulale.
XIX sajandil kuulus loss vene meresõitjale Adam Johann Krusensternile (1770–1846) ja tema pojale Paul Theodorile. Esimene neist juhatas koos Juri Lisjanskiga vene maadeuurijate esimest ümbermaailmareisi aastail 1803–1806 ja ka poeg, kes oli tuntud polaaralade uurijana, sooritas hiljem ümbermaailmareisi.
Praegu kasutab lossihoonet Kiltsi 8-klassiline kool. Hoone juures asub suur park, mille üheks tähelepanuväärsuseks on rohked allikad.
Edasisele matkarajale pääsemiseks tuleb Ebavere poole tagasi pöörduda või väiksemat teed mööda Äntu küla suunas Tartu maanteele välja minna. Matka jätkates jõuame umbes 200 meetrit enne raudtee ülesõidukohta Äntu Punamäe linnuse juurde, mis asetseb metsaga kaetud kõrgel seljandikul, teest umbes 300 meetri kaugusel.
Äntu Punamägi on tuntumaid muistse Eesti linnuseid. Läti Henriku kroonikas esineb see Agelinde nime all. Linnuse lähedal, Prillapatsi metsavahikoha juures leidub kauneid metsajärvi, mille ilu on ülistanud luuletajad August Alle ja Kersti Merilaas.
Punamäelt viib matkarada Tartu maanteed mööda Rakke töölisasula juurde. Sinna rajati juba 1910. aastal suur lubjatehas, mille korstnal oli kiri „1910 Kaddak". Nõukogude korra tingimustes jäid aga senised tootmisvõimsused ebapiisavaks ning aastail 1957–1960 ehitati Rakke uued šahtahjud. Koos tööstusliku tootmise kasvuga kasvas ka Rakke asula. Siia rajati keskkool ning 1961. aastal andis see esimese lennu lõpetajaid. Kooli juurde on organiseeritud koduloomuuseum.
Rakket külastades tuleks kindlasti tõusta töölisasulast

kahe kilomeetri kaugusel asuvale mäele. Mägi ei ole küll eriti kõrge, kuid ümbrusele avaneb sealt kaunis vaade. Vaatepiiril kerkib mitmeid erineva värvusega kõrgendikke.
Rakkest võib siirduda Aole, Fr. R. Faehlmanni sünnikohta, mis asetseb ainult mõni kilomeeter edela pool. Sealseid vaatamisväärsusi on kirjeldatud seoses marsruudiga 2. Meie praegune matkarada viib aga esialgu ida ning siis lõuna poole, Väike-Tammiku, Tammiku, Suur-Tammiku ja Salla kaudu Emumäe juurde. Tee ääres kohtame jällegi järvi. Üks nendest asub Pälsoni-nimelise sovhoosi Tammiku osakonna keskuse juures, enamik aga teest paremal, voorte alal metsapõues. Sovhoosi osakonnakeskusest poole kilomeetri kaugusele jäävad linnamägi ja paljude aukudega ohvrikivi.
Järgmiseks külaks matkateel on Salla. Minevikust kõneleb seal viiemeetrise ümbermõõduga tamm, mille istutajaks peetakse ordumeister Wolter von Plettenbergi, kaasajast aga endise nahaparkimise pisiettevõtte asemele kerkinud võimas mehhaniseeritud töökoda.
Salla külast tõuseme Põhja-Eesti kõrgeimale tipule – 166 meetri kõrgusele Emumäele. Selge ilmaga paistavad mäelt Kiltsi tehase korstnad, Laiuse voor ja Endla järve vood. Vaate kaunidust on ülistanud luuletaja Manivald Kesamaa. Emumäe kirdepoolsel jalamil (mäeharjast 300 meetrit) leiame huvitava kujuga ohvrikivi.
Edasi kulgeb marsruut Salla ja Käru kaudu Simunasse, kus huviobjektiks on Pedja jõe teke suurest allikast Simuna kiriku lähedal Pandivere kõrgustiku lõunaserval. Jõe lähte juurde on rajatud tore kiviktaimla.
Simuna kirik on meie maa vanimaid, mis on rajatud

kohe pärast eesti ala alistamist saksa ja taani vallutajate poolt XIII sajandi algul. Praeguseni säilinud hoone pärineb oma algkujul arvatavasti XV sajandi esimesest poolest. Simuna kirik kuulus kindluskirikute hulka. Sagedate tulekahjude ning ümberehituste tõttu on aga kiriku esialgne kuju tundmatuseni muutunud.
Simunast viib tee Orguse kaudu Pudiveresse. Seal leiame mälestuskivi, mis tähistab maja asukohta, kus 21. veebruaril (5. märtsil) 1865 sündis eesti kirjandusklassik Eduard Vilde. Kuid Vilde noorusmälestused ei ole siiski seotud Pudiverega, sest isa perekond lahkus sealt Muuga rüütlimõisa, kui Eduard oli vaevalt mõnenädalane. Vilde vanemate jälgedes asume meiegi 20-kilomeetrisele teekonnale Pudiverest Muugale.
Maapind tõuseb lakkamatult. Tee ääres asetsev Rohu küla on Põhja-Eesti kõige suurema absoluutse kõrgusega asula. Oleme Kellavere mäe (156 m) jalamil. Kui ronida selle tippu, haarab silm igas maailmakaares metsade sinetust.
Muugal köidab tähelepanu kunagine mõisa härrastemaja, milles praegu asub 8-klassiline kool. Rakvere Rajoonidevahelise Koduloomuuseumi ja Ed. Vilde memoriaalmuuseumi abiga sisustati Vilde 100. sünniaastapäeva puhul 1965. aasta märtsis kooli ruumides kirjaniku memoriaaltuba. Pargist leiame kirjaniku mälestussamba.
Selles ümbruses kasvas meie kirjandusklassik ja siin sai ta oma „esimesed triibulised". Vilde lapsepõlvekodu ei ole säilinud, kuid selle vundamendile on veetud suur põllukivi, millele on asetatud mälestustahvel.
Muugalt Rakvere poole liikudes jõuame Eduard Vilde nimelise kolhoosi maadele, vabariigi ühte paremasse majandisse. Põllumajandusmaa 100 hektari kohta toodeti seal 1965. aastal 145 tsentnerit liha (kolmas

koht vabariigi kolhooside seas). Põllumajandusmaa 100 hektari pealt saadud kogutulu poolest (38 983 rubla) oli Vilde-nimeline kolhoos vabariigi kolhooside seas esimesel kohal. Tähtsa osa kolhoosi tuludest moodustasid sissetulekud karusloomakasvatusest.
Vilde-nimelisse kolhoosi püstitati 1965. aastal skulptor A. Vommi valmistatud mälestussammas suurele kirjanikule. Kolhoos annab välja Vilde-nimelisi kirjanduslikke auhindu.
Pajusist (Ed. Vilde nimelise kolhoosi keskus) Rakveresse jõuame Vinni kaudu. Sealne näidissovhoostehnikum tootis 1965. aastal põllumajandusmaa 100 hektari kohta 729 tsentnerit piima. Keskmine piimatoodang lehma kohta oli 3857 kg.
Pandiveremaa matk, mis hõlmab peamiselt Rakvere rajooni alasid, lõpeb Rakveres. Matk annab ülevaate ühest Eesti arenenumast põllumajanduspiirkonnast. Selle matka lõpuosa kohta vt. täiendavalt marsruut 10.

Muugas kirjandusklassiku jälgedes

Joonuks, H. Pandivere teedel. Tallinn, 1963. 88 lk., illustr.
Joonuks, H. Kirjanduslik matk läbi Väike-Maarja ja Simuna. „Keel ja Kirjandus", 1962, nr. 7, lk. 424–434.
Valsiner, A. Põhja-Eesti matkateedel. „Nõukogude Kool", 1965, nr. 5, lk. 334–340.

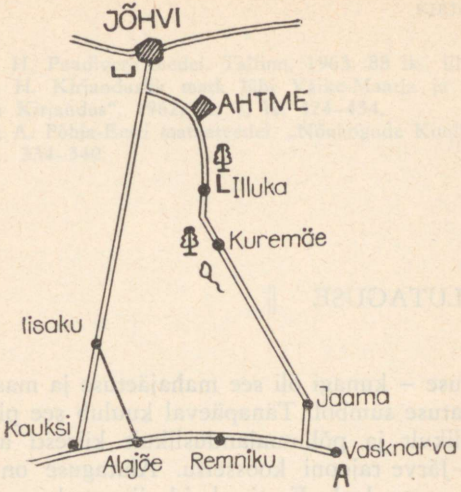
29. ALUTAGUSE ||

Alutaguse – kunagi oli see mahajäetuse ja maailmast äralõigatuse sümbol. Tänapäeval kuulub see piirkond tööstuslikult ja põllumajanduslikult kiiresti areneva Kohtla-Järve rajooni koosseisu. Alutaguse on kõige suurem metsadeala Eestis, kuid siin on ka vallseljakuid, mõhnastikke ja luiteid ning palju järvi.

Matka Alutaguse loodusega tutvumiseks alustame Kohtla-Järve Jõhvi linnaosast. Sihtkohaks valime Vasknarva. Nii on võimalik Alutagust põiki läbida ja seda küllalt mitmekülgselt tundma õppida.

Tartu maantee kulgeb lõunasse. Otse Jõhvi külje all jääb maanteest paremale muistne Tammiku linnamägi ja hiis. Vasakul paistab Kohtla-Järve Ahtme linnaosa. Seal, kus praegu kõrguvad mitmekorruseliste elumajade ja ühiskondlike hoonete heakorrastatud kvartalid, ei olnud esimestel sõjajärgsetel aastatel muud kui mõned talumajad. 1965. aastaks oli Ahtme linnaosa elanike arv tõusnud üle 13 000.

Kääname Tartu maanteelt vasakule ning möödume suurest Ahtme Soojus- ja Elektrijaamast ning selle lähedal asuvast põlevkivikaevandusest nr. 10. Eesti põlevkivibasseini kaevandustest asub Ahtme kae-

vandus kõige sügavamal maa all. Veelgi olulisem on aga see, et tootmisprotsesside mehhaniseerimine on selles kaevanduses teostatud kõige täielikumalt. Just siin tehti algust põlevkivi mehaanilise rikastamisega. Kaevandus nr. 10 annab toorainet Ahtme Soojus- ja Elektrijaamale. Viimase jäätaine – põlevkivituhk, mille küllus ähvardas kujuneda põlevkivibasseini nuhtluseks, on aga omakorda toorainеks Ahtme Ehitusmaterjalide Kombinaadile. See suurettevõte, mis anti ekspluatatsiooni 1963. aastal, laiendab oma toodangut järjest. Põlevkivituhk-gaasbetoondetailide kõrval on hakatud valmistama monteeritavaid raudbetoontooteid.

Ahtmest kuus kilomeetrit kagu pool on Jõhvi–Tartu maantee lähedal veel üks põlevkivikaevandus. See

kannab järjekorranumbrit 7, kuid on tegelikult kõigist teistest kaevandustest noorem ning anti ekspluatatsiooni alles 1965. aastal. Siin on rakendatud niisuguseid tehnilisi uuendusi, mida ei tunta isegi kaevanduses nr. 10.

Edasisõidul jääb terrikoonikute ja tehasekorstnate ala juba selja taha. Jõuame suurte metsade ja soode alale. Ümbruskonnas on hulganisti järvi (Kurtna järv, Nõmme järv, Räätsma järv, Konsu järv ja teised). Kauneim neist on metsast ümbritsetud liivase põhjaga Kurtna järv. Vaheldust toovad maastikku ka kõrgendikud. Oleme Iisaku-Illuka ooside ala kirdeosas, mida iseloomustab eelkõige mõhnastik. Illuka–Kuremäe teest põhja pool ulatub järsunõlvaline kirdesuunaline oos kuni Räätsma järveni.

Maantee suundub Kuremäele. Geoloogiliselt on see nähtavasti otsmoreenne moodustis, mille pealispinnaks on peamiselt kruusad, mis on kokku kuhjatud mannerjää sulamisvete poolt.

Kuremäe kõrgendikul asub kreeka-katoliku usu nunnaklooster, mille rajamine Alutaguse metsade rüppe on seotud tsaari isevalitsuse katsetega eesti rahvale keisritruudust ja keisri usku peale suruda. Aktiivseimaks tegelaseks kloostri asutamisel oli eesti rahvusliku liikumise demokraatlike ürituste vihaseim vaenlane vürst A. S. Šahhovskoi, kes aastail 1881–1894 tegutses Eestimaa kubernerina. Vürst on maetud kloostri territooriumile.

Kuremäe kõrgeimast kohast avaneb suurepärane vaade idas paistvatele Alutaguse metsadele ja järvedele. Kloostri maa-alal võime üles otsida vana ohvritamme, mis on piiratud raudvõrega. Rahvapärimuste kohaselt pidavat selle tamme koor hambavalu ära võtma.

Matkajaile võib huvi pakkuda ka Kuremäe jalamil

voolav allikas, kust saab alguse Konsu järve suubuv oja.
Kuremäelt edasi kulgeb maantee mööda kõrgemaid kohti kagu suunas. Läbime ürgseid metsi ja soid. Suvel matkates tuleks end varustada komariini või mõne muu sääsevastase vahendiga.
Siit kirdepoolsetelt aladelt algas 1944. aasta kevadtalvel Eesti NSV territooriumi vabastamine. Fašistlike vägede vasturünnakute tagasilöömine ning Tallinn–Narva raudteed läbilõikava Auvere platsdarmi säilitamine nõudis Nõukogude armee võitlejailt, kes olid kaevunud Alutaguse soodesse, suurt kangelaslikkust.
Läbime Eesti NSV idapiiri lähedal asuva Jaama küla. Siit esialgu paralleelselt Narva jõe läänekaldaga lõunasse ning seejärel itta siirdudes jõuame Vasknarvasse, kus teeme peatuse ordulinnuse varemete juures. Linnus, mille ehitamist alustati 1427. aastal, koosnes nelinurksest losshoonest. Lossi ümbritses tugevate müüridega piiratud õu, müüride loodenurgas seisis suur ümmargune torn. Linnuse rajajate kavatsuste kohaselt pidi see olema tugipunktiks saksa feodaalidele nende võitluses Venemaa vastu. Kuid edu nad ei saavutanud. XVI sajandi teisel poolel lakkas orduriik olemast ning ligikaudu samal ajal purustati lahingute tagajärjel ka Vasknarva linnus.
Linnusevaremete lähedale tekkinud kaluriküla tabas 1939. aasta mais suur tuleõnnetus. Leekides hävis enamik asula hoonetest. Tänapäeval on uuesti ülesehitatud Vasknarva suur kaluriküla kahe nõukogude vennasrahva kokkupuute piirkonnas. Vasknarva lähedal Peipsi järve ääres on ilus liivaluidetega rand, mida maanteest eraldab männimets.
Kohtla-Järve Jõhvi linnaossa võib tagasi minna kas tuldud teed mööda või piki Peipsi järve põhjakallast,

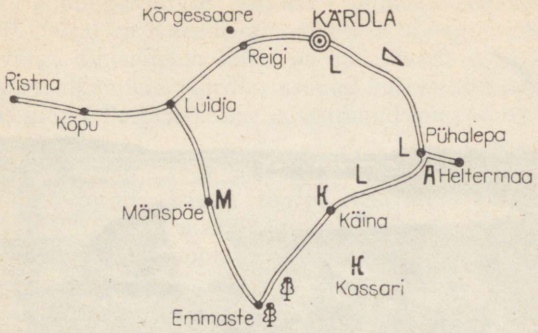
pöördudes Kauksis Tartu–Kohtla-Järve maanteele (vt. marsruut 11). Viimane tee on pikem, kuid huvipakkuvam. Vasknarvast võib ka laevaga Narva sõita.

KIRJANDUST

Jeret, Ü. Mööda tööstuslikku Põhja-Eestit. Kalevipoja aarete maal. Tallinn, 1965. 120 lk., illustr.
„Eesti Loodus", 1966, nr. 2. (Alutagusele pühendatud erinumber.)
Rähni, E. Iisaku-Illuka ooside ala. „Eesti Loodus", 1959, nr. 1, lk. 16–21.

30. HIIUMAA ||

Suuruselt teisele saarele Eestis võib sõita lennuki või laevaga. Tallinnast väljuv lennuk maandub Käina lähedal, Rohukülast väljuv laev randub Heltermaal. Enamik matkajatest sõidab Hiiumaale laevaga. Ühendust peab praam, millele mahuvad ka veoautod. Laevasõit muudab Hiiumaa-matka eriti meeldivaks. Meri võlub matkajat nii päikesepaistelise ilmaga kui ka tormiga. Laevatee äärde jääb sihvakas Rukkirahu tuletorn, mis manitseb meremehi ettevaatusele; faarvaater on siin kitsas. Paremal sinab Vormsi rannik.
Heltermaalt viib tee Suuremõisa. Tee veerde jäävad saarte maastikule iseloomulikud kadakased nõmmed. Veidi enne Suuremõisat möödume Pühalepa XIV sajandil ehitatud kirikust, mis oli algselt kindluskirik. Hoone on arhitektuurimälestisena kaitse all. Kirikus asub Eesti ainuke kivikantsel.
Suuremõisa oli kunagi Hiiumaa keskuseks. Siinse härrastemaja, milles praegu asuvad kohalik kool, rahvamaja ja raamatukogu, laskis ehitada krahvinna Stenbock, kellel oli Hiiu saarel XVIII sajandi keskpaiku suuri maavaldusi. XIX sajandil kuulus mõis pururikkale Ungern-Sternbergide krahviperekonnale, kelle

omanduses oli ka rida mõisaid mandril, samuti Kärdla kalevivabrik. Seejuures on tõsi, et Otto Reinhold Ludwig Ungern-Sternberg 1804. aastal rootsi meremehe tapmise eest Siberisse asumisele saadeti. Tema see oligi, kes on rahvasuus tuntud Ungru krahvi nime all ja kellest kõneldi, et ta olevat Kõrgessaarel ja Suurlahes laevu pettetuledega karile meelitanud.

Vaatamisväärne on Suuremõisa park. Sinna suundub mitme kilomeetri pikkune sanglepa-allee. Tavaliste puuliikidega vahelduvad selles pargis valge männi, nulgude, alpi seedermänni ja teiste haruldaste puude grupid.

Suuremõisast võib matka jätkata nii päri- kui ka vastupäeva. Tee viib ümber saare. Matkates vastupäeva suundume Kärdla linna, Hiiumaa rajooni keskuse poole.

Hiiumaal, samuti kui mandri rannalähedastel aladel, on palju suuri rändrahne. Mitmed nendest jäävad Suuremõisa–Kärdla tee lähedale. Hõlpsasti pääseb Kukka külla, kus asub vabariigi suurimate kivimürakate

Hiiumaa rannikul. Taamal Vareselaid

hulka kuuluv Kukka kivi (ümbermõõt 42 meetrit, kõrgus 3,7 meetrit). Tavaline sõiduauto tundub selle kivi kõrval üsna väiksena. Samas lähedal asub heinaküüni meenutav rabakivirahn ja veidi kaugemal, Hiiesaare küla juures, Kukka kivist veelgi kõrgem Silmakivi.

Kärdla on Eesti kõige paremini haljastatud linnu. Ta on nagu peidetud puude vahele. Linn on tekkinud 1830. aastal Kärdlasse ületoodud kalevivabriku ümber väljaarenenud asulast. Nõukogude võimu aastate jooksul on Kärdla saanud uue ilme, on ehitatud mitmeid suuri ühiskondlikke hooneid (kultuurimaja, haigla jt.) ning elanike arv on tõusnud üle 2 500. 1947. aastal muudeti Hiiumaa iseseisvaks maakonnaks ning Kärdla sai maakonnalinnaks. Alates vaba-

riigi administratiivse jaotuse ümberkujundamisest 1950. aastal on Kärdla rajoonikeskus. Linna kaubandusvõrgu tähtsaimaks lüliks on ajakohaselt sisustatud universaalkauplus. Kärdlas asunud kalevivabrik hävis sõjas ning selle taastamine ei osutunud majanduslikult otstarbekaks.

Kärdla omapäraks on arteesiaveed. Maasse surutud metallist torude kaudu tõuseb vesi kuni poolteise meetri kõrgusele maapinnast. Kärdla ilu tõstavad veelgi linnast läbivoolav jõgi ning kaks parki.

Kärdlast edasi jäävad asulad enamasti maanteest eemale – Tahkuna poolsaare lääneranniku le. Omapäraseks vaatamisväärsuseks on Ristimägi Kärdla–Kõrgessaare maantee ääres. See on väike küngas, millel leiame mitmesuguse suurusega riste. Rahvajutu kohaselt on need püstitatud ühes hiidlaste omavahelises tapluses surmasaanutele. Verevalamine olevat aset leidnud seetõttu, et kaks pulmarongi on kokku põrganud ning kumbki ei ole tahtnud teisele teed anda.

Jõuame Reigile, Aino Kalda romaani „Reigi õpetaja" järgi tuntud kirikuküla. Reigi kirikus on Hiiumaa vanimad maalid ja puunikerdused. Kiriku lähedalt leiame vana kõrtsihoone alusmüüri, mis kuulus Pihla kõrtsile. Kõrtsi on teinud tuntuks Gustav Ernesaksa ooper „Tormide rand".

Lääne poole edasi matkates viib tee läbi Kõrgessaare, kus belgia aktsiaselts „Viscosa" alustas 1909. aastal kunstsiidivabriku ehitamist. See töötas mõne aasta, kuid jäi Esimese maailmasõja ajal seisma. Püsivat tekstiilitööstuse keskust Kõrgessaarele ei kujunenud, kuid nüüd on sinna koondunud mitmed toiduainetetööstuse ettevõtted (suur kalakombinaat ning Tallinna Liha- ja Konservikombinaadi Kõrgessaare tsehh).

Kõrgessaarest viib tee Hüti külla, kuhu 1628. aastal

rajati Eesti esimene klaasivabrik. 1664. aastal hävis see tules. Kuid praegugi leitakse kohapeal XVII sajandist pärinevaid klaasitükke.
Hütist pääseb edasi Tihu kaunite metsajärvede äärde. Võib aga ka suunduda Kõpu poolsaarele.
Kuna Hiiumaa maastikus on üldiselt vähe suuri tõuse ja langusi, siis tundub Kõpu lausa mägismaana. Siin asuvadki kogu Lääne-Eesti kõrgeimad tipud. Andruse mägi ulatub 54 meetrit üle merepinna, Tornimägi koguni 68 meetrit. Veel kõrgem on aga laevahukkude vältimiseks Tornimäele ehitatud majakas. Öösiti lõhestab 102 meetri kõrguselt lähtuv kiirtevihk iga nelja sekundi tagant pimeduse.
Kõpus asub Hiiumaa kõige avaram rahvamaja. Hoone välisilme järgi suudab vaevalt keegi ära mõistatada, et see on ümber ehitatud endisest kirikust.
Omapärane on poolsaare taimestik. Männi- ja kuusemetsa kõrval leidub Kõpus haruldasi taimeliike. Siin kasvab jugapuid ning esineb luuderohtu. Üksikutest puudest on tähelepanuväärsed põline pärn ja võimas tamm Ülendi külas. Mõlemad on looduskaitse all.
Kõpu poolsaarelt edasi viib tee piki Hiiumaa luiterikast läänerannikut. Hiiu saare lõunapoolseimateks asulateks on Emmaste ja Sõru, kuhu Saaremaa rannik üle Soela väina üsna hästi ära paistab. Siinsed randlased annavad tubli osa meie vabariigi kalatoodangust. Emmaste lähedal asuvad Hiiumaa muistised: Lepiku külas Saunselja mägi ja Tärkma külas ohvritamm. Emmaste kirikus on eesti rahvusest kunstniku T. Grenzsteini altarimaal.
Enne Emmastest Käinasse jõudmist võib ranniku äärest sisemaa poole pöörata. Jõuame väikese Selja maahaigla juurde, kus raviprotseduurideks on kasutatud muu hulgas kohalikku tervismuda. Oma koossei-

sult on viimane Eesti enamtuntud meremudadest tahkem ning seetõttu koguni ületab neid mõnede raviomaduste poolest.
Kuid kääname saare sisealadelt uuesti ranniku poole. Käina poole sõites paistab üle Jausa lahe Hiiumaa sõsarsaar Kassari. Olles kord siinsetel matkateedel, tuleks käia ka sellel looduslikult kaunil saarel. Suurepärane vaade avaneb Kassari Veskimäelt. Mäe lõunaveerul asuv maja oli peatuskohaks kirjanik Aino Kaldale, kes on kirjutanud mitmeid Hiiumaa-ainelisi töid. Kassari lõunaosas on huvitavaks geomorfoloogiliseks moodustiseks kaugele merre ulatuv Orjaku säär.
Jõudnud Kassarilt jälle Hiiumaale, külastame Käinat, mis on Kärdla ja Kõrgessaare kõrval saare tähtsamaid keskusi. Käina kasvab järjekindlalt. Seda soodustab asjaolu, et asula ümbrus on Hiiumaa põllumajanduslikult kõige arenenum piirkond, kus laiuvad metsase saare suurimad põllualad.
Käina kirik (ehitatud 1500. aasta paiku) oli Hiiumaa vanimaid ehitisi, kuid fašistide lennurünnaku ajal 1941. aastal süttis see põlema ja on sealtpeale varemetes. Kiriku lõunaportaali kohal on veel säilinud Saaremaa piiskopi vapp.
Käina küla serval asub vana talumaja. 17. (29.) mail 1873 sündis seal helilooja ja orelikunstnik Rudolf Tobias. Majale on kinnitatud mälestustahvel.
Suured paplid Käina–Vaemla teelõigul on looduskaitse all. Selle tee ääres asub Putkaste näidissovhoosi keskus. Tõuveiste kasvatamise kaudu on Putkaste sovhoos loomakasvatuse arengule Hiiumaal tunduvalt kaasa aidanud. Muu kõrval on majandis tegeldud ka hõberebaste kasvatamisega.
Vaemlas meenutab vana park eesti talurahva klassivõitlust. Samal aastal, kui leidsid aset Mahtra sünd-

mused (1858), keelduti ka Vaemlas mõisnikele kuuletumast.

Vaemlaga jõuabki meie Hiiumaa-matk lõpule. Heltermaale tagasi minnes võime veenduda, et isegi lepad on sobivad puud teede palistamiseks. Kohanimi „Pühalepa" viitab sellele, et lepp on olnud Hiiumaal lugupidamisväärne hiie- ning ohvripuu.

KIRJANDUST

Jalasto, H. Hiiumaa. Tallinn, 1960. 87 lk., illustr., kaart.

Kodu-uurijate seminar-kokkutulek Haapsalus ja Hiiumaal 29. juunist kuni 6. juulini 1964. a. Ettekannete lühikokkuvõtteid. Tallinn, 1964. 126 lk., illustr., kaart.

31. MUHU- JA SAAREMAA

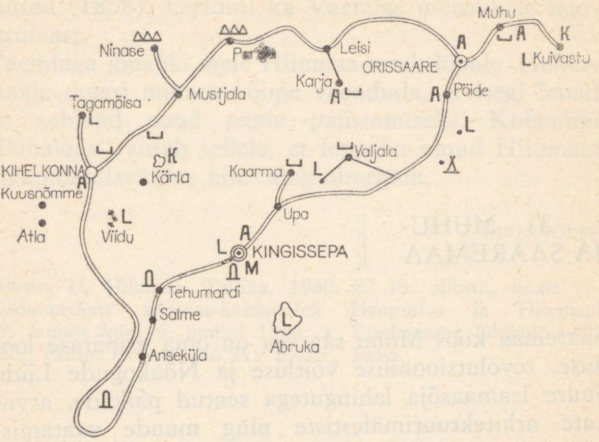
Saaremaa koos Muhu saarega on oma eripärase looduse, revolutsioonilise võitluse ja Nõukogude Liidu Suure Isamaasõja lahingutega seotud paikade, arvukate arhitektuurimälestiste ning muude vaatamisväärsuste tõttu armastatud matka-alaks.

Tee Muhu- ja Saaremaale läheb (kui ei kasutata õhuühendust) Virtsu ja Kuivastu kaudu. Lühikesel meresõidul üle Suure väina jääb paremale Kesselaid, metsaga kaetud väike saareke, mille on teinud kuulsaks J. Smuuli luule ja G. Ernesaksa ooper „Tormide rand".

Ja juba olemegi Kuivastus, Muhu saare tähtsaimas liikluskeskuses. Sadama lähedal asub vana kõrtsihoone, üsna tüüpiline ehitus omasarnaste seas. Selles hoones sündis 18. (30.) mail 1885 luuletaja Villem Grünthal-Ridala.

Teeviit vana kõrtsi lähedal juhatab Kuivastu mõisa. 1919. aasta veebruaris algas seal Saaremaa töörahva ülestõus, võimas vastuhakk eesti kodanluse võimule. Edasisel matkal kohtame ikka ja jälle selle ülestõusuga seotud kohti.

Teiste seas on Saaremaa ülestõusu kirjanduslikult käsitlenud Lenini preemia laureaat Juhan Smuul,

kelle koduküla Koguva asub Muhu saare läänerannikul. Koguva külast on pärit mitmeid Smuuli kirjanduslike kujude prototüüpe, korduvalt on kirjanik oma loomingus käsitlenud siinseid olusid, rohkesti leiame sõnameistri töödest neid kujukaid ütlemisi, mida ta on ammutanud oma kodusaare rahva kõnekeelest.

Saare keskosas asub ühelööviline kirik, mis on püstitatud XIII sajandi lõpul ning oli algselt võlvimata. Meile tuntud kuju sai kirik XIV sajandi esimesel poolel. Muhu kirikul on lihtsad, kuid mõjuvad proportsioonid, kaitsevajadusi ei ole selle ehitamisel kuigi suurel määral silmas peetud. Ehituslaad sarnaneb mitmete Saaremaa sakraalehitustega, ent Muhu kirik kuulub kõige paremini säilinud ning ühtlasi kõige ilusamate kirikute hulka. Kõrge kunstilise väärtusega on gooti stiilis raidportaal. Lubjakatte all on osaliselt alles hoidunud ainulaadsed seinamaalingud.

Pärast tutvumist arhitektuurimälestisega võib teha kõrvalepõike Muhu põhjarannikule, käia Rannaniidus Tupenurme ja Üügu pankadel, vaadata Muhu kalurite töid ja toimetusi, käia Seanina kala-vastuvõtupunktis. Tüüpilist saare maastikku toonitavad kadakad ja pukktuulikud. Geoloogiliselt on huvitav keset Muhu saart asetsev reliktpank. Pädaste invaliidide-kodu valduses Muhu lõunarannikul on looduslikult kaunis park. Tiike palistavad hõbepajud, esineb mitmeid võõrpuuliike (harilik pöök, ameerika pärn jt.).

Enne Muhu saarelt lahkumist külastame tingimata ka muistset Muhu linnust, mis asub Väikese väina tammi lähedal. Selle linnuse kaitsmisega 1227. aastal on seotud muistsete eestlaste vabadusvõitluse lõpplahingud. Linnuse kaitsjad keeldusid alistumast ning pärast selle vallutamist hukati nad saksa röövvallutajate poolt viimse meheni. Armu ei heidetud ka linnuses viibinud naistele ja lastele.

Saarte rahva sajanditepikkuse kangelasliku vabadusvõitluse mälestisi ootab ees veel mitmeid. Nende ja paljude teiste vaatamisväärsuste jälil ületamegi Muhu- ja Saaremaad ühendava nelja kilomeetri pikkuse tammi.

Maantee pöördub paremale ning peagi jõuame Saaremaa ühte tähtsamasse keskusse – Orissaarde. Asula on välja arenenud peamiselt aastail 1950–1959, mil ta oli rajoonikeskuseks. Orissaarel on tähtis osa Saaremaa haridus- ja kultuurielus. Siin töötab rida koole ning siin on kultuurimaja, kus kunstiline isetegevus ei jää sugugi alla mõne väikelinna omast.

Orissaare läheduses külastame mitme tuntud revolutsionääri ja kultuuritegelase sünnikohti. Muikülas (Orissaarest lõunas) on sündinud omaaegne EKP Saaremaa Komitee esimene sekretär Aleksander Mui

ja luuletaja Aira Kaal, lähedases Kärneri külas oli proletaarse kirjaniku Vassili Mölderi kodu.
Orissaares tuleb otsustada, kas sooritada Saaremaamatk päri- või vastupäeva. Käesoleval korral on vaatlusobjekte kirjeldatud päripäevase matkatee alusel.
Orissaarest seitsme kilomeetri kaugusel asub Pöide. Siin osutavad teeviidad revolutsionäär Aleksander Leineri kodumaja ning Saaremaa 1919. aasta ülestõusu kangelase, legendaarse Alla Mari (Maria Ellam) haua asukohale. Matkaja tähelepanu paeluvad samuti Pöide ordulossi varemed, mis meenutavad saarlaste vaprust Jüriöö ülestõusu ajal 1343. aastal. Hoolimata sellest, et ülestõusnud talupojad olid äärmiselt halvasti relvastatud, suutsid nad vaenlase tähtsa tugipunkti vallutada ja hävitada.
Jüriöö ülestõusu ajal purustatud linnuse hoonete hulka kuulus ka Pöide kirik. Meile säilinud kujul pärineb see ülestõusujärgsest ajast ning ehituslaadilt on omandanud pigem kindluse kui kiriku iseloomu. Torn on ehitatud XV sajandi alguses. Ehitust iseloomustavad peamiselt massiivsus ja endassesuletus, kuid kirikut kaunistavad mitmed väärtuslikud raiddetailid. Põhjapoolsel seinakonsoolil leiame kahe eesti talupoja kujutise, mis on eesti talupojatüüpide kõige vanem teadaolev kunstiline jäädvustus.
Pöidelt viib looklev külavahetee Neemi külla, kus vaatamisväärsuseks on kohaliku sepa Mihkel Ranna rajatud dendraarium. Selles leidub üle saja puu- ja põõsaliigi, mille hulgast paljud on pärit Aasiast ning Ameerikast.
Kui külastada ka Saaremaa idapoolseimat tippu – Kübassaare neeme –, jõuame kohta, kus 43. rannakaitse patarei kapten Bukotkini juhtimisel osutas 1941. aasta suvel sangarlikku vastupanu fašistlikele väeosadele. Veel pärast seda, kui hitlerlased juba

teatasid Kübassaare vallutamisest, uputas patarei mitmeid vaenlase sõjalaevastiku üksusi.
Matka jätkamisel Kingissepa suunas võime külastada kahte paika, kus asusid muistsete saarlaste kindlustatud asulad. Esimene nendest asub Ridala küla juures Audla kolhoosi põllul. Sealsel neemikul, mis ulatub ümbruskonnast umbes 2,5–3 meetrit kõrgemale, paikneski I aastatuhande keskpaiku e. m. a. linnusetaoline asula, mille pindala oli umbes 2,4 hektarit. Mitmesuguseid omaaegse elu jälgi avastati 1962.–1963. aastal A. Vassari juhatusel teostatud arheoloogilistel kaevamistel.
Külastanud vahepeal Debora Vaarandi kodukohta Laimjalas, kuhu ta vanemad asusid 1925. aastal, kui tulevane luuletaja oli 9-aastane, jõuame teise muistsesse asulakohta. Asva linnamägi – vanim teadaolev kindlustatud asula Eestis – asub Laimjalast poolteist kilomeetrit lõuna pool. Asvast saadud arheoloogiline

Muhu põhjarannik

leiumaterjal kuulub ajajärku VIII sajandist e. m. a. kuni meie ajaarvamise alguseni.
Edasi muutub maastik künklikuks. Ühel väikesel kõrgendikul silmame teeviita „A. Koidu sünnikodu", mis juhatab Alla Mari võitluskaaslase ning Saaremaa ülestõusu tähtsaima organisaatori Aleksander Koidu kehvikukodusse. Võime vaadelda koobast, kus ta varjas end karistussalklaste eest.
Ja siis jõuame Kallemäele, kus 1947. aastal rajati vabariigi esimene kolhoos. Sealt hargneb tee Valjala maalinna juurde. Maalinn äratab tähelepanu oma mõõtmetega ning primitiivse tehnika abil kokkukuhjatud kivide hulgaga. Linnuse alistamine saksa ristirüütlite poolt 1227. aastal tähistas küll Saaremaa esialgset allaheitmist, kuid kaugeltki mitte vabadustaotluste lõppu.
Maalinna lähedal asub Valjala kirik, Saaremaa vanim ehitusmälestis. Ehitustööd algasid XIII sajandi keskpaiku. Nende käiku mõjustas saarlaste ülestõus aastail 1260–1261. Esialgset kavastust muudeti ning Valjala kirik kujunes tüüpiliseks kindluskirikuks. Akende alumised osad müüriti kinni ning kirikusse rajati sõjalisi ülesandeid täitvad kaitsekäigud. On säilinud romaani stiilis portaal ja ristimisvaagen, mis on XIII sajandi kunstiteos. 1500. aasta paiku ehitatud apsiid on Valjala kiriku vanemast osast teravalt erinev.
Botaanikahuvilisi köidab Valjalas asuv J. Alase dendraarium, kus puuliikide arv on ainult veidi väiksem kui M. Ranna dendraariumis. Siingi leidub mitmeid haruldasi võõrpuuliike.
Teede ristumiskohas Kõljalas asub aiandussovhoos, millel on saavutusi niihästi ploomide ja kirsside selekteerimisel kui ka loomakasvatuse alal. Siit ei ole enam pikk maa Kaali järve äärde.

27 sajandit tagasi lendas siia meteoriit

Kaali järv, mis on tekkinud meteoriidi langemise tagajärjel Maale, on kõigi matkajate ja paljude teadlaste huviobjektiks. See on ainuke suur meteoriidikraater Euroopas. Uurimistööde alusel oletatakse, et meteoriidi kokkupõrge Maaga leidis aset umbes 2660 aastat tagasi. Kuna meteoriit jagunes langemisel osadeks, siis tekkis ka rida kõrvalkraatreid. Nende levikupiirkond on geoloogiline kaitseala.

Teel Kaalilt Kingissepa poole on soovitatav ka Kaarmal ära käia. Saaremaa ajaloo seisukohalt on Kaarma järjeks Valjalale. 1227. aastal allaheidetud saarlased tõusid üles juba 1236. aastal ning säilitasid vabaduse 1241. aastani. Ülestõusud puhkesid ka 1250-ndatel

aastatel ning uus suur ülestõusupuhang leidis aset aastail 1260–1261. Seekord valisidki saarlased Kaarma linnuse oma tähtsaimaks koondumiskohaks. Vaenlane sai võidu ainult tohutu tehnilise üleoleku tõttu.

Kaarma XIII sajandist pärinev kirik on XIV sajandi algul kindluskirikuks ümber ehitatud. Uus ümberehitus järgnes XV sajandil, mil ehitati ka torn, ning kirik muutus kahelööviliseks. Kaarma kirikus leidub mitmeid suure kunstiväärtusega puunikerdusi. Nendega on kaunistatud ka XV sajandi lõpust pärit olev altar.

Saaremaa haridusloos oli oluline tähtsus aastail 1871–1910 Kaarmas tegutsenud seminaril, mis valmistas ette valla- ja kihelkonnakooliõpetajaid. 189-st lõpetanust jäi enamik tööle Saare maakonda.

Tänapäeval tunneme Kaarmat eelkõige dolomiidileiukohana. Omaaegne käsitsi kaevandamine on asendatud masinatööga. Poleeritud dolomiit meenutab marmorit ning selle rahvapäraseks nimetuseks ongi „saaremaa marmor". Saaremaa dolomiiti kasutatakse ehitustel ka teistes liiduvabariikides. Tallinnas on seda kasutatud näiteks 1918. aasta Jääretkest osavõtjate mälestusobeliski detailide kujundamisel.

Teelahkmel Kaarmalt Kingissepa poole, Upa külas toimus 1919. aasta Saaremaa ülestõusu suurim lahing. Lahingukoha lähedal on langenute ühishaud.

Endine Kuressaare linn kannab nüüd linnast pärit oleva väljapaistva revolutsionääri nime. Viktor Kingissepa (1888–1922) noorpõlvekodu (praegu: V. Kingissepa tänava maja nr. 5) on tähistatud memoriaaltahvliga. Hoones paikneb majamuuseum, mille ekspositsioon kajastab valge terrori läbi hukkunud tulihingelise kommunisti elukäiku.

Teiseks Kingissepa linna muuseumiks on Saaremaa

koduloomuuseum. Ainsana meie vabariigi seda tüüpi muuseumidest asub Kingissepa muuseum suure ajaloolise tähtsusega ning arhitektuurilise väärtusega hoones – Kuressaare linnuses. Koduloomuuseumi väljapanekud on hoone kolmandal korrusel loodusteaduste, ajaloo ja nõukogude perioodi osakonnas.

Kuressaare linnus rajati XIV sajandi ehituslaadile iseloomuliku konvendihoonena. Ehitusmaterjalina kasutati kohalikust dolomiidist tahutud plokke. Ehitustöödele rakendati mitte ainult Saaremaa, vaid ka Saare-Lääne piiskopiriigi mandriosa talupoegi. Arhitektuurilist lahendust iseloomustab lihtsus ja vormikõne rangus, ehituslikku teostust kõrge meisterlikkus. Selgesti avaldub kohalik omapära. Ühtlasi on Kuressaare linnus ainus keskaegne linnus eesti alal, millest on säilinud kõik olulised ehitusosad. Eespool toodud põhjustel kuulub linnus üleliidulise tähtsusega arhitektuurimälestiste hulka.

Kuressaare linnus täitis Saare-Lääne piiskopkonna sõjalise ja administratiivse keskuse ülesandeid. Linnuse ümber tekkis aja jooksul kaubanduslik-käsitööstuslik asula ning 1563. aastal sai Kuressaare linnaõigused. XVII sajandil ümbritseti linnus bastionidega.

Kuressaare linnuse lähedal, linna lõunaosas laiub avar park. Linnuse ümbrus meenutab meile Suure Isamaasõja sündmusi: linnuse õuel seisab selles nõukogude rahva kangelasvõitluses langenute mälestussammas, kõrvalbastionile on rajatud kangelaskalmistu. Samas lähedal, pargis V. I. Lenini tänava alguse kohal kõrgub Nõukogude Liidu kangelase V. Dejevi mälestusobelisk.

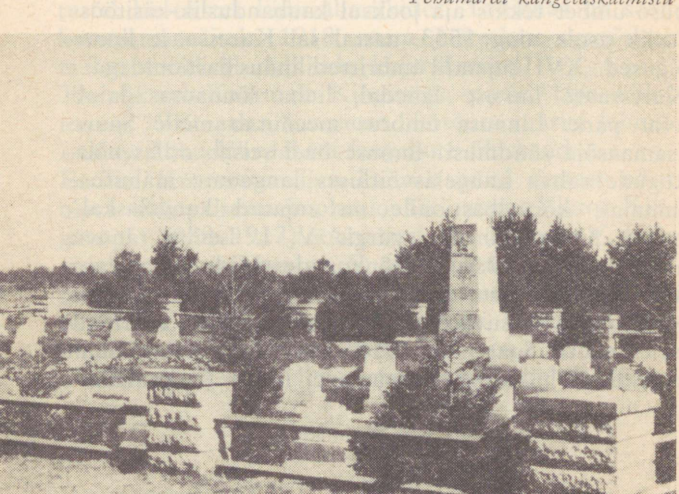
Kingissepas asuvatest skulptuurteostest väärivad esiletõstmist Saaremaa 1919. aasta ülestõusu mahasurumisel hukatute monument linna keskväljakul

(skulptor E. Taniloo, arhitekt Ü. Sirp) ja omapärase teostusega monument fašismiohvrite ühishaual E. Vilde tänava ääres (autorid M. Varik, R. Kuld ja A. Murdmaa). On tähelepanuväärne, et kõik Kingissepas leiduvad monumendid on püstitatud nõukogude korra ajal.

Võrreldes kodanliku võimu päevadega on linna elanike arv rohkem kui kahekordistunud. 1965. aastal ületas elanike arv 10 000 piiri. Palju uut on tulnud ka Kingissepa linna plaani ja hoonestusse.

Ehkki paljud endise Kuressaare suuremad hooned hävisid Suure Isamaasõja lahingutes, on elamute keskmine kõrgus, võrreldes sõjaeelsega, tunduvalt kasvanud. Linna piiridesse on rajatud uusi tööstushooneid, nagu kalakombinaadi hoone endises Tori alevikus ja „Eesti Põllumajandustehnika" Kingissepa rajooni osakonna hoonestik Orissaare maantee ääres. Moodsate tööstus- ja kaubandushoonete püstitamine jätkub. Linnas on samuti mitu uut koolimaja. Kultuuriloolise

Tehumardi kangelaskalmistu

tähtsusega on praeguse 8-klassilise kooli hoone Pikas tänavas, kus on õppinud Viktor Kingissepp, Villem Ridala, Aadu Hint, Debora Vaarandi, Aira Kaal ja mitmed teised eesti kultuuriloos olulise tähtsusega isikud. Samas koolis on õpetajana töötanud folklorist Jakob Hurt ja kirjanik Aleksander Antson.

Enne matka jätkamist ümber Saaremaa on soovitatav võimaluse korral ära käia Abruka saarel, omapärase salulehtmetsaga botaanilis-zooloogilisel kaitsealal. Abruka mets on liigiliselt koosseisult lähedane mõnedele Kesk-Euroopa ja Kaukaasia metsadele.

Nii nagu Abruka on tunnistaja mineviku soojast ja niiskest kliimast, on järved, mis jäävad teel Kingissepast Sõrve poolsaarele maanteest paremale, tunnistajad rannajoone nihkumisest. Nende järvede nimedki – Linnulaht, Suurlaht ja Mullutu laht – viitavad sellele, et tegemist on kunagiste merelahtedega. Linnulahe ümbrus on ornitoloogiline kaitseala. Sealsed roostikud varjavad loendamatuid linnuparvi, kõige arvukamalt naerukajakaid.

Edasi matkates jääb maanteest vasakule, mere äärde luiteline ala, mis ulatub kuni Tehumardini, Suure Isamaasõja kuulsa lahingukohani. Tehumardi lahingu ajal 8. oktoobril 1944 püüdis fašistlike vägede äralõigatud kolonn Sõrve poolsaarele läbi murda, kuid 249. eesti laskurdiviisi väeosad sulgesid talle tee. Öö-pimeduses asendus tulevahetus käsitsivõitlusega. Sõrvele jõuda õnnestus vaid vaenlase kolonni riismetel, kuid ka Nõukogude armee väeosadel oli tõsiseid kaotusi. Tehumardi lahingus sotsialistliku isamaa eest langenud sõjamehed on maetud sealsele kangelaskalmistule.

Tehumardist lõuna pool jõuame Kingissepa Kalakombinaadi Läätsa tsehhi ja kalavastuvõtupunkti juurde. Nende asumine Sõrve poolsaare lähistel on kõigiti

põhjendatud. Kehva põllupinnaga Sõrves on kalapüük peamiseks elatusalaks ning kalurikolhoos „Sõrve Kalur" on Saaremaa eesrindlikumaid.
Veel paar kilomeetrit lõuna poole ning jõuame poolsaare kõige kitsamasse kohta. Teeristilt avaneb meeltülendav vaade üheaegselt Läänemerele ja Riia lahele. Samast teeristist paremale jääb nõmm, kus 1863. aastal peeti esimene Saaremaa laulupäev.
Korduvalt kohtame Sõrve poolsaarel 1944. aasta sügise suurte lahingute jälgi. Et valitseda sissepääsuteid Riia lahte, püüdis fašistlik väejuhatus poolsaart iga hinna eest enda käes hoida. Verised lahingud kestsid 41 päeva. Nõukogude vägedel tuli läbi murda tugevasti kindlustatud kaitseliinidest. Lahingud lõppesid Nõukogude Eesti territooriumi täieliku vabastamisega 24. novembril 1944. Torgu külas seisab vabastamislahingutes langenud sõjameeste mälestussammas.
Sõrve poolsaar pakub suurt huvi nii ajaloo ja kultuuriloo kui ka botaanika seisukohalt. Sealses Viieristi metsas kohtame tõmpõielist luga, tuhkpihlakat ja teisi taimi, mille ainsaks esinemiskohaks kogu Nõukogude Liidu ulatuses on Saaremaa lääneosa.
Sõrvest uuesti põhja poole siirdudes jõuame Tiirimetsa. Ei tea, kui palju selles tõde on, kuid rahvasuu seletab kohanime teket piiritusevedajate tegevusega, kes olevat piirivalve lähenemisel hüüdnud piirituselaadungit valvavaile kaaslastele: „Tiri metsa!"
Edasi möödume endisest Lahetaguse mõisast. Seal sündis 1779. aastal vene maadeuurija F. F. Bellingshausen, kes oma uurimisreisi ajal aastail 1819–1821 avastas Antarktise mandri. Lahetaguse mõis oli elukohaks ka Saaremaa looduse ja ajaloo uurijale ning ilukirjandusliku ilmega rahvaraamatu autorile J. W. L. Lucele (1750–1842).

Enne Kihelkonnale minekut võib veel korraks saare sisealadele suunduda, et külastada Kärlat. See looduslikult kaunis koht pargi ning kõrgete kallaste vahel voolava jõega oli agara rahvaluulekoguja ning Suure Tõllu lugude kirjapanija Peeter Süda (1830–1892) elukohaks. Tema õpilasena käis Kärla kihelkonnakoolis Jakob Mändmets (1871–1930), kelle sünnikoht asub Kärlast põhja pool, Pai külas Suurepere talus. J. Mändmetsa realistlikus kirjandusloomingus on tähtis osa Saaremaaga seotud juttudel.

Atla suunas uuesti ranna poole siirdudes jõuame Saaremaa tähtsaimale botaanilisele looduskaitsealale, Viidumäele. Siin, Saaremaa kõrgeima tipu (54 meetrit üle merepinna) lähedal leiame reliktseid taimi, mis on pärit varasematest kliimaperioodidest. Taimeliike on siin veel rikkalikumalt kui Viieristil, esinevad ka saaremaa robirohi, alpi võipätakas, luuderohi ja teised haruldased taimed. Viidumäelt avaneb tore vaade ümbruskonnale. Selge ilmaga paistab loodes Vilsandi saar.

Mere äärde, Atlasse jõudes oleme kahe Peeter Süda sünnikohas. Tammiku talus sündis 20. veebruaril (4. märtsil) 1830. aastal „Suure Tõllu" koostaja ning 18. (30.) jaanuaril 1883 samanimeline helilooja.

Ranna-alad Atlast Kihelkonnani on paigad, mis on tuttavad Aadu Hindi, Jakob Mändmetsa, August Mälgu ja teiste autorite merejuttudest. Atla ja Kihelkonna vahel, Kuusnõmmel, Kopli talus asubki „Tuulise ranna" autori lapsepõlvekodu.

Ja olemegi Kihelkonnal. Sealset kirikut mainitakse ürikutes juba 1254. aastal. Praegusel kujul on see ehitatud umbes aastal 1300. Kirik koos sisustuse ja eemal asuva kellatorniga on arhitektuurimälestisena riikliku kaitse all. Sisustuses on kõige väärtuslikumad osad XVI sajandist pärinevad altarimaalid ning

nikerdustega kantsel. Kiriku torn on ehitatud alles 1899. aastal.

Kihelkonna on vana asula. Kunagi olevat siin asunud klooster. On ka teateid selle kohta, et esimene mudaravila Eestis on rajatud just siin ning juba 1824. aastal. Ometi ei ole Kihelkonna alevik kunagi olnud nii suur, nagu ta on seda nüüd, nõukogude korra ajal. Viimastel aastakümnetel on siia püstitatud suuri, mitmekorruselisi elamuid.

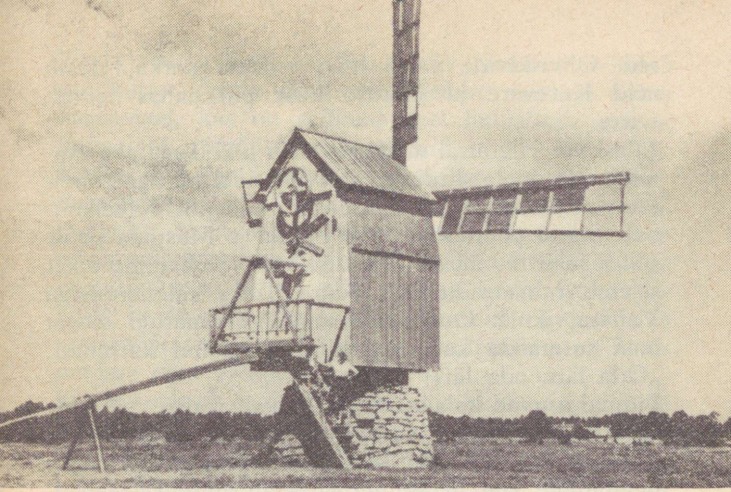
Alevikust viis kilomeetrit ida pool asub Kihelkonna maalinn, mis on praegu ümbritsetud metsaga. Siit leidsid muistsed saarlased XI–XII sajandil varju taani ja rootsi feodaalide röövretkede puhul. Maalinn on võrdlemisi väikeste mõõtmetega. XIII sajandi võitlustes saksa ristirüütlitega ei etendanud see enam olulist osa.

Kihelkonna lahes asub Vilsandi saar, mida püüab külastada iga Saaremaale jõudnud matkaja. Sealt avaneb vaade lähedastele Vaika kaljusaartele, mis on ornitoloogiline kaitseala.

Pärast Vilsandilt naasmist liigume Kihelkonnalt kolm kilomeetrit Kingissepa poole. Jõuame Viki külla, kus asub peaaegu ilma organisatsioonilise tööta tekkinud muuseum – Mihkli talumuuseum. Hooned ja tarbeesemed moodustavad siin hästi kokkusulava orgaaniliselt kujunenud etnograafilise kompleksi. Mihkli talumuuseum on õieti vabaõhumuuseum, kuid erinevalt Rocca al Marest ei ole hooned kohale veetud, vaid on kohapeal ehitatud ning kasutusel olnud.

Saanud Mihklil ülevaate saarlaste majanduse ja elamukultuuri arengust viimase saja aasta jooksul, alustame teekonda mööda Põhja-Saaremaad tagasi Orissaarde ja Kuivastusse.

Tee viib kõigepealt Jaagarahu kivimurdu Kihelkonnalt loodes, kust on saadud puhast lubjakivi. Lähedu-

Tüüpiline Saaremaa tuulik

ses asub looduslikult heade eeldustega, talvel mitte-külmuv Jaagarahu sadam.

Tagamõisa poolsaarel on kaks looduskaitseala: Tagamõisa puisniidu botaaniline kaitseala ja Harilaiu botaanilis-zooloogiline kaitseala. Esimene nendest on peamiselt tammepuisniit. Tamme kõrval kohtame arukaski, jalakaid, saari, pärnasid ja teisi puuliike. Kõige liigirikkamad on aga Tagamõisa puisniidul rohttaimed, nende hulgas leidub terve rida mujal harva esinevaid taimeliike.

Harilaiu botaanilis-zooloogiline kaitseala asub Tagamõisa poolsaare lääneosas väheviljakal ning asustamata maa-alal. Botaanikud uurivad taimede sisseränet sellele umbes tuhat aastat tagasi merest kerkinud maismaaosale.

Kahe looduskaitseala vahel asuvad väikesed järveke-

sed. Ohvrikivide vastu huvi tundev matkaja leiab neid Kurevere ja Kõruse küla piirkonnas tervelt seitse.
Jalgsi või jalgrattal matkates võib piki Tagalahe rannikut ida poole siirduda, autoturistidel on aga soovitatav sealsete halbade teede tõttu vahepeal Kihelkonnale tagasi pöörduda. Sealt Pidula ja Mustjala poole sõites jääb tee äärde Odalätsi küla. Kohanime teket seletab rahvatraditsioon Suure Tõllu kallaletungiga Vanasarvikule. Ootamatult tabatud vanatühi olevat oma surmaoda kaotanud ning sel puhul karjunud: „Oda läts, oda läts!"
Pidulal asuvad kalakasvandus, looduskaitse all olev park kohaliku kooli juures ning paik, mida on peetud muistseks maalinnaks. Kalakasvatusmaja on ainus omataoline Saaremaal ning varustab siinseid veekogusid lõhe-, siia- ja forellimaimudega. Pargis leiame teiste puuliikide seas kreeka pähklipuu.
Järgmine suurem asula on rahvarõivaste ja rahvatantsude kaudu kuulsaks saanud Mustjala. Suur Tõll olevat siin kogemata tõrvakatlasse astunud, jala ära määrinud ja kohale vastava nime andnud.
Mustjala ja Panga vahelise tee piirkonnas märkab tähelepanelik vaatleja karstinähtusi. Rannaluidetetagused ojad ei suuda paisudest läbi tungida ning neelduvad kurisutesse. Kaugemal ilmuvad nad uuesti maa peale.
Meie matkatee viib Panga järsakrannikule (nimetatud ka Mustjala pangaks). See on Saaremaa vaatamisväärsustest kahtlemata kõige mõjuvamaid ja meeldejäävamaid. Panga neeme loodetipus seisjast jääb meri 20 meetrit vertikaalselt allapoole. All rannariba peaaegu polegi.
Edasi viib tee Võhma ja Leisi kaudu Orissaarde. Kuid iga matkaja kasutab võimalust, et vahepeal

Karja sisse pöörduda. Sinna viiv maantee möödub tuulikutest Angla mäel. Nii jõuame ainsasse kohta Saaremaal, kus on säilinud veel hulgaliselt saarele kunagi nii tüüpilisi pukktuulikuid.

Karjas külastame näidissovhoosi, kus uuritakse mitmesuguste põllukultuuride sobivust Saaremaal kasvatamiseks. Majandil on teeneid lutsernikasvatuse juurutamisel. Näidissovhoosi puukooli ja marjapõõsaste istandiku kaasabil on välja valitud Lääne-Eesti pinnase- ja ilmastikutingimustele sobivaid viljapuude ja marjapõõsaste sorte. Pärsamaa dendraarium on huvipakkuv oma võõrpuuliikidega.

Karja kirik on väljapaistvamaid arhitektuurimälestisi kogu Eesti ulatuses. Aastail 1330–1340 ehitatud ühelööviline kirik on hästi säilinud. Ehituslikku teostust iseloomustab viimistluse kõrge aste. Mitmekesised on siseruumide detailid, mis on valmistatud saaremaa dolomiidist. Kirikus leidub kõrge kunstiväärtusega skulptuure. On säilinud ka keskaegsete seina- ja laemaalide osi. Välisarhitektuuris on portaalid kõige silmapaistvamad.

Karjast seitse kilomeetrit lääne pool asuvad Pamma Kooljamäed. Arvatavasti peeti just siin otsustav lahing 1343. aastal järjekordselt ülestõusnud saarlastega. Kroonika kohaselt olevat orduväed hukanud kaks tuhat ülestõusnut. Ülestõusu juht Vesse poodi üles.

Karistuseks Pöide linnuse hävitamise eest pidid saarlased ordule ehitama uue linnuse. Maasilinna (saksa keeles Soneburg, see on patukahetsemise linnus) varemed leiamegi oma Saaremaa-matka lõpul otse Väikese väina ääres, Orissaare külje all. Linnus, mille ehitamine ja ümberehitamine kestis mitmeid sajandeid, lasti õhku XVI sajandi teise poole sõjaliste võitluste ajal.

Saaremaa. Tallinn, 1963. 139 lk., illustr., kaart.
Saaremaa. Kogumik materjale. Kingissepp, 1959. 229 lk., illustr., kaart.
Allik, A. ja Adrat, H. Saaremaa muuseumid. Kingissepp, 1965. 52 lk., illustr.
Vaga, V. Kuressaare linnus. Tallinn, 1957, 68 lk., illustr.
Eesti NSV kuurordid. Koost. H. Vanker, E. Veinpalu ja L. Vernik. Tallinn, 1963. 143 lk., illustr.
Aumees, L. Vilsandi linnuriik. Tallinn, 1963. 56 lk., illustr.
Eilart, J. ja Õige, A. Viidumägi – haruldaste taimede kodu. Tallinn, 1963. 32 lk., illustr., kaart.
Vinkel, A. Mööda kirjanduslikku Saare- ja Muhumaad. „Keel ja Kirjandus", 1963, nr. 7, lk. 415–426.
Raid, L. Saaremaa dendraariumid. „Eesti Loodus", 1963, nr. 5, lk. 290–293.

KIRJANDUST KOGU EESTI ALA KOHTA

Kas tunned maad. Teatmik Eesti NSV matkajaile ning koduuurijaile. Tallinn, 1965. 696 lk., illustr., kaart.
25 aastat Nõukogude Eestit. Statistiline kogumik. Tallinn, 1965. 176 lk.
Eesti arhitektuuri ajalugu. Tallinn, 1965. 578 lk., illustr.
Tõnisson, E. Linnamäed ja maalinnad. Tallinn, 1966. 168 lk., illustr.
Larin, P. Vabastamislahingute radadel. Tallinn, 1966. 62 lk., illustr.
Eesti põllumajandus tänapäeval. Tallinn, 1965. 36 lk., illustr.
Marksoo, A. Eesti NSV. Tallinn, 1961. 88 lk., illustr.
Kuuli, V. ja Vint, E. Revolutsioonimälestisi Eesti NSV-s. Tallinn, 1963. 56 lk., illustr.
Vanaselja, N. Matkaja, meenuta. Tallinn, 1965. 52 lk., illustr.
Eesti NSV muuseumid. Koost. I. Rosenberg. Tallinn, 1961. 448 lk., illustr.
Looduskaitse teatmik. Tallinn, 1960. 339 lk., illustr.
Vint, E. Kalevipoja radadel. Tallinn, 1964. 64 lk., illustr., skeem.
Laugaste, E. ja Rõõm, A. Kalevipoja jälgedel. Tallinn, 1958. 88 lk., illustr., kaart.
Piiper, J. Pilte ja hääli Eesti loodusest. Tallinn, 1960. 310 lk., illustr., kaart.

SISUKORD

Saateks 3
I. Tallinnast lähtuvaid marsruute 7
1. Tallinn–Rakvere–Kohtla-Järve, Narva ja kõrvalepõiked põhjarannikule 7
A. Tallinn–Viitna 7
B. Kõrvalepõige: Viitna–Võsu–Käsmu–Loksa . 14
C. Viitna–Rakvere 17
D. Kõrvalepõige: Rakvere–Kunda–Toolse . 21
E. Rakvere–Kohtla-Järve 23
F. Kohtla-Järve–Sillamäe–Narva–Narva-Jõesuu 27
2. Tallinn–Järva-Jaani–Tartu 37
3. Tallinn–Põltsamaa–Tartu 50
4. Tallinn–Rapla–Viljandi 58
5. Tallinn–Hageri–Paunküla–Voose–Aruküla–Tallinn 70
6. Tallinn–Märjamaa–Pärnu-Jaagupi–Pärnu . . 78
7. Tallinn–Risti–Haapsalu 87
8. Tallinn–Keila–Haapsalu 96
9. Tallinn–Klooga 103
II. Tartust lähtuvaid marsruute 109
10. Tartu–Avinurme–Rakvere 109
11. Tartu–Kallaste–Mustvee–Kohtla-Järve . . 117
12. Tartu–Räpina–Võru 126
13. Tartu–Põlva–Otepää 135
14. Tartu–Ihamaru–Võru 145
15. Tartu–Otepää–Valga 149
16. Tartu–Elva–Valga 156
17. Tartu–Viljandi 162
III. Pärnust lähtuvaid marsruute 168
18. Pärnu–Vändra–Paide–Tapa–Rakvere . . . 168
19. Pärnu–Kilingi-Nõmme–Abja-Paluoja–Nuia–Polli 178
20. Pärnu–Lihula–Risti ja kõrvalepõige Lihula–Virtsu–Puhtu 184

A. Pärnu–Lihula 184
B. Kõrvalepõige: Lihula–Virtsu–Puhtu . . 187
C. Lihula–Risti 189
IV. Viljandist lähtuvaid marsruute 193
21. Viljandi–Põltsamaa–Jõgeva–Mustvee . . . 193
22. Viljandi–Tõrva–Valga 198
A. Viljandi–Mustla–Pikasilla–Tõrva . . . 198
B. Viljandi–Nuia–Tõrva 203
C. Tõrva–Valga 208
23. Viljandi–Suure-Jaani–Vändra 213
V. Võrust lähtuvaid marsruute 220
24. Võru–Sänna–Valga 220
A. Võru–Sänna 220
B. Sänna–Tsooru–Karula–Valga 221
C. Sänna–Mõniste–Hargla–Valga . . . 222
25. Võru–Sangaste–Pikasilla 225
VI. Marsruute kindlailmelistes maastikutüüpides ja saartel 230
26. Haanjamaa 230
27. Vooremaa 239
28. Pandivere 245
29. Alutaguse 257
30. Hiiumaa 262
31. Muhu- ja Saaremaa 269
Kirjandust Saare- ja Muhumaa kohta 286
Kirjandust kogu Eesti ala kohta 286

Ыунапуу Карл. Туристских маршрутов по Эстонии. На эстонском языке. Оформление У. Кюльв. Издательство «Ээсти Раамат». Таллин, Пярнуское шоссе 10. Toimetaja E. Tuulik. Kunstiline toimetaja L. Kruusmaa. Tehniline toimetaja H. Tüksammel. Korrektor Ü. Rattur. Laduda antud 22. II 1966. Trükkida antud 6. VII 1966. Paber 70×90, 1/32. Trükipoognaid 9. Tingtrükipoognaid 10,53. Arvestuspoognaid 11,81. Trükiarv 25 000. MB-06855. Tellimise nr. 1598. H. Heidemanni nim trükikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. I. Trükipaber nr. 1 — Staicele Paberivabrik. Läti NSV. Hind 43 kop. 2—8—4.

43 kop.

Kmr 1079
X

